

ARS NOTARIATUS HANONIENSIS

OPENBARE NOTARISSSEN EN « HOMMES DE FIEF » IN DE ORGANISATIE VAN VRIJWILLIGE
RECHTSPRAAK BINNEN LAATMIDDELEEUWS HENEGOUWEN (1345-1467)

Aantal woorden: 64.524

Falco Van der Schueren

Studentennummer: 01003890

Promotor: prof. dr. Els De Paermentier

Leescommissarissen: dr. Ramses Delafontaine en drs. Sander Berghmans

Masterproef voorgelegd voor het behalen van de graad master in de geschiedenis

Academiejaar: 2018-2019

ARS NOTARIATUS HANOIENSIS

OPENBARE NOTARISSSEN EN « HOMMES DE FIEF » IN DE ORGANISATIE VAN VRIJWILLIGE
RECHTSPRAAK BINNEN LAATMIDDELEEUWS HENEGOUWEN (1345-1467)

Verklaring i.v.m. de consulteerbaarheid

De auteur en de promotor geven de toelating deze studie als geheel voor consultatie beschikbaar te stellen voor persoonlijk gebruik. Elk ander gebruik valt onder de beperkingen van het auteursrecht, in het bijzonder met betrekking tot de verplichting de bron uitdrukkelijk te vermelden bij het aanhalen van gegevens uit deze studie. Het auteursrecht betreffende de gegevens vermeld in deze studie berust bij de promotor en beperkt zich tot de wijze waarop de auteur de problematiek van het onderwerp heeft benaderd en neergeschreven. De auteur respecteert daarbij het oorspronkelijke auteursrecht van de individueel geciteerde studies en eventueel bijhorende documentatie, zoals tabellen en figuren.

Woord vooraf

A tous ceux qui ces presentes lettres veront ou oront. Met een dergelijke stereotype formulering verklaarde ook een notaris uit het vijftiende-eeuwse Henegouwen een (rechts)handeling kenbaar te maken. En precies daarom wil ik middels diezelfde woorden het werk dat hier voor u ligt, met bescheidenheid doch enige trots, aan de geïnteresseerde lezers en leergierige vorsers voorstellen. Maar niet zonder te erkennen dat deze verhandeling, de kroon op mijn voortgezette studie, allerm minst vanzelfsprekend is geweest. Ze is immers het eindresultaat van een bijzonder intensief onderzoeksproces waarbij verschillende personen nauw betrokken zijn geweest. Net omdat zij er elk op hun eigen manier en soms zelfs zonder het goed te beseffen aan hebben bijgedragen, is een dankwoord aan hen zeker op zijn plaats. Vooreerst een blijk van appreciatie aan professor dr. Els De Paermentier die me sinds het prille begin van mijn opleiding stimuleerde om mijn potentieel ten volle te benutten en er bovendien nooit voor terugdeinsde om de begeleiding op zich te nemen tijdens de afgelopen drie jaren. Als geen ander weet zij wat ik als historicus kan bieden. Als geen ander wist zij me het historische metier eigen te maken. Haar als promotor en mentor te hebben gehad is mij dan ook een waar genoegen geweest. Daarnaast wil ik de medewerkers van het Rijksarchief te Bergen eveneens bedanken voor hun deskundigheid en behulpzame houding telkens wanneer ik in hun leeszaal vertoefde en me er verdiepte in de broze middeleeuwse notarisakten. Iedere keer opnieuw stonden ze me bij met het nodige professionele advies en de inhoudelijke suggesties die mijn onderzoek verder in de juiste richting stuurden. *Je vous remercie tous de votre aide.* Uiteraard kunnen ook mijn collega's van het Gentse Universiteitsarchief hier niet ontbreken. Terwijl ikzelf voor logistieke ondersteuning zorgde in het archief, boden zij me meermaals mentale bijstand. En tussen het schrijven door was die zeer welkom. Onze gesprekken 's ochtends bij de koffie werkten verhelderend en soms zelfs therapeutisch: dank jullie wel om me als een volwaardig lid van jullie team te beschouwen. Al even inspirerend waren de momenten van ontspanning met medestudenten en lotgenoten, van wie de meesten intussen echte vrienden zijn geworden. De tijd die we zo vaak samen met elkaar hebben doorgebracht, zowel in de gangen van de Blandijn als in de krochten van de Gentse binnenstad, zal blijvend een glimlach op mijn aangezicht nalaten. Ik koester haar, net als de onvoorwaardelijke steun die mijn beide ouders me altijd hebben geboden. Hen wil ik evenzeer bedanken. Meer nog dan wie ook. Vaak hebben ze er geen idee van gehad waarin deze scriptie precies zou uitmonden, waarom ik tot laat naarstig bleef doorwerken in archieven en bibliotheken of hoe de voorbije jaren me slapeloze nachten hebben bezorgd. Niettemin zijn zij steeds in mij blijven geloven. Zelfs wanneer ik dat niet deed. Steeds vertrouwden ze erop dat dit allemaal wel goed zou aflopen. Ook al was ik soms weleens eerder van het tegendeel overtuigd. Aan elk van jullie: ontzettend hard bedankt! Dit is evengoed jullie verdienste.

Falco Van der Schueren
Universiteit Gent

Inhoudsopgave

Verklaring i.v.m. de consulteerbaarheid.....	v
Woord vooraf.....	vii
Inhoudsopgave	ix
Lijst met gebruikte afkortingen.....	xi
Overzicht van grafieken.....	xiii
Overzicht van illustraties	xv
Overzicht van tabellen	xvii
Bibliografie	xix
Onuitgegeven bronnen.....	xix
Catalogi, inventarissen en repertoria	xx
Secundaire (wetenschappelijke) literatuur.....	xxi
Inleiding	1
Staat van het onderzoek.....	5
1 Het prille begin, een moeizame start.....	6
2 Richting een wetenschappelijke benadering.....	9
3 Doorbraak van het genre.....	12
4 Nieuwe impulsen en toenemende populariteit	15
5 Impasse binnen het onderzoek	20
Onderzoeksopzet en verantwoording.....	25
1 Onderzoeksvragen en bredere doelstelling	25
2 Kritische bespreking van de gebruikte bronnen.....	28
2.1 Formulierboek van een Henegouwse notaris (U.B.G., hs. 2304)	28
2.2 Bronnenheuristiek en -kritiek	34
2.3 Typologie en afbakening van het corpus	36
3 Methodologische benaderingen en aanpak.....	39
De auteurs: institutionalisering van het gewoonterecht.....	41
1 Een stille getuige van verandering	42
2 Complexe documentaire realiteiten	45

3	Geen nobele onbekende	51
4	Besluit.....	57
	De akten: publiek vertrouwen als inzet	59
1	Met de neus in andermans zaken.....	60
2	Van huwelijkscontract tot testament.....	63
3	Concurrenten of concullega's?	68
4	Besluit.....	73
	De garanties: authenticiteit en bewijskracht veruitwendigd	75
1	Experimenteren met iets nieuws	76
2	Ontluikende individualiteit	79
	2.1 Zegels en wapenschilden.....	80
	2.2 Parafen en handtekeningen.....	82
3	Een schat aan informatie	84
	3.1 Handwaarmerken	85
	3.2 Notariële ondertekeningen	86
4	Besluit.....	88
	Algemene conclusie	89
	Bijlagen	93
	Teksteditie van het vijftiende-eeuwse formulierboek uit Henegouwen.....	93
	Overzicht van grafelijke vazallen tijdens de late middeleeuwen.....	118
	Zegelrepertorium van Henegouwse leenmannen	125
	Reproducties van notariële handwaarmerken.....	154

Lijst met gebruikte afkortingen

A.É.M.	Archives de l'État à Mons
A.É.N.	Archives de l'État à Namur
A.R.	Algemeen Rijksarchief
Artem	Atelier de Recherches sur les Textes Médiévaux
C.A.H.V.	Cercle Archéologique et Historique de Valenciennes
C.C.H.	<i>Cartulaire des comtes de Hainaut, de l'avènement de Guillaume II à la mort de Jacqueline de Bavière</i>
C.Ch.S.W.	<i>Chartes du chapitre de Sainte-Waudru de Mons</i>
É.D.C.	École (Nationale) des Chartes
É.N.S.	École Normale Supérieure
fol.	folio
hs.	handschrift
K.C.G.	Koninklijke Commissie voor Geschiedenis
r.	recto
R.A.G.	Rijksarchief Gent
R.U.G.	Rijksuniversiteit Gent
Trés.	Trésorerie des chartes des comtes de Hainaut
U.B.C.	Universiteitsbibliotheekcatalogus
U.B.G.	Universiteitsbibliotheek Gent
v.	verso
VIÖG	<i>Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung</i>

Overzicht van grafieken

Grafiek 1	Totale beoorkondingsactiviteit in Henegouwen, 1345-1467.....	46
Grafiek 2	Beoorkondingsactiviteit van leenmannen in Henegouwen, 1345-1467.....	47
Grafiek 3	Periodiek aantal grafelijke leenmannen in Henegouwen, 1345-1467.....	48
Grafiek 4	Vershil in beoorkondingsintensiteit tussen leenmannen in Henegouwen, 1345-1467.....	49
Grafiek 5	Beoorkondingsactiviteit van notarissen in Henegouwen, 1345-1467.....	54
Grafiek 6	Beoorkondingsactiviteit van notarissen en leenmannen in Henegouwen, 1345-1467.....	55
Grafiek 7	Aantal actieve notarissen en grafelijke leenmannen in Henegouwen, 1345-1467.....	56
Grafiek 8	Bevoegdheden van grafelijke leenmannen in Henegouwen, 1345-1467.....	64
Grafiek 9	Bevoegdheden van notarissen in Henegouwen, 1345-1467.....	68
Grafiek 10	Vershil in bevoegdheden van notarissen en leenmannen in Henegouwen, 1345-1467...	69

Overzicht van illustraties

Figuur 1	Cartoon van een notaris door Serge Baeken in <i>Knack</i>	3
Figuur 2	Titelpagina van <i>Histori van het notarisschap</i> (1745) door Pieter van der Schelling.	7
Figuur 3	Vijftiende-eeuws formulierboek van een Henegouwse <i>homme de fief</i>	30
Figuur 4	Boekstempels van de <i>Bibliotheca Gandavensis</i> en de Gentse Universiteitsbibliotheek.	33
Figuur 5	Pauselijke bulle uit 1335 geëxpedieerd door Benedictus XII.	53
Figuur 6	Kaart van het graafschap Henegouwen tijdens de late middeleeuwen.	70
Figuur 7	Grafische <i>signa</i> met persoonsnamen in het Henegouwse formulierboek.	77
Figuur 8	Contemporaine notariële waarmerken en autografische parafen.	78
Figuur 9	Handtekeningen van <i>hommes de fief</i> tussen 1345 en 1467.	83

Overzicht van tabellen

Tabel 1	Concordantie tussen <i>Trésorerie des comtes de Hainaut</i> en <i>Cartulaire des comtes de Hainaut</i>	39
Tabel 2	Overzicht van gedateerde stukken uit het vijftiende-eeuwse formulierboek.	43
Tabel 3	Overzicht van plaatsen waar akten van <i>hommes de fief</i> werden verleden.	65
Tabel 4	Overzicht van regio's waar grafelijke leenmannen actief waren.	67
Tabel 5	Overzicht van plaatsen waar akten van (openbare) notarissen werden verleden.	71

Bibliografie

Voor de inhoudelijke vormgeving en uitdieping van deze masterscriptie werden tal van bronnen alsook catalogi, inventarissen, repertoria of andere relevante wetenschappelijke literatuur geraadpleegd. Waar nodig werden in de tekst zelf verkorte bibliografische referenties opgenomen. Een uitgebreid overzicht van de verwijzingen naar de bronnen en secundaire naslagwerken wordt aangeboden in deze paragraaf. Regels inzake een **correcte bronvermelding**, conform de richtlijnen die in de stijlguides van de opleiding terug te vinden zijn, werden te allen tijde strikt nageleefd.

Onuitgegeven bronnen

BERGEN/MONS

Rijksarchief Bergen/Archives de l'État à Mons

Collection contrats des hommes de fief: avis de père et mère

Fonds van schenkingen
(8 nrs.)

Schenkingen opgesteld door grafelijke leenmannen uit Henegouwen, 1345-1467.

Collection contrats des hommes de fief: contrats de mariage

Fonds van huwelijkscontracten
(19 nrs.)

Huwelijkscontracten opgesteld door grafelijke leenmannen uit Henegouwen, 1345-1467.

Collection contrats des hommes de fief: partages

Fonds van verdelingen
(4 nrs.)

Verdelingen opgesteld door grafelijke leenmannen uit Henegouwen, 1345-1467.

Collection contrats des hommes de fief: testaments

Fonds van testamenten
(11 nrs.)

Testamenten opgesteld door grafelijke leenmannen uit Henegouwen, 1345-1467.

Trésorerie des comtes de Hainaut: chartrier

Grafelijk cartularium
(102 nrs.)

Notariële instrumenten en akten opgesteld door grafelijke leenmannen uit Henegouwen, 1345-1467.

BRUSSEL/BRUXELLES

Algemeen Rijksarchief/Archives Générales du Royaume

Collection de moulages de sceaux

Zegelafgietsels
(86 nrs.)

Zegelmatrjzen en -afdrukken van grafelijke leenmannen uit Henegouwen, 1345-1467.

GENT

Rijksarchief Gent

Graven van Vlaanderen: charters

nr. 1744

Geauthentificeerde kopie afgeleverd onder het zegel van de officiaal van Doornik, 4 juni 1357.

nr. 1745

Geauthentificeerde kopie afgeleverd onder het zegel van de officiaal van Doornik, 5 juni 1357.

Universiteitsbibliotheek

Handschriften

hs. 2304

Formulierboek van een Henegouwse notaris, eerste helft vijftiende eeuw.

Universiteitsbibliotheekcatalogus

nr. 39

Standplaatsregister van het fonds HS I van de Universiteitsbibliotheek Gent, twintigste eeuw.

NAMEN/NAMUR

Rijksarchief Namen/Archives de l'État à Namur

Chartrier des comtes de Namur

nr. 1128

Akte van overeenkomst opgesteld door grafelijke leenmannen uit Henegouwen, 11 juni 1379.

Catalogi, inventarissen en repertoria

DE SAINT-GENOIS, Jules. *Catalogue méthodique et raisonné des manuscrits de la bibliothèque de la ville et de l'université de Gand*. Gent: Annoot-Braeckman, 1852.

—, *Inventaire analytique des chartes des comtes de Flandre avant l'avènement des princes de la maison de Bourgogne*. Gent: Vanryckegem-Hovaere, 1846.

DEROLEZ, Albert. *Beknopte catalogus van de middeleeuwse handschriften in de Universiteitsbibliotheek te Gent verworven sinds 1852*. Gent: Rijksuniversiteit Gent, 1971.

—. *Census van de handschriften in de bibliotheek der Rijksuniversiteit te Gent*. Gent: Rijksuniversiteit Gent, 1964.

—. *Inventaris van de handschriften in de Universiteitsbibliotheek te Gent*. Gent: Rijksuniversiteit Gent, 1977.

—, Hendrik DEFOORT en Frank VANLANGENHOVE. *Medieval manuscripts: Ghent University Library*. Gent: Snoeck Ducaju & Zoon, 2017.

DESPRETZ, André, Robert BLANSAER, Christian DEKESEL en Guido DEWULF. *Academia Gandavensis in nummis: penningen die betrekking hebben op de Gentse Universiteit*. Uit het verleden van de Rijksuniversiteit Gent 39. Gent: Numismatica Gandavensis, 1997.

DEVILLERS, Léopold. *Cartulaire des comtes de Hainaut, de l'avènement de Guillaume II à la mort de Jacqueline de Bavière*. Brussel: F. Hayez, 1886.

—. *Chartes du chapitre de Sainte-Waudru de Mons*. Brussel: Kiessling en Imbreghts, 1899.

DE WAILLY, Natalis. *Éléments de paléographie*. Parijs: Imprimerie royale, 1838.

GACJARD, Louis Prosper, Hubert NELIS en Alexandre PINCHART. *Inventaire des archives des chambres des comptes, précédé d'une notice historique sur les anciennes institutions*. Brussel: F. Hayez, 1845.

HONNORÉ, Laurent. *Guide des fonds et collections des Archives de l'État à Mons*. Archives Générales du Royaume et Archives de l'État dans les Provinces. Brussel: Algemeen Rijksarchief, 2006.

PRUD'HOMME, Emile. *Inventaire sommaire des archives des tabellions et notaires de Hainaut*. Brussel: s.n., 1902.

—. *Les échevins et leurs actes dans la province de Hainaut*. Bergen: Dequesne-Masquillier, 1891.

REYNAERT, Joris. *Catalogus van de Middelnederlandse handschriften in de Bibliotheek van de Universiteit van Gent*. Wetteren: Universa, 1984-1996.

VAN ACKER, Kamiel Gerard. *Census van de handschriften in de bibliotheek der Rijksuniversiteit te Gent I-V*. Gent: Rijksuniversiteit Gent, 1955-1964.

WALWEIN DE TERVLIET, Joseph Antoine. *Catalogue des manuscrits de la bibliothèque publique de la ville de Gand*. Gent: Imprimerie de J. N. Houdin, 1816.

WYMANS, Gabriël. *Répertoire d'armoiries sur sceaux des hommes de fief du comté de Hainaut XIIIe-XVIIIe siècles*. Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1980.

—. *Inventaire analytique de chartrier de la Trésorerie des comtes de Hainaut*. Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1985.

Secundaire (wetenschappelijke) literatuur

ARLINGHAUS, Franz-Josef, ed. *Forms of individuality and literacy in the medieval and early modern periods*. Utrecht Studies in Medieval Literacy 31. Turnhout: Brepols Publishers nv, 2015.

ARNOUX, Mathieu en Olivier GUYOTJEANNIN, eds. *Tabellions et tabellionages de la France médiévale et moderne*. Mémoires et Documents de l'École des Chartes 90. Parijs: École des Chartes, 2011.

ASSOCIATION DES ANCIENS MEMBRES DU SÉMINAIRE HISTORIQUE DE L'UNIVERSITE DE LOUVAIN, ed. *Mélanges d'histoire offerts à Charles Moeller à l'occasion de son jubilé de 50 années de professorat à l'Université de Louvain 1: Antiquité et Moyen Âge*. Recueil de Travaux publiés par les Membres des Conférences d'histoire et de Philologie 40. Leuven: Bureaux du Recueils, 1914.

- BALON, Joseph. "Le notariat au Moyen Âge, spécialement dans le Namurois au XIVe siècle." *Staten en Landen. Anciens Pays et Assemblées d'Etats* 62, nr. 2 (1973): 22-9.
- BEDOS-REZAK, Brigitte M. "Introduction: les marqueurs de l'individuation." In *L'individu au Moyen Âge: individuation et individualisation avant la modernité*, uitgegeven door Brigitte M. Bedos-Rezak en Dominique Iogna-Prat, 33-42. Parijs: Aubier, 2005.
- . "Signes d'identité et principes d'altérité au XIIe siècle: l'individu, c'est l'autre." In *L'individu au Moyen Âge: individuation et individualisation avant la modernité*, uitgegeven door Brigitte M. Bedos-Rezak en Dominique Iogna-Prat, 43-57. Parijs: Aubier, 2005.
- . *When ego was imago: signs of identity in the Middle Ages..* Leiden: Koninklijke Brill NV, 2011.
- en Dominique IOGNA-PRAT, eds. *L'individu au Moyen Âge: individuation et individualisation avant la modernité*. Parijs: Aubier, 2005.
- en Jeffrey F. HAMBURGER, eds. *Sign and design: script as image in cross-cultural perspective*. Dumberton Oaks Symposia and Colloquia. Washington (DC): Dumberton Oaks, 2016.
- BERTRAND, Paul. "À propos de la révolution de l'écrit (Xe-XIIIe siècle)." *Médiévales* 56 (2009): 75-92.
- BIBLIOTHÈQUE DE L'UNIVERSITÉ CATHOLIQUE DE LOUVAIN, ed. *Miscellanea historica in honorem Alberti De Meyer: Universitatis Catholicae in oppido Lovaniensi iam annos XXV professoris*. Recueil de Travaux d'Historie et de Philologie 3. Leuven: Bureaux du Recueil, 1946.
- BOUSSE, Alfons. "Het notariaat in de provincie Antwerpen." *Noordgouw* 5 (1965): 131-52.
- BRIGGS, Charles F. "Literacy, reading and writing in the medieval West: historiographical essay." *Journal of Medieval History* 26, nr. 4 (2000): 397-420.
- BRITNELL, Richard H., ed. *Pragmatic literacy, east and west, 1200-1330*. International Congress of Historical Sciences 17. Woodbridge: The Boydell Press, 1997.
- . "Pragmatic literacy in Latin Christendom." In *Pragmatic literacy, east and west, 1200-1330*, uitgegeven door Richard H. Britnell, 3-24. Woodbridge: The Boydell Press, 1997.
- BROEKAERT, Guillaume. "Les hommes de fief de plume en Hainaut." *Comptes-Rendus des Conférences du Cercle Archéologique et Historique de Valenciennes* 86, nr. 3 (2011): 1-3.
- BRUGMANS, Hajo. "Schelling, mr. Pieter van der." In *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, 5: 682-83. Leiden: A. W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij, 1921.
- BRUNEEL, Claude, Philippe GODDING en Fred STEVENS, eds. *Het notariaat in België van de middeleeuwen tot heden*. Brussel: Gemeentekrediet, 1998.
- BURCKHARDT, Jacob. *Die Cultur der Renaissance in Italien*. Leipzig: Verlag von Ernst A. Seemann, 1869.
- BURKE, Peter. "Representations of the self from Petrarch to Descartes." In *Rewriting the self: histories from the renaissance*, uitgegeven door Roy Porter, 17-28. Londen: Routledge, 1997.
- BYNUM, Caroline W. *Jesus as mother: studies in the spirituality of the high Middle Ages*. Publications of the Center for Medieval and Renaissance Studies 16. Berkeley (CA): University of California Press, 1982.
- CACHEUX, Albert. "Les notaires dans le ressort de la coutume de Mons en Hainaut français aux XVIIe et XVIIIe siècles." *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 28, nr. 1 (1960): 42-58.
- CALLEWIER, Hendrik. "Brugge, vijftiende-eeuws centrum van het notariaat in de Nederlanden." *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 77, nr. 1 (2009): 73-102.

- . “Het Kortrijkse notariaat tijdens de late middeleeuwen (1287-1531).” *De Leiegouw* 51 (2009): 38-46.
- CAPPON, Cornelis M. “Het notariaat in de late middeleeuwen (±1250-±1540).” In *Het notariaat in de Lage Landen (± 1250-1842): opstellen over de geschiedenis van het notariaat in de Lage Landen vanaf de oorsprong tot in de negentiende eeuw*, uitgegeven door Antoon F. Gehlen en Paul L. Nève, 1-29. *Ars Notariatus* 117. Deventer: Uitgeverij Kluwen bv, 2005.
- CAUCHIES Jean-Marie. “Le Hainaut et le Tournaisis au fil du temps (XIe-XVIIIe siècle): histoire et pouvoirs.” In *Créer, administrer, réformer: regards croisés sur dix siècles d’histoire des institutions publiques en Hainaut et Tournaisis*, uitgegeven door Jean-Marie Cauchies, Laurent Honoré en Florian Mariage, 29-39. *Miscellanea Archivistica Studia* 182. Brussel: Archives Générales du Royaume, 2009.
- , Laurent HONNORÉ en Florian MARIAGE, eds. *Créer, administrer, réformer: regards croisés sur dix siècles d’histoire des institutions publiques en Hainaut et Tournaisis*. *Miscellanea Archivistica Studia* 182. Brussel: Archives Générales du Royaume, 2009.
- CECCHERINI, Irene. “Tradition cursive et style dans l’écriture des notaires florentins (v. 1250-v. 1350).” *Bibliothèque de l’École des Chartes* 165, nr. 1 (2007): 167-86.
- . “Merchants and notaries: stylistic movements in Italian cursive scripts.” *Manuscripta* (2009): 239-83.
- CHENU, Marie-Dominique. *L’éveil de la conscience dans la civilisation médiévale*. Conférences Albert-le-Grand. Montreal: Institut d’Études Médiévales, 1969.
- CLANCHY, Michael T. *From memory to written record*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd., 1996.
- COQUERY, Natacha, François MENANT en Florence WEBER, eds. *Écrire, compter, mesurer: vers une histoire des rationalités pratiques*. Parijs: École Normale Supérieure, 2006.
- DE HEMPTINNE, Thérèse. “Les symboles graphiques dans les chartes du comté de Flandre jusqu’au début du XIIIe siècle.” In *Graphische Symbole in mittelalterlichen Urkunden*, uitgegeven door Peter Rück, 533-48. *Historische Hilfswissenschaften* 3. Sigmaringen: Jan Thorbecke Verlag, 1996.
- DISCRY, Fernand. “Les minutes des notaires: étude de diplomatique.” In *Mélanges d’histoire offerts à Charles Moeller à l’occasion de son jubilé de 50 années de professorat à l’Université de Louvain 1: Antiquité et Moyen Âge*, uitgegeven door l’Association des Anciens Membres du Séminaire Historique de l’Université de Louvain, 548-62. Recueil de Travaux publiés par les Membres des Conférences d’Histoire et de Philologie 40. Leuven: Bureaux du Recueils, 1914.
- DU TRIEU, Hilaire. “Notice historique sur le notariat belge.” *Messenger des Sciences Historiques et Archives des Arts et de la Bibliographie de Belgique* 1 (1839): 70-7.
- FAIDER, Charles J. B. F. *Contumes du pays et comté de Hainaut*. Recueil des Anciennes Coutumes de la Belgique. Brussel: Fr. Gobbaerts, 1871.
- FELLER, Claudia en Christian LACKNER, eds. *Manu propria: vom eigenhändigen Schreiben der Mächtigen (13.-15. Jahrhundert)*. Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 67. Wenen: Böhlau Verlag, 2016.
- Fraenkel, Béatrice. *La signature: genèse d’un signe*. Parijs: Gallimard, 1992.
- . “Rebus-signatures.” In *Sign and design: script as image in cross-cultural perspective (300-1600 CE)*, uitgegeven door Brigitte M. Bedos-Rezak en Jeffrey F. Hamburger, 71-84. *Dumberton Oaks Symposia and Colloquia*. Washington (DC): Dumberton Oaks, 2016.
- GAILLARD, Victor. “Marques et signatures des notaires.” *Annales de la Société Royale des Beaux-Arts et de la Littérature de Gand* 6 (1855): 183-89.

GASSE-GRANDJEAN, Marie-José en Benoît-Michel TOCK, eds. *Les actes comme expression du pouvoir au Haut Moyen Âge*. Atelier de Recherches sur les Textes Médiévaux 5. Turnhout: Brepols Publishers, 2003.

GEERTS, Danny. “De toekomst van het notariaat.” Doorbraak.be: meer dan een mening. Geraadpleegd 06.02.2019, <https://doorbraak.be>.

GEHLEN, Antoon F. *De beoefening van de notariaatsgeschiedenis der Lage Landen: een beknopte historiografische verkenning*. Ars Notariatus 58. Deventer: Kluwen, 1992.

— en Paul L. NÈVE, eds. *Het notariaat in de Lage Landen (± 1250-1842): opstellen over de geschiedenis van het notariaat in de Lage Landen vanaf de oorsprong tot in de negentiende eeuw*. Ars Notariatus 117. Deventer: Uitgeverij Kluwen bv, 2005.

GENICOT, Léopold en Joseph BALON. *Formulaire namurois du XIVe siècle*. Coutumes du Pays et Comté de Namur 3. Brussel: Centrum voor Administratie en Documentatie, 1955.

GRAUWEN, Wilfried M. “Richtlijnen voor jonge notarissen uit de 15de eeuw.” *Archives et Bibliothèques de Belgique* 40, nr. 1 (1969): 148-56.

GREENBLATT, Stephen. *Renaissance self-fashioning*. Chicago: University of Chicago Press, 1980.

GUREVICH, Aaron. *The origins of European individualism*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd., 1995.

GUYOTJEANNIN, Olivier, Jacques PYCKE en Benoît-Michel TOCK. *Diplomatique médiévale*. L’atelier du médiéviste 2. Turnhout: Brepols Publishers, 1993.

HALKIN, Léon E., Henri PLATELLE en Nicolas HUYGHEBAERT, eds. *Horae Tornacenses (1171-1971): recueil d’études d’histoire publiées à l’occasion du VIIIe centenaire de la consécration de la cathédrale de Tournai*. Dornik: Archives de la Cathédrale, 1972.

JEAY, Claude. “La signature comme marque d’individuation. La chancellerie royale française (fin XIIIe-XVe siècle).” In *L’individu au Moyen Âge. Individuation et individualisation avant la modernité*, uitgegeven door Brigitte M. Bedos-Rezak en Dominique Iogna-Prat, 59-77. Parijs: Aubier, 2005.

—. “L’autographie comme épiphanie du pouvoir: écrits et signatures autographes des rois de France dans la seconde moitié du XIVe siècle.” In *Manu propria: vom eigenhändigen Schreiben der Mächtigen*, uitgegeven door Claudia Feller en Christian Lackner, 197-217. Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 67. Wenen: Böhlau Verlag, 2016.

KELLER, Hagen, Klaus GRUBMUELLER en Nikolaus STAUBAC. *Pragmatische Schriftlichkeit im Mittelalter: Erscheinungsformen und Entwicklungsstufen*. Münstersche Mittelalter-Schriften 65. München: Fink, 1992.

LAMON, Hugo. “Opinie. Zijn er nog advocaten, notarissen en deurwaarders nodig?” VRT NWS. Geraadpleegd 06.02.2019, <https://www.vrt.be>.

LOUANT, Armand. “La grande pitié des Archives de l’État à Mons.” In *Miscellanea historica in honorem Alberti De Meyer: Universitatis Catholicae in oppido Lovaniensi iam annos xxxv professoris*, uitgegeven door Bibliothèque de l’Université Catholique de Louvain, 1341-354. Recueil de Travaux d’Histoire et de Philologie 3. Leuven: Bureaux du Recueil, 1946.

—. *Les hommes de fief sur plume créés à la cour féodale de Hainaut de 1566 à 1794: origine du notariat en Hainaut*. Recueil des Tablettes du Hainaut 1. Hombeek: s.n., 1960.

MABILLON, Jean. *De re diplomatica libri VI, in quibus quidquid ad veterum instrumentorum antiquitatem, materiam, scripturam et stilum; quidquid ad sigilla, monogrammata, subscriptiones ac notas chronologicas; quidquid inde ad antiquariam, historicam forensemque disciplinam pertinet, explicatur et illustratur. Accedunt commentarius de antiquis regum Francorum palatiis, veterum scripturarum varia specimina*. Parijs: Louis Billaine, 1681.

- MARCHANDISSE, Alain en Bertrand SCHNERB. “L’usage de la signature par les premiers ducs de Bourgogne de la maison de Valois.” In *Manu propria: vom eigenhändigen Schreiben der Mächtigen (13.-15. Jahrhundert)*, uitgegeven door Claudia Feller en Christian Lackner, 263-79. Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 67. Wenen: Böhlau Verlag, 2016.
- MARIAGE, Florian. “Le territoire.” In *Les institutions publiques régionales et locales en Hainaut et Tournai/Tournais sous l’Ancien Régime*, uitgegeven door Florian Mariage, 27-38. *Miscellanea Archivistica Studia* 119. Brussel: Archives Générales du Royaume, 2009.
- , ed. *Les institutions publiques régionales et locales en Hainaut et Tournai/Tournais sous l’Ancien Régime*. *Miscellanea Archivistica Studia* 119. Brussel: Archives Générales du Royaume, 2009.
- MENANT, François. “Les transformations de l’écrit documentaire entre XIIIe et XIIIe siècles.” In *Écrire, compter, mesurer: vers une histoire des rationalités pratiques*, uitgegeven door Natacha Coquery, François Menant en Florence Weber, 33-50. Parijs: École Normale Supérieure, 2006.
- MENGAL, Paul en François PAROT, eds. *La fabrique, la figure et la feinte: fictions et statut des fictions en psychologie*. Parijs: Librairie philosophique Joseph Vrin, 1989.
- MORRIS, Colin. *The discovery of the individual, 1050-1200*. New York: Harper & Row, 1972.
- MORSEL, Joseph. “La construction social des identités dans l’aristocratie franconienne aux XIVE et XVE siècles.” In *L’individu au Moyen Âge: individuation et individualisation avant la modernité*, uitgegeven door Brigitte M. Bedos-Rezak en Dominique Iogna-Prat, 79-99. Parijs: Aubier, 2005.
- MURRAY, Alexander. *Reason and society in the Middle Ages*. Oxford: Clarendon Press, 1990.
- MURRAY, James M. “Failure of corporation: notaries public in medieval Bruges.” *Journal of Medieval History* 12, nr. 2 (1986): 155-66.
- , “Notaries public in Flanders in the late Middle Ages.” PhD diss., Northwestern University, 1983.
- , “The profession of notary public in Flanders.” *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 61, nr. 1 (1993): 3-31.
- , Walter PREVENIER en Michel OOSTERBOSCH. *Notarial instruments in Flanders between 1280 and 1452*. Brussel: Paleis der Academiën, 1995.
- NELIS, Hubert. “Étude diplomatique sur la juridiction gracieuse des échevins en Belgique (1150-1300).” *Annales de la Société d’Emulation de Bruges* 80 (1937): 1-57.
- , “Étude diplomatique sur le tabellionage royal de Tournai au Moyen Âge (1367-1521).” *Bulletin de la Commission Royale d’Histoire* 73 (1904): 1-142.
- , “Les doyens de chrétienté: étude de diplomatique sur leurs actes de juridictions gracieuse en Belgique au XIIIe siècle.” *Revue Belge de Philologie et d’Histoire* 3, nr. 1 (1924): 59-73.
- , “Les origines du notariat public en Belgique.” *Revue Belge de Philologie et d’Histoire* 2 (1923): 267-77.
- NÈVE, Paul L., ed. *Instrumentum quantum pactum: zes opstellen over de kracht van de notariële akte vanaf de tijd van keizer Justinianus tot aan het huidige recht*. *Ars Notariatus* 51. Deventer: Uitgeverij Kluwer bv, 1991.
- NICAISE, Pierre en Thierry VAN SINAY. *Juridische beroepen voor de toekomst, een toekomst voor juridische beroepen: het notariaat (30 juni 2018)*. Brussel: Ministerie van Justitie, 2018.
- OOSTERBOSCH, Michel. “De fide instrumentorum: de notariële oorkonde en haar bewijskracht in de middeleeuwen.” In *Instrumentum quantum pactum: zes opstellen over de kracht van de notariële akte vanaf de tijd van keizer Justinianus tot aan het huidige recht*, uitgegeven door Paul L. Nève, 13-38. *Ars Notariatus* 51. Deventer: Uitgeverij Kluwer bv, 1991.

- , “De notaris in de Tiense samenleving in de middeleeuwen.” *Brabantse Folklore* 246 (1985): 90-119.
- , “Het openbare notariaat in Antwerpen tijdens de late middeleeuwen (1314-1531): een institutionele en prosopografische studie in Europees perspectief.” PhD diss., Katholieke Universiteit Leuven, 1992.
- , “Het openbare notariaat in Hasselt tijdens de middeleeuwen (14e-15e eeuw).” *Het Oude Land van Loon* 37 (1982): 223-73.
- , “Het openbare notariaat in Oost-Brabant tijdens de middeleeuwen: institutionele aspecten.” *Historica Lovaniensia* 138 (1982): 17-27.
- , “Openbare notarissen in het bisdom Luik voor 1400: een institutionele en diplomatische studie.” Licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, 1982.
- , Monique VLEESCHOUWERS-VAN MELKEBEEK, Paulette PIEYNS-RIGO en Philippe GODDING. “Het notariaat in de Belgische territoria tijdens de middeleeuwen.” In *Het notariaat in België van de middeleeuwen tot heden*, uitgegeven door Claude Bruneel, Philippe Godding en Fred Stevens, 11-94. Brussel: Gemeentekrediet, 1998.
- OSTOS, Pilar en Maria L. PARDO, eds. *Estudios sobre el notariado europeo (siglos XIV-XV)*. Historia y Geografía 24. Sevilla: Secretariado de Publicaciones de la Universidad de Sevilla, 1997.
- PARKES, Malcolm B. *Scribes, scripts and readers: studies in the communication, presentation and dissemination of medieval texts*. Londen: The Hambledon Press, 1991.
- PASTOUREAU, Michel. *Les armoiries*. Typologie des Sources du Moyen Âge Occidental 20. Turnhout: Brepols Publishers, 1976.
- , *Les sceaux*. Typologie des sources du Moyen Âge occidental 36. Turnhout: Brepols Publishers, 1981.
- PIÉRARD, Christiane. “Mons (moyen âge).” In *Les institutions publiques régionales et locales en Hainaut et Tournai/Tournais sous l’Ancien Régime*, uitgegeven door Florian Mariage, 247-57. *Miscellanea Archivistica Studia* 119. Brussel: Archives Générales du Royaume, 2009.
- PIEYNS-RIGO, Paulette. “Notaires d’officialité et notaires publics au service de l’officialité liégeoise (1252-1337).” *Bulletin de la Commission Royale d’Histoire* 132 (1966): 297-332.
- en Emile BROUETTE. “Seings manuels des notaires de l’officialité et des notaires publics à Liège, des origines à 1350.” *Revue Belge de Numismatique et de Sigillographie* 103 (1967): 87-114.
- PINTI, Laura. “Plan over de toekomst van het ambt van notaris.” Koen Geens Minister van Justitie. Geraadpleegd 06.02.2019, <https://www.koengeens.be>.
- PORTER, Roy, ed. *Rewriting the self: histories from the renaissance*. Londen: Routledge, 1997.
- POUILLON, Henry. “Le notariat.” In *Les institutions publiques régionales et locales en Hainaut et Tournai/Tournais sous l’Ancien Régime*, uitgegeven door Florian Mariage, 382-88. *Miscellanea Archivistica Studia* 119. Brussel: Archives Générales du Royaume, 2009.
- PREVENIER, Walter. “Le notaire public médiéval en Flandre, acteur sur le marché libre de la production des actes.” In *Tabellions et tabellionages de la France médiévale et moderne*, uitgegeven door Mathieu Arnoux en Olivier Guyotjeannin, 99-108. Parijs: École des Chartes, 2011.
- , James M. MURRAY en Michel OOSTERBOSCH. “Les notaires publics dans les anciens Pays-Bas du XIIe au XVIIe siècle.” In *Estudios sobre el notariado europeo*, uitgegeven door Pilar Ostos en Maria L. Pardo, 53-71. Historia y Geografía 24. Sevilla: Secretariado de Publicaciones de la Universidad de Sevilla, 1997.
- ROSENWEIN, Barbara H. “Y avait-il un moi au Moyen Âge?” *Revue Historique* 307, nr. 1 (2005): 31-52.

RÜCK, Peter. “Beiträge zur diplomatischen Semiotik.” In *Graphische Symbole in mittelalterlichen Urkunden: Beiträge zur diplomatischen Semiotik*, uitgegeven door Peter Rück, 13-47. Historische Hilfswissenschaften 3. Sigmaringen: Jan Thorbecke Verlag, 1996.

—, ed. *Graphische Symbole in mittelalterlichen Urkunden: Beiträge zur diplomatischen Semiotik*. Historische Hilfswissenschaften 3. Sigmaringen: Jan Thorbecke Verlag, 1996.

SARAZIN, Jean-Yves. “L’historien et le notaire: acquis et perspectives de l’étude des actes privés de la France moderne.” *Bibliothèque de l’École des Chartes* 160, nr. 1 (2002): 229-70.

SCHMITT, Jean-Claude. “La découverte de l’individu, une fiction historiographique?” In *La fabrique, la figure et la feinte: fictions et statut des fictions en psychologie*, uitgegeven door Paul Mengal en François Parot, 213-36. Parijs: Librairie philosophique Joseph Vrin, 1989.

SCHMOECKEL, Mathias en Werner SCHUBERT, eds. *Handbuch zur Geschichte des Notariats der europäischen Traditionen*. Rheinische Schriften zur Rechtsgeschichte 12. Baden-Baden: Nomos Verlag, 2009.

SCHOTEL, Gillis D. J. *Leven, gedrukte werken en handschriften van Cornelis van Alkemade en Pieter van der Schelling*. Breda: F. P. Sterk, 1833.

SCHULER, Peter-Johannes. “Formelbuch und Notariat.” In *Forma servata: vijf opstellen over formulieren en formulierboeken in het notariaat van de middeleeuwen tot vandaag*, uitgegeven door Paul L. Nève en J. J. Verbeek, 1-50. *Ars Notariatus* 85. Deventer: Wolters Kluwer, 1998.

SHAW, David G. *Necessary conjunctions: the social self in medieval history*. The New Middle Ages. New York: Palgrave Macmillan, 2005.

SIVÉRY, Gérard. *Structures et vie rurale dans le Hainaut à la fin du Moyen Âge*. Atelier National de Reproduction des Thèses. Rijsel: Presses Universitaires de Lille, 1977.

SOMMÉ, Monique. *La correspondance d’Isabelle de Portugal, duchesse de Bourgogne (1430-1471)*. Instrumenta 18. Ostfildern: Jan Thorbecke Verlag, 2009.

STEVENS, Fred. “Histoire du notariat en Belgique.” In *Handbuch zur Geschichte des Notariats der europäischen Traditionen*, uitgegeven door Mathias Schmoeckel en Werner Schubert, 361-74. Rheinische Schriften zur Rechtsgeschichte 12. Baden-Baden: Nomos Verlag, 2009.

TASSIN, René P. en Charles-François TOUSTAIN. *Nouveau traité de diplomatie, où l’on examine les fondements de cet art, on établit des règles sur le discernement des titres et l’on expose historiquement les caractères des bulles pontificales et des diplômes donnés en chaque siècle*. Parijs: Guillaume Desprez, 1759.

TESSIER, Georges. *Diplomatique royale française*. Parijs: Éditions A. et J. Picard, 1962.

TOCK, Benoît-Michel. “Introduction.” In *Les actes comme expression du pouvoir au Haut Moyen Âge: actes de la Table Ronde de Nancy*, uitgegeven door Marie-José Gasse-Grandjean en Benoît-Michel Tock, 9-15. Atelier de Recherches sur les Textes Médiévaux 5. Turnhout: Brepols Publishers, 2003.

—. *Scribes, souscripteurs et témoins dans les actes privés en France (VIIe – début XIIe siècle)*. Atelier de Recherches sur les Textes Médiévaux 9. Turnhout: Brepols Publishers, 2005.

VAN CAMP, Valeria. *De oorkonden en de kanselarij van de graven van Henegouwen, Holland en Zeeland. Schriftelijke communicatie tijdens een personele unie: Henegouwen, 1280-1345*. Schrift en schriftdragers in de Nederlanden in de middeleeuwen 5. Hilversum: Verloren, 2011.

VAN DE REYDE, Maurits. “Schiet niet op de notaris, maar stem onmondige politici weg.” *Knack*, 10.03.2018. Geraadpleegd 06.02.2019, <https://www.knack.be>.

VAN DER SCHELLING, Pieter. *Histori van het notarisschap, behelzende den oorsprong, 't begin, en den voortgang van het notarisschap, kancellierschap, sekretarisschap, griffierschap, klerkschap enz. byzonder in de Nederlanden, enz. mitgaders de Engelsche praktyk, bestaande in een verhandeling van de testamenten, van de uitvoering der testamenten, door executeurs, en van de koustumen van Engeland, en deszelfs primaat, den aartsbisschop van Kantelberg, ontrent de testamenten, en testamentaire executeurs, in, en buiten het rijk, alsook ontrent het koopen, aanneemen, en administreeeren, en het verkoopen, en transporteeren van Engelsche effecten, onder andere gevolgd in de Nederlanden, benevens des oorsprong der voors. gewoontens.* Rotterdam: Philippus en Jakobus Losel, 1745.

VAN DIEVOET, Guido. "Notarisboeken en formulierboeken voor notarissen in de Zuidelijke Nederlanden van 1500 tot 1800." In *Forma servata: vijf opstellen over formulieren en formulierboeken in het notariaat van de middeleeuwen tot vandaag*, uitgegeven door Paul L. Nève en J. J. Verbeek, 51-84. *Ars Notariatus* 85. Deventer: Wolters Kluwer, 1998.

—. *Les coutumiers, les styles, les formulaires et les 'artes notariae'*. Typologie des Sources du Moyen Âge Occidental 48. Turnhout: Brepols Publishers, 1986.

VAN HORENBEEK, Jeroen. "Hervormingsrapport. Sp.a: 'Notariskosten moeten niet omlaag. Ze moeten verdwijnen.'" *De Morgen*, 08.08.2018. Geraadpleegd 06.02.2019, <https://www.demorgen.be>.

VANDEN BUSSCHE, Emile. "Les notaires d'autrefois, comment ils signaient leurs actes." *La Flandre: Revue des Monuments d'Histoire et d'Antiquités* 2 (1868): 121-43.

VANDERSMISSEN, Michel. "Moet het notariaat op de schop? Schaf het notariaat voor eenvoudige taken af." *Knack*, 07.03.2018. Geraadpleegd 06.02.2019, <https://www.knack.be>.

VERBERGT, Matthias en Simon ANDRIES. "Minister van Justitie Koen Geens. 'Ik beloof: de notaris wordt goedkoper.'" *De Standaard*, 03.09.2018. Geraadpleegd 06.02.2019, <https://www.standaard.be>.

VLEESCHOUWERS-VAN MELKEBEEK, Monique. "Notaires d'officialité dans le diocèse de Tournai au XIIIe siècle." In *Horae Tornacenses (1171-1971): recueil d'études d'histoire publiées à l'occasion du VIIIe centenaire de la consécration de la cathédrale de Tournai*, uitgegeven door Léon E. Halkin, Henri Platelle en Nicolas Huyghebaert. Doornik: Archives de la Cathédrale, 1972.

—. *De officialiteit van Doornik: oorsprong en vroege ontwikkeling (1192-1300)*. Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren 47. Brussel: Paleis der Academiën, 1985.

ULLMANN, Walter. *The individual and society in the Middle Ages*. Baltimore: J. Hopkins Press, 1966.

YERNAUX, Jean. "Les notaires publics du XIIIe au XVIIe siècle spécialement au Franc de Bruges." *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire. Académie Royale de Belgique* 82 (1913): 111-82.

ZIMMERMAN, Michel. "Affirmation et respect de l'autorité dans les chartes." In *Les actes comme expression du pouvoir au Haut Moyen Âge*, uitgegeven door Marie-José Gasse-Grandjean en Benoît-Michel Tock, 215-40. *Atelier de Recherches sur les Textes Médiévaux* 5. Turnhout: Brepols Publishers, 2003.

Inleiding

Begin augustus ontving Minister van Justitie **Koen Geens** een rapport over de toekomst van het ambt van de notaris. Dit rapport werd voorbereid door twee experts die eind vorig jaar werden aangesteld: Pierre Nicaise en Thierry Van Sinay, de erevoorzitters van respectievelijk de Koninklijke Federatie van Belgische Notarissen en de Nationale Kamer van Notarissen.¹ Feitelijk was het doel van dat rapport de toekomstperspectieven van het notariaat in kaart te brengen om vervolgens een beleidsplan te kunnen uitwerken dat er boven alles op gericht is het notarisambt te moderniseren.² Die modernisering lijkt zich op te dringen doordat de juridische wereld sterk verandert ten gevolge van bredere en algemene maatschappelijke evoluties, maar nieuwe vormen van technologie spelen daarbij evenzeer een belangrijke rol alsook de ontwikkelingen van en hervormingen binnen ons huidige rechtssysteem, die steeds vaker een **supranationaal karakter** krijgen.³ Niettemin stellen de auteurs allebei vast dat het notariaat altijd al op een creatieve manier heeft proberen in te spelen op die maatschappelijke veranderingen en zich precies daardoor heeft kunnen vergewissen van een vooraanstaande positie binnen de samenleving inzake conflictpreventie, -beheersing en -oplossing.⁴ Toch hebben ze enige pertinente bedenkingen bij de financiële kost van die notariële preventieve justitie en stellen ze de inhoud van de dienstverlening zelf alsook de evolutie ervan in vraag. Want, zo gaan beide auteurs ervan uit, door de digitalisering van onze samenleving en het feit dat bepaalde vormen van **juridische dienstverlening** vatbaar zijn voor automatisering willen burgers niet langer betalen voor die diensten. In het verlengde daarvan rijst de vraag in hoeverre het notariaat, dat in een zekere historische traditie is verankerd, een meerwaarde kan bieden voor de maatschappij in de toekomst.⁵ Cijfergegevens wijzen er evenwel op dat het notariaat zijn maatschappelijke functie nog niet geheel heeft verloren. Overigens lijkt ook de consumententevredenheid relatief hoog te liggen.⁶ Net de **kernwaarden** van het notariaat garanderen zijn rol voor de toekomst: onpartijdigheid, onafhankelijkheid, discipline en bescherming van de burger of consument,

¹ Zowel de (woordvoerster van de) minister als de twee auteurs zelf benadrukken voorts dat ze in alle onafhankelijkheid hebben gewerkt: “De standpunten in dit verslag geven enkel de persoonlijke visie weer van de auteurs en in geen geval deze van de instellingen en instanties waarvan ze deel uitmaken of die ze geconsulteerd hebben.” Laura Pinti, “Plan over de toekomst van het ambt van notaris,” Koen Geens Minister van Justitie, geraadpleegd 06.02.2019, <https://www.koengeens.be>; Pierre Nicaise en Thierry van Sinay, *Juridische beroepen voor de toekomst, een toekomst voor juridische beroepen: het notariaat (30 juni 2018)* (Brussel: Ministerie van Justitie, 2018), 7.

² “Aan ons werd de opdracht toevertrouwd om, na een brede consultatie, verslag uit te brengen over toekomstperspectieven van het notariaat teneinde een beleidsplan uit te werken in verband met de modernisering van het notarisberoep. Hoewel continue modernisering, ingezet met de grote hervorming in 1999, het notariaat steeds heeft aangepast aan de maatschappelijke noden, wensen wij vandaag de evoluties te schetsen die nog aangewezen of wenselijk kunnen zijn.” *Juridische beroepen voor de toekomst*, 8.

³ *Juridische beroepen voor de toekomst*, 8-10.

⁴ *Juridische beroepen voor de toekomst*, 11-2.

⁵ *Juridische beroepen voor de toekomst*, 13-4.

⁶ “Burgers vinden bij de notaris onpartijdig advies op alle vlakken. [...] Onafhankelijke studies wijzen uit dat de notaris de vrije beroeper [is] die het hoogste vertrouwen geniet van de burger, na de huisarts. [H]ij kent de persoonlijke situatie en context van ieder familielid over de generaties heen.” *Juridische beroepen voor de toekomst*, 44-9.

beschikbaarheid en nabijheid, attractiviteit, authenticiteit.⁷ In hun conclusie stellen Nicaise en Van Sinay dat deze kernwaarden niet verloren mogen gaan, ondanks dat het notariaat zich dient te moderniseren en de dienstverlening enigszins moet verbeteren. Maar ze eindigen positief en blijven ervan overtuigd dat “het notariaat, door een voortdurend voortgezette modernisering, maar daarbij trouw blijvend aan haar fundamentele waarden, het hoofd zal kunnen bieden aan de uitdagingen van de toekomst.”⁸

Minister Geens leek de boodschap van deze experts te hebben begrepen. In een interview met *De Standaard* over zijn plannen voor het laatste jaar in deze legislatuur maakte hij immers bekend dat hij werk wilde maken van de hervorming van juridische beroepen, waaronder dus het notariaat. Weliswaar drukte hij zich nog voorzichtig uit door te stellen dat de tarieven op zijn minst een correctere weergave zullen zijn van de inspanning voor de notaris.⁹ Die focus op de **tarifiering** van notarissen blijkt ook uit een opiniestuk van Danny Geerts, econoom op rust. Volgens hem stuurt het expertenrapport feitelijk op de uitbreiding van vaste tarieven aan die, anders dan in Nederland, niet losstaan van onder meer de waarde van onroerend goed. Dat komt omdat het notarisgilde bij hoog en laag blijft beweren dat zonder vaste tarieven de rechtszekerheid wordt aangetast en de kwaliteit alsook de ethiek van het ambt zullen verloederen. Evenwel is de auteur de opvatting aangedaan dat **vrije tarieven** de kernwaarden van het notariaat niet zouden aantasten. Meer nog, de invoering ervan zou leiden tot tarief- en prijsconcurrentie die op hun beurt lagere kosten, meer innovatie en aangepaste kwaliteit verzekeren. Bijgevolg daagt hij Geens uit om zich aan zijn woord te houden en wil hij de hervormingsbelofte van de minister ook vertaald zien in die tarieven.¹⁰ In een artikel uit *De Morgen* schemert een radicaler standpunt door: Jeroen Van Horenbeek stelt hierin dat **sp.a** de hervormingsplannen te mager vindt en aldus die notariskosten niet alleen wil zien verlagen, maar hen eenvoudigweg wenst zien te verdwijnen. Volgens de partij gaat het immers niet ver genoeg om het notariaat in de toekomst empatischer en goedkoper te maken. Vlaams parlementslid Rob Beenders wil die notariskosten afgeschaft zien, want sommige diensten die de notaris aanbiedt, zoals het opvragen van overheidsdocumenten wanneer bijvoorbeeld een huis wordt gekocht, zijn het volgens hem niet langer waard om voor te betalen. Bijgevolg ziet sp.a geen toekomst meer in het notarisambt; zij ijverde in 2014 trouwens ook al voor het afschaffen ervan.¹¹

Hugo Lamon, advocaat en bestuurder-woordvoerder van de Orde van Vlaamse Balies, merkte op dat niet alleen sp.a weifelachtig tegenover het notariaat staat. Dit is iets wat, terecht, maatschappelijker breder gedragen wordt, vooral na de publicatie van dat rapport.¹² *Knack*-redacteur Michel Vandersmissen vraagt zichzelf eveneens af of het notariaat al dan niet op de schop moet alsook of die torenhoge **notarisinkomsten** en **-erelonen** wel terecht zijn. Voor velen levert dat dan ook het argument om te stellen dat het notariaat niet meer van deze tijd is en daarom beter zou verdwijnen. Vooral Freya Van den Bossche, wederom een socialistische politica, vond destijds al de notariskosten te hoog en pleitte ervoor om het notariaat af te schaffen, althans voor eenvoudige zaken. Toch hoeft het notariaat zich volgens Vandersmissen niet zoveel zorgen te maken om **socialistische politici** die pleitten voor een afschaffen ervan. Nieuwe technologieën lijken een grotere bedreiging te zijn, daar heel wat taken van

⁷ *Juridische beroepen voor de toekomst*, 14.

⁸ *Juridische beroepen voor de toekomst*, 238-40.

⁹ Matthias Verbergt en Simon Andries, “Minister van Justitie Koen Geens. ‘Ik beloof: de notaris wordt goedkoper,’” *De Standaard*, 03.09.2018, geraadpleegd 06.02.2019, <https://www.standaard.be>.

¹⁰ Danny Geerts, “De toekomst van het notariaat,” *Doorbraak*, geraadpleegd 06.02.2019, <https://doorbraak.be>.

¹¹ Jeroen Van Horenbeek, “Hervormingsrapport. Sp.a: ‘Notariskosten moeten niet omlaag. Ze moeten verdwijnen,’” *De Morgen*, 08.08.2018, geraadpleegd 06.02.2019, <https://www.demorgen.be>.

¹² Hugo Lamon, “Opinie. Zijn er nog advocaten, notarissen en deurwaarders nodig?” *VRT NWS*, geraadpleegd 06.02.2019, <https://www.vrt.be>. “Het verslag van de notarissen, dat vorige week in volle komkommertijd werd verspreid, lokte vele reacties uit. Voor sommigen leek het op een verkrampte reactie van de beroepsgroep, terwijl die nog op de voorstellen moet reageren. In de kritiek valt op dat het maatschappelijk nut van het notariaat soms openlijk in vraag gesteld. Is de notaris écht de enige die authenticiteit aan een document kan verlenen en waarom kunnen sommige van die taken niet even goed door een advocaat worden verricht (of zelfs via blockchain)? Die vraag verdient maatschappelijke aandacht.”

een notaris door onder meer **blockchaintechnologie** wel degelijk kunnen worden geautomatiseerd.¹³ Via een opiniestuk in *Knack* laat Maurits Vande Reyde, oud-voorzitter van **Jong VLD**, verstaan dat niet zozeer notarissen moeten verdwijnen, als wel onmondige politici die hervormingen in de weg staan. Hij erkent dat notarissen buitengewoon veel verdienen, maar toch zijn ze niet overbodig. Wél kunnen de kosten verlaagd worden door gebruik te maken van blockchaintechnologie. Helaas ontbreekt de wil daartoe bij veel politici.¹⁴ Dat het laatste woord hieromtrent nog lang niet is geschreven, staat buiten kijf. Zelf wil ik met dit onderzoeksproject, dat tot stand kwam in het kader van mijn opleiding aan de Universiteit Gent, bijdragen tot dit bredere maatschappelijke debat door de hele discussie vanuit een historisch perspectief in ogenschouw te nemen. Deze scriptie stelt zich immers tot doel om na te gaan op welke manier notarissen in onze gebieden zelfs al tijdens de late middeleeuwen hebben geprobeerd aanzien te vergaren en hun positie binnen de samenleving al dan niet wisten te consolideren.

Figuur 1 Cartoon van een notaris door Serge Baeken in *Knack*.

BRON: Vandersmissen, Michel. “Moet het notariaat op de schop? Schaf het notariaat voor eenvoudige taken af.” *Knack*, 07.03.2018. Geraadpleegd 06.02.2019. <https://www.knack.be>.

¹³ Michel Vandersmissen, “Moet het notariaat op de schop? Schaf het notariaat voor eenvoudige taken af,” *Knack*, 07.03.2018, geraadpleegd 06.02.2019, <https://www.knack.be>. “Een blockchain is een digitaal transactieregister dat niet door één centrale instantie wordt beheerd, maar door een netwerk van aan elkaar verbonden instanties of personen. Denk aan een grootboek of het hypotheekregister, maar dan zonder noodzakelijke tussenkomst van een bank of notaris. Blockchain maakt de rol van tussenpersonen dus kleiner en transparanter.”

¹⁴ “Politici moeten de moed hebben om overheidsprocessen die al eeuwen standhouden fundamenteel te herdenken. [...] En laat dat nu net het probleem zijn. [...] Politici blijven jammer genoeg steken in hun eigen ideologische denkkader. De macht van de overheid en eeuwenoude centrale organisaties moet voor hen overeind blijven. Daar knelt het schoentje dus.” Maurits Van de Reyde, “Schiet niet op de notaris, maar stem onmondige politici weg,” *Knack*, 10.03.2018, geraadpleegd 06.02.2019, <https://www.knack.be>.

Staat van het onderzoek

Uit de inleiding tot deze scriptie mag intussen wel al duidelijk zijn geworden dat het notariaat in ons land, voor zover het nog niet onder vuur was komen te liggen, onderwerp is geworden van een enigszins verhit maatschappelijk debat. Hoewel er allerminst consensus heerst over de vraag naar de meerwaarde of naar het belang van notarissen voor de hedendaagse samenleving, lijkt het niettemin, althans wat mij goeddeels betreft, nuttig om op een retrospectieve en vooral reflexieve manier dit instituut binnen zijn bredere historische context te zien. Dit helpt mogelijk om meer genuanceerde standpunten in te nemen en recentere ontwikkelingen in perspectief te plaatsen. Net daarom is notariële geschiedschrijving mijns inziens terug van weggeweest en misschien wel relevanter dan ooit tevoren. Natuurlijk kent het genre reeds een zekere traditie, waardoor het aangewezen is om de voornaamste tendenzen dienaangaande te schetsen. Gezien de bredere opzet van mijn thesis richt ik me in deze paragraaf voor een bondig, doch diepgaand, historiografisch overzicht met betrekking tot de notariële geschiedschrijving niet zozeer op de grotere Europese perspectieven en tendenzen. Binnen het vrij beperkte bestek van deze scriptie is er bovendien onvoldoende ruimte om met de nodige nuances en kritische zin de voornaamste ontwikkelingen binnen het onderzoek naar het middeleeuwse notariaat in het buitenland te schetsen. In deze specifieke context verwijs ik graag naar het *Handbuch zur Geschichte des Notariats der europäischen Traditionen* dat in 2009 werd uitgegeven door Mathias Schmoeckel en Werner Schubert en dienaangaande een uiterst degelijk startpunt vormt met tal van nuttige en relevante bibliografische referenties.¹ Zelf beperk ik me enigszins tot een stand van zaken omtrent de receptie van het (openbare) notariswezen tijdens de late middeleeuwen in de Zuidelijke Lage Landen, waartoe destijds onze gebieden behoorden. Daarvoor vormen *De beoefening van de notariaatsgeschiedenis der Lage Landen* uit 1992 van **Antoon F. Gehlen** alsook de doctoraatsverhandeling uit datzelfde jaar van Michel Oosterbosch, hoewel beide publicaties intussen wat verouderd zijn, het voornaamste uitgangspunt.² In zijn bijdrage tot de hierboven reeds vernoemde verzamelbundel nam Fred Stevens bovendien allerlei zeer interessante publicaties op met betrekking tot de notariaatsgeschiedenis in ons land.³ Samen met Claude Bruneel en Philippe Godding

¹ Niettemin behelst het werk een geografische insteek die ook verder dan Europa zelf reikt, daar de verschillende contributies van experts ter zake naast Europese landen waaronder Italië, Frankrijk, Spanje, Duitsland, Oostenrijk-Hongarije, Zwitserland, Nederland, België, Engeland, Schotland, Denemarken, Finland-Zweden, Noorwegen en Griekenland, eveneens gebieden als Rusland, de Verenigde Staten en Argentinië-Latijns-Amerika betreffen: Mathias Schmoeckel en Werner Schubert (eds.), *Handbuch zur Geschichte des Notariats der europäischen Traditionen*, Rheinische Schriften zur Rechtsgeschichte 12 (Baden-Baden: Nomos Verlag, 2009), 595 pp.

² Antoon F. Gehlen, *De beoefening van de notariaatsgeschiedenis der Lage Landen: een beknopte historiografische verkenning*, *Ars Notariatus* 58 (Deventer: Kluwen, 1992), 5-21. Oosterbosch schonk meer bepaald in de inleiding aandacht aan de voornaamste historiografische ontwikkelingen, vanuit zowel een 'Belgisch-Nederlands' als een Europees perspectief waarbij hij enigszins wat dieper inging op Italië, Frankrijk en Engeland, maar voornamelijk focuste op de staat van het onderzoek binnen Duitsland en de Nederlanden: Michel Oosterbosch, "Het openbare notariaat in Antwerpen tijdens de late middeleeuwen (1314-1531): een institutionele en prosopografische studie in Europees perspectief" (PhD diss., Katholieke Universiteit Leuven, 1992), 1: VIII-XXI.

³ Verder biedt hij ook een bondig overzicht van hoe het openbare notariaat zich vanaf de middeleeuwen tot in

bracht hij overigens al enkele jaren geleden in 1998 *Het notariaat in België van de middeleeuwen tot heden* uit dat nu nog steeds als een zeer handig overzichtswerk kan dienen en feitelijk de belangrijkste inzichten bundelt omtrent de vestiging of receptie van het openbare notarisambt tijdens de late middeleeuwen en de verdere evolutie ervan door de eeuwen heen binnen onze gewesten.⁴

1 Het prille begin, een moeizame start

Feitelijk dateert de belangstelling voor de geschiedenis van het openbare notariaat reeds van ongeveer halverwege de achttiende eeuw. In 1745 verscheen te Rotterdam namelijk *Histori van het notaris-schap* van de Nederlandse rechtsgeleerde en oudheidkundige **Pieter van der Schelling** (1691-1751). Precies dit werk wordt algemeen beschouwd als de eerste monografie die zich toespitste op de notariële geschiedenis van de Lage Landen.⁵ Het eigenlijke historisch-notariële gedeelte beslaat zestien hoofdstukken die elk nog eens veertig of meer paragrafen tellen. In zekere zin bieden de eerste zes een betrekkelijk algemene schets van de Romeinse oorsprong van het (openbare) notariaat en de ontwikkelingen ervan tijdens de middeleeuwen in Frankrijk, Engeland en de Nederlanden.⁶ Vooreerst behandelde de auteur de betekenis en oorsprong van begrippen als ‘notaris’, ‘secretaris’ en ‘klerk’. Volgens hem was dat eerste immers afgeleid van de *notarii* uit de oudheid, een soort stenografen. Bovendien waren notarissen, net als secretarissen, doorgaans geestelijken naar wie weleens werd verwezen met de termen *clerici*, *scribae* of *lectores*.⁷ Nadien ging van der Schelling dieper in op de verschillende soorten notarissen: de apostolische of geestelijke en de imperiale of wereldlijke. Waar die eerste groep in theorie zijn ambt binnen de hele christenheid kon uitoefenen, kon die tweede dat enkel in de gebieden waar de keizer gezag had.⁸ In het derde hoofdstuk ging het dan over de moeizame opkomst van het openbare notariaat in onze gewesten vanaf de dertiende eeuw. Niettemin bestonden er rond 800 reeds *notarii publici* die hier actief waren als

de hedendaagse tijd heeft ontwikkeld: Fred Stevens, “Histoire du notariat en Belgique,” in *Handbuch zur Geschichte des Notariats der europäischen Traditionen*, eds. Mathias Schmoeckel en Werner Schubert, Rheinische Schriften zur Rechtsgeschichte 12 (Baden-Baden: Nomos Verlag, 2009), 361-74.

⁴ Claude Bruneel, Philippe Godding en Fred Stevens (eds.), *Het notariaat in België van de middeleeuwen tot heden* (Brussel: Gemeentekrediet, 1998), 311 pp. Deze bundel is ook verschenen in het Frans onder de titel *Le notariat en Belgique du Moyen Âge à nos jours*. Binnen de specifieke context van deze scriptie was vooral de bijdrage van onder meer Michel Oosterbosch betreffende de middeleeuwse periode van wezenlijk belang: Michel Oosterbosch et al., “Het notariaat in de Belgische territoria tijdens de middeleeuwen,” in *Het notariaat in België van de middeleeuwen tot heden*, eds. Claude Bruneel, Philippe Godding en Fred Stevens (Brussel: Gemeentekrediet, 1998), 11-94.

⁵ Gehlen, *De beoefening van de notariaatsgeschiedenis*, 5-7; Oosterbosch, “Het openbare notariaat in Antwerpen,” 1: XIV. Zie voor een uitdiepende biografische achtergrond naast de vernoemde publicatie van Gehlen ook de volgende referentie: Hajo Brugmans, “Schelling, mr. Pieter van der,” in *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (Leiden: A. W. Sijthoff's Uitgeversmaatschappij, 1921), 5: 682-83. Een vrij uitvoerige bespreking van het werk zelf is voorts terug te vinden in het tiende hoofdstuk uit de biografie van Cornelis van Alkemade en Pieter van der Schelling die door Gillis D. J. Schotel werd uitgegeven in 1833: Gillis D. J. Schotel, *Leven, gedrukte werken en handschriften van Cornelis van Alkemade en Pieter van der Schelling* (Breda: F. P. Sterk, 1833), 153-68.

⁶ Zoals de titel al duidelijk aangeeft, valt het werk in twee afzonderlijk delen uiteen. Evenwel heeft enkel het eerste deel betrekking op de notariële geschiedenis van de Lage Landen: Pieter van der Schelling, *Histori van het notaris-schap, behelzende den oorsprong, 't begin, en den voortgang van het notaris-schap, kancellierschap, sekretaris-schap, griffierschap, klerkschap enz. byzonder in de Nederlanden, enz. mitgaders de Engelsche praktyk, bestaande in een verhandeling van de testamenten, van de uitvoering der testamenten, door executeurs, en van de koutumen van Engeland, en deszelfs primaat, den aartsbisschop van Kantelberg, ontrent de testamenten, en testamentaire executeurs, in, en buiten het rijk, alsook ontrent het koopen, aanneemen, en administreeeren, en het verkoopen, en transporteeren van Engelsche effecten, onder andere gevolgd in de Nederlanden, benevens des oorsprong der voors. gewoontens* (Rotterdam: Philippus en Jakobus Losel, 1745), 821 pp.; Gehlen, *De beoefening van de notariaatsgeschiedenis*, 5; Schotel, *Leven, gedrukte werken en handschriften*, 155-56.

⁷ Schotel, *Leven, gedrukte werken en handschriften*, 156-57; van der Schelling, *Histori van het notaris-schap*, 2-14.

⁸ Verder gaf de auteur ook nog mee dat er vrij veel misbruiken en wantoestanden bestonden onder die geestelijke notarissen en dat het Concilie van Trente bepalingen in het leven had geroepen om die tegen te gaan: Schotel, *Leven, gedrukte werken en handschriften*, 157; van der Schelling, *Histori van het notaris-schap*, 15-36.

**H I S T O R I
V A N H E T
N O T A R I S S C H A P ,**

B E H E L Z E N D E
den Oorsprong, 't Begin, en den voortgang van
het Notarisschap, Kancellierschap, Griffierschap, Sekretarisschap, Griffierschap, Klerkschap, enz. byzonder in de Nederlanden, enz.

**M I T S G A D E R S
D E E N G E L S C H E P R A K T Y K ,**

bestaande in een verhandeling

- I. Van de Testamenten.
- II. Van de uitvoering der Testamenten, door Executeurs.
- III. En van de Koutumen van Engeland, en deszelfs Primaat, den Aartsbischop van Kantelberg, ontrent de Testamenten, en Testamentaire Executeurs, in, en buiten het Rijk:

Alz ook ontrent het koopen, aanneemen, en administreren, en het verkoopen, en transporteren van

E N G E L S C H E E F F E C T E N ;

onder andere gevolgd in de Nederlanden:

Benevens des oorsprong der voors. Gewoonten.

Dit egypte, oorspronkelyk, Notarie, en andere meest noot voor deese gedrukte beveliden, besichteven door

M. P. VAN DER SCHELLING.

1745

**T E R T E R D A M ,
By PHILIPPUS en JAKOBUS LOSEL,
Boekverkoopers, MDCCXLV.**

Figuur 2 Titelpagina van *Histori van het notarisschap* (1745) door Pieter van der Schelling.

BRON: Van der Schelling, Pieter. *Histori van het notarisschap, behelzende den oorsprong, 't begin, en den voortgang van het notarisschap, kancellierschap, sekretarisschap, griffierschap, klerkschap enz. byzonder in de Nederlanden, enz. mitgaders de Engelsche praktyk, bestaande in een verhandeling van de testamenten, van de uitvoering der testamenten, door executeurs, en van de koutumen van Engeland, en deszelfs primaat, den aartsbisschop van Kantelberg, ontrent de testamenten, en testamentaire executeurs, in, en buiten het rijk, alsook ontrent het koopen, aanneemen, en administreren, en het verkoopen, en transporteeren van Engelsche effecten, onder andere gevolgd in de Nederlanden, benevens des oorsprong der voors. gewoontens.* Rotterdam: Philippus en Jakobus Losel, 1745.

publieke ambtenaren, maar die functionarissen verdwenen geleidelijk aan.⁹ De daaropvolgende kapittels handelden respectievelijk over het keizerlijke prerogatief of voorrecht om notarissen aan te stellen, de talrijke misbruiken en wantoestanden binnen het notariaat ten tijde van Karel V, alsook over de formele vereisten (e.g. het afleggen van een examen en over praktijkervaring beschikken) waaraan een notaris diende te voldoen om zijn ambt te mogen uitoefenen.¹⁰ Feitelijk kan de rest van het eerste deel worden opgevat als een ‘verzameling’ van *capita selecta*. Zo bieden het zevende tot en met het tiende hoofdstuk een inkijk in de oude gebruiken van het notarisambt inzake het opstellen van akten tijdens de vijftiende, zestiende en zeventiende eeuw, en wordt er vervolgens uitvoerig stilgestaan bij de gewoonte van notarissen om hun akten met hun naam, handmerk of zegel te valideren, de oorsprong alsook de verdere ontwikkeling van het waarmerken van notariële oorkonden, het Latijnse taalgebruik in akten en het publieke vertrouwen dat een notaris genoot uit hoofde van zijn ambt.¹¹ Tot slot stonden de twee laatste hoofdstukken in het teken van de waardigheid van het notarijsschap en de vraag of een dergelijk ambt destijds een mogelijke bedreiging vormde voor de dominerende adelstand.¹²

Ondanks dit veelbelovende werk bleven notariële studies in de loop van de negentiende eeuw toch relatief schaars. Dat had vooral te maken met het feit dat het notariswezen nog niet als een autonoom studieobject werd beschouwd en private (notaris)akten doorgaans werden gebruikt ter aanvulling van andere primaire bronnen. Bovendien beperkte het onderzoek naar de historische wortels van het ambt in onze gewesten zich toch voornamelijk tot een eerder oppervlakkige verkenning.¹³ Daarvan getuigt bijvoorbeeld de bescheiden bijdrage uit 1839 door **Hilaire du Trieu** (1821-1874) over de oorsprong van het Belgische notariaat. Volgens hem was het instituut in de oudheid ontstaan vanuit de maatschappelijke behoefte om zaken op schrift te stellen.¹⁴ Daarvoor werd er doorgaans een beroep gedaan op openbare ambtenaren zoals *notarii* en *tabelliones* die zelf nog geen juridische rechtsgeldigheid konden verlenen aan een akte en voor de bewijskracht ervan afhingen van een hogere autoriteit die middels een publiek zegel authentiseerde.¹⁵ Evenwel verdween het notariswezen bij ons door de invallen van de Germanen die een meer orale samenleving kenden. Pas vanaf de zesde eeuw zouden de Franken dan systematischer van het schrift gebruik maken, maar het ‘herstel’ van het notariaat liet op zich wachten tot 805 wanneer Karel de Grote *iudices chartularii* installeerde.¹⁶ Na diens overlijden raakten zij echter in

⁹ Schotel, *Leven, gedrukte werken en handschriften*, 158; van der Schelling, *Histori van het notarijsschap*, 37-52.

¹⁰ Evenwel kon de keizer enkel notarissen benoemen in de gebieden waar hijzelf gezag uitoefende. Ondanks dat het benoemingsrecht een keizerlijk privilege was, delegerde hij dat recht niettemin vaak aan ondergeschikten die dan in zijn naam publieke notarissen aanstelden: Gehlen, *De beoefening van de notariaatsgeschiedenis*, 5-7; Schotel, *Leven, gedrukte werken en handschriften*, 159-61; van der Schelling, *Histori van het notarijsschap*, 53-178.

¹¹ Behalve de zogenaamde *fides publica* waarover de notaris beschikte, ging de auteur ook dieper in op de bewijskracht van authentieke notarisoorakonden: Gehlen, *De beoefening van de notariaatsgeschiedenis*, 7; Schotel, *Leven, gedrukte werken en handschriften*, 161-64; van der Schelling, *Histori van het notarijsschap*, 177-371.

¹² Volgens de auteur waren er immers bepaalde regio’s in Europa waar, in tegenstelling tot de Nederlanden, het uitoefenen van het notarisambt leidde tot het verliezen van de eventuele adelstitel. Hoewel van der Schelling zelf duidelijk niet begreep waarom een dergelijke maatregel bestond, vermoedde hij dat dit waarschijnlijk het gevolg was van de associatie die in veel mediterrane gebieden nog heerste tussen notarissen en slaven, daar de Romeinse *notarii* en *tabelliones* in de oudheid tot de slavenstand behoorden: Gehlen, *De beoefening van de notariaatsgeschiedenis*, 7; Schotel, *Leven, gedrukte werken en handschriften*, 164; van der Schelling, *Histori van het notarijsschap*, 372-94.

¹³ Jean-Yves Sarazin, “L’historien et le notaire: acquis et perspectives de l’étude des actes privés de la France moderne,” *Bibliothèque de l’École des Chartes* 160, nr. 1 (2002): 231; Gehlen, *De beoefening van notariaatsgeschiedenis*, 12; Oosterbosch, “Het openbare notariaat in Antwerpen,” 1: XIV.

¹⁴ Hilaire du Trieu, “Notice historique sur le notariat belge,” *Messenger des Sciences Historiques de Belgique* 1 (1839): 70.

¹⁵ Binnen het hele Romeinse Rijk waren die publieke ambtenaren vrijwel altijd geletterde, krijgsgevangenen slaven die behalve als *notarii* of *tabelliones* ook bekend stonden als *scribae*, *cursores* of *actuarii*. Feitelijk maakten die *notarii* louter aantekeningen die ze nadien bezorgden aan de *tabelliones*. Enkel zij hadden immers het recht om uiteindelijk een *completio contractus* te maken. Niettemin moesten die *tabelliones* hun akten voorleggen aan een *iudex* of rechter die er ter validering zijn ambtszegel aan hing: du Trieu, “Notice historique,” 70-2.

¹⁶ Vaak was de bevoegdheid van een *iudex chartularii* beperkt tot het verlijden van akten voor vrijwillige, en soms ook contentieuze, rechtspraak: du Trieu, “Notice historique,” 73.

verval en werd het verlijden van akten voor vrijwillige rechtspraak vaker aan geestelijken toevertrouwd. Niet vroeger dan de elfde eeuw doken dan in onze streken ambtenaren op die, hoewel ze nog geen publieke autoriteit bezaten, aan vorstelijke hoven verbonden waren als secretaris of notaris.¹⁷

In hun publicaties uit respectievelijk 1855 en 1868 bouwden **Victor Gaillard** (1825-1856) en **Emile Vanden Bussche** (1840-1903) goedgevoelends verder op de eerdere inzichten van du Trieu wat betreft de ‘antieke’ wortels van het openbare notariaat en de verspreiding ervan richting onze contreien. Evenwel kenden zij een belangrijke rol toe aan de Franse koning Lodewijk IX die de ontwikkeling van het notarisambt stimuleerde door in 1270 ineens zestig notarissen aan te stellen die verbonden waren aan het zogenaamde *prévôté de Paris*. Zijn kleinzoon, Filips IV de Schone, zou enkele decennia later in 1302 nog een stap verdergaan door zich het exclusieve recht toe te eigenen om koninklijke notarissen te benoemen.¹⁸ Toch waren al sinds de elfde en de twaalfde eeuw ook andere notarissen actief: enerzijds zij die in dienst stonden van religieuze prelaten of wereldlijke potentaten en anderzijds diegenen die werkzaam waren onder een pauselijke dan wel keizerlijke machtiging. Precies die laatsten zouden tegen het einde van de dertiende eeuw alomtegenwoordig zijn binnen Europa.¹⁹ Evenwel school het vernieuwende van deze contributies in de diplomatische benadering van het thema en de focus op notarismerken.²⁰ Aanvankelijk ondertekenden openbare notarissen zelf hun *instrumenta publica* met hun naam en links ervan een paraaf die de initiaal-S voorstelde, een verwijzing naar het woord *Subscripsi* (‘Ik heb ondertekend’). Dat gebruik verdween echter na enkele jaren wanneer notarissen louter een kruisteken naast hun naam zouden plaatsen.²¹ Vanaf de tweede helft van de dertiende eeuw maakte dit op zijn beurt dan wel weer de weg vrij voor meer complexe en decoratieve figuren.²² Beide auteurs besloten hun inzichten met een overzicht van verschillende notarissen die tijdens de late middeleeuwen in onze gewesten actief waren, met het oog op het in kaart brengen van een aantal curiositeiten in hun handmerken.

2 Richting een wetenschappelijke benadering

Bij de voorgaande publicaties kunnen, en moeten, we als historici enkele kritische bedenkingen maken omtrent het geclaimde ‘wetenschappelijke’ karakter ervan. Geen van de hierboven reeds voornoemde auteurs heeft immers eenduidige chronologische *termini* of een strikte geografische afbakening gehanteerd, wat ertoe heeft geleid dat hun uitspraken sterk generaliserend en overigens moeilijk te verifiëren

¹⁷ Du Trieu, “Notice historique,” 74-5.

¹⁸ Ook du Trieu vermeldde reeds Lodewijk IX als een belangrijke factor in de receptie van het notariaat in Noord-Europa, maar ging daar desondanks niet verder op in: du Trieu, “Notice historique,” 74. Lodewijk zette in zekere zin het werk van Karel de Grote verder door die koninklijke notarissen in het leven te roepen. Zij verleden akten van vrijwillige rechtspraak onder het zegel van de Parijse provoost tot wiens jurisdictie zij behoorden. Aldus was het hen verboden om hun ambt uit te oefenen buiten de ambtszetel van de provoost, de bekende *Châtelet*: Victor Gaillard, “Marques et signatures des notaires,” *Annales de la Société Royale des Beaux-Arts et de la Littérature de Gand* 6 (1855): 184; Emile Vanden Bussche, “Les notaires d’autrefois, comment ils signaient leurs actes,” *La Flandre: Revue des Monuments d’Histoire et d’Antiquités* 2 (1868): 123-24.

¹⁹ Zelfs in Engeland, waar de keizerlijke invloed steeds gering is geweest, waren imperiale notarissen actief op een bepaald moment. Niettemin verbood de Engelse koning Edward II in 1320 dat binnen de grenzen van zijn koninkrijk nog langer openbare notarissen met een keizerlijke machtiging hun ambt zouden uitoefenen. In Frankrijk waren ook de apostolische pendanten datzelfde lot beschoren toen Karel VIII hen rond 1490 verbood akten te verlijden: Gaillard, “Marques et signatures,” 184-85; Vanden Bussche, “Les notaires d’autrefois,” 124-25.

²⁰ Oosterbosch, “Het openbare notariaat in Antwerpen,” 1: XIV-XV.

²¹ Gaillard, “Marques et signatures,” 185-86; Vanden Bussche, “Les notaires d’autrefois,” 129-31.

²² Daarbij merkte Gaillard ook nog op dat veel notarissen, vooral tijdens de vijftiende eeuw, in hun teken ofwel hun volledige naam ofwel hun initialen verwerkten. In de loop van de daaropvolgende jaren zou de nadruk veeleer op de naam zelf komen te liggen die weliswaar op allerlei manieren werd verfraaid. Dit gaf volgens de auteurs de aanleiding tot de uiteindelijke ontwikkeling van de moderne handtekening: Gaillard, “Marques et signatures,” 186; Vanden Bussche, “Les notaires d’autrefois,” 131-32.

zijn omwille van het ontbreken van een uitgebreid kritisch apparaat. Precies daardoor is het lastig om te achterhalen op welke originele bronnen hun inzichten steunden en aan de hand van welke secundaire literatuur ze hun eigen argumenten staaften. Hoewel ook toen verscheidene bijdragen dienaangaande in aantal nog enigszins beperkt bleven, brachten de eerste decennia van de twintigste eeuw evenwel een zekere verandering teweeg in de eerder stiefmoederlijke behandeling van het onderwerp. Zo ondernam **Jean Yernaux** (1895-1974) in zijn artikel uit 1913 een eerste poging tot een meer wetenschappelijke benadering van het laatmiddeleeuwse notariaat in Brugge en het Brugse Vrije.²³ Allereerst besprak de auteur de opkomst van openbare notarissen die, anders dan de kanselarijkerken, door hun benoeming tot *personae publicae* de capaciteit bezaten om van akten de authenticiteit te garanderen. Ook hij maakte een onderscheid tussen imperiale, apostolische en koninklijke notarissen, maar die decalage was louter theoretisch van aard, aangezien de meesten van hen doorgaans meerdere machtigingen bezaten.²⁴ Aan het einde van de middeleeuwen groeiden de misbruiken en wantoestanden in het publieke notariaat, wat volgens Yernaux het gevolg was van het delegeren van het benoemingsrecht aan ondergeschikten van de keizer, de paus of de Franse koning.²⁵ In een tweede deel stond dan de notarisakte zelf centraal en reconstrueerde de auteur de opbouw en structuur ervan die toch wat verschilden van andere contemporaine oorkonden. Elk notarieel instrument bestond uit een Godsaanroeping of *invocatio*, gevolgd door een *notificatio* en een zeer uitgebreide dateringsformule of *datatio*.²⁶ De eigenlijke inhoud ving aan met de vermelding dat de akte werd opgesteld in het bijzijn van de notaris en getuigen, en werd beëindigd met een aantal slotbepalingen die vaak als verzakingen waren geformuleerd.²⁷ Hoewel een plaatsaanduiding en opsomming van de getuigen de oorkonde afsloten, bracht de notaris onderaan zelf een ondertekening of *scriptio* aan, met links daarvan zijn handmerk.²⁸ Tot slot ging Yernaux in de laatste twee paragrafen dieper in op respectievelijk het gebruik van chronologie door notarissen, waarbij hij ervan uitging dat ze in verschillende akten zeer uiteenlopende jaartijlen gebruikten, en op de openbare notarissen die actief waren in Brugge tussen 1289 en 1550.²⁹ Nauwelijks een jaar nadien verscheen een publicatie van **Fernand Discry** (1885-1971) dat kan worden beschouwd als een diplomatische benadering van notariële minuten, daar dit specifieke aspect volgens de auteur voorheen slechts in uiterst geringe mate oppervlakkig werd bestudeerd. Daarbij was hij er goeddeels in geslaagd om de genese van

²³ Gehlen, *De beoefening van de notariaatsgeschiedenis*, 12-5; Oosterbosch, "Het openbare notariaat in Antwerpen," 1: xv. Yernaux ging voornamelijk dieper in op de ontwikkelingen tussen de dertiende en de zestiende eeuw: Jean Yernaux, "Les notaires publics du XIIIe au XVIe siècle spécialement au Franc de Bruges," *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire. Académie Royale de Belgique* 82 (1913): 111-82.

²⁴ Voor het einde van de dertiende eeuw kwamen openbare notarissen nauwelijks voor in het Brugse Vrije. Aanvankelijk stonden klerken en secretarissen binnen de religieuze en wereldlijke kanselarijen in voor de redactie van (private) oorkonden. Hun optreden impliceerde echter geen juridische garanties, daar zij voor de rechtsgeldigheid van hun akten afhankelijk waren van de autoriteit die authentiseerde of de getuigen die attesteerden. Meestal werd de naam van de klerk of secretaris, in tegenstelling tot die van de notaris, niet vermeld in het document, waardoor die dan ook vaak in de anonimiteit verdwijnt en onbekend blijft: Yernaux, "Les notaires publics," 111-14.

²⁵ Feitelijk was het benoemingsrecht voorbehouden aan het hoogste gezag binnen de christelijke wereld, de paus of de keizer. Geleidelijk aan delegerden zij hun benoemingsrecht aan hun ondergeschikten. Zo verleende Benedictus XII in 1334 aan de Henegouwse graaf het recht om drie apostolische notarissen aan te stellen. Niettemin ging het delegeren soms zo ver dat, althans volgens de auteur, notarissen elkaar konden benoemen, waardoor hun aantallen drastisch stegen na verloop van tijd: Yernaux, "Les notaires publics," 117-24.

²⁶ In veel gevallen neemt de *invocatio* de vorm aan van *In nomine Domini*, ofwel ontbreekt die gewoon. Doorgaans bestaat de *notificatio* uit een vaste formulering en vermeldt de *datatio* het jaartal, de indictie, de maand en dag, het pontificaatsjaar en zelfs het uur: Yernaux, "Les notaires publics," 126-28.

²⁷ Yernaux, "Les notaires publics," 128.

²⁸ Wat het handmerk betreft, heeft Yernaux niet veel toevoegingen gedaan aan de eerdere inzichten van Gaillard en Vanden Bussche. Hijzelf bevestigde immers dat die *seings manuals* zeer complexe vormen konden aannemen en vaak een verwijzing naar of een allusie op de naam bevatten. Wel merkte hij op dat, ondanks veel notarissen hun waarmerk uit de losse pols aanbrachten, sommigen een soort mal gebruikten dat hen toeliet om op een uniforme manier hun teken aan te brengen naast hun *scriptio*: Yernaux, "Les notaires publics," 130-33.

²⁹ Oosterbosch, "Het openbare notariaat in Antwerpen," 1: xv; Yernaux, "Les notaires publics," 135-82.

een authentiek notarisinstrument te reconstrueren.³⁰ Iedere notariële oorkonde vermeldde expliciet dat de transactie of rechtshandeling voltrokken werd in het bijzijn van een notaris en verschillende getuigen. Dat de notaris persoonlijk aanwezig moest zijn, vloeide voort uit de vereiste dat hij alles wat zich afspeelde, zelf moest kunnen zien en horen. Op basis daarvan nam hij *notae* of notities in de vorm van een minuut die hij, of een plaatsvervangende scribent, dan achteraf redigeerde tot een authentieke akte met executoire kracht, een *grosse*.³¹ Minuten bezaten zelf evenwel geen executoire kracht, maar waren wel authentiek in die zin dat ze de overeenkomst tussen de betrokken partijen vastlegden en het bewijs vormden van het feit dat de comparanten, in het bijzijn van getuigen, waren verschenen voor de notaris. Ook de uiteindelijk geredigeerde *grosse* was authentiek, omdat ze net zoals de minuut werd opgesteld door een publieke functionaris, maar daarenboven verleenden haar formele vormkenmerken haar het gezag om de naleving van de feitelijke *actio iuridica* af te dwingen.³² Niettemin school in de minuut de werkelijke juridische bewijskracht: in een akte konden immers, al dan niet bewust, onvolkomenheden zijn geslopen. Aldus waren notariële minuten volgens Discry noodzakelijk om vooreerst een authentieke private oorkonde te kunnen expediëren en om de rechtszekerheid te garanderen in het geval dat de overeenkomst achteraf door (een van) de beide betrokken partijen werd betwist.³³

Vaak geciteerd is de contributie van **Hubert Nelis** (1877-1938) uit 1923 die handelde over de oorsprong van het openbare notariaat in onze eigen gewesten.³⁴ Daarin verwees hij vooral naar de actieve rol van de officialiteiten inzake de verspreiding van het instituut. In 1215 had het Vierde Concilie van Lateranen immers een aantal bepalingen in het leven geroepen die *de facto* de weg vrijmaakten voor het notariswezen. Weliswaar hebben die niet meteen het publieke notariaat, zoals dat in Italië bekend was, geïntroduceerd, maar hebben ze de officialiteiten aangespoord om nieuwe scribenten, *notarii*, in dienst te nemen die, ook al hadden ze nog geen publiek karakter, in de praktijk instonden voor het verlijden van akten inzake vrijwillige rechtspraak.³⁵ Op die manier gingen de officialiteiten de concurrentie aan met andere (wereldlijke) instanties, zoals schepenbanken, die de vrijwillige rechtspraak reeds enigszins hadden gemonopoliseerd. Evenwel deden de grootste concurrenten hun intrede vanaf 1270: Italiaanse

³⁰ Fernand Discry, "Les minutes des notaires: étude de diplomatique," in *Mélanges d'histoire offerts à Charles Moeller à l'occasion de son jubilé de 50 années de professorat à l'Université de Louvain 1: Antiquité et Moyen Âge*, ed. l'Association des Anciens Membres du Séminaire Historique de l'Université de Louvain, Recueil de Travaux publiés par les Membres des Conférences d'Histoire et de Philologie 40 (Leuven: Bureaux du Recueils, 1914), 548-62; Oosterbosch, "Het openbare notariaat in Antwerpen," 1: xv.

³¹ Discry, "Les minutes des notaires," 549-53. Soms deden de comparanten bewust een beroep op twee notarissen om een akte te verlijden. Dit verhoogde immers de zekerheid omtrent een correcte en getrouwe beschrijving van de rechtshandeling. Wanneer dit het geval was, werden de *notae* van beide notarissen, die elk afzonderlijk getuige waren van de transactie die zich had voorgedaan, met elkaar vergeleken alvorens de *grosse* te redigeren.

³² Meestal hadden minuten een andere opbouw dan de geredigeerde akte. Zo ontbraken doorgaans de stereotype formuleringen en vaste onderdelen of werden ze in verkorte vorm weergegeven. Het beginprotocol bevatte bijvoorbeeld enkel de identificatie van de notaris en de partijen, de aard van de overeenkomst en de motieven ervoor, terwijl het eschatocol louter de datering, plaatsaanduiding en de getuigen vermeldde. Wel ondertekende de notaris de minuut en voorzag hij die van zijn handmerk: Discry, "Les minutes des notaires," 554-55 en 562.

³³ Precies omwille van dit belang hielden notarissen die minuten zelf bij en kopieerden hen dikwijls in een afzonderlijk register. Dat register had eigenlijk gewoon een archivalische waarde, maar ging de minuut toch verloren, dan was dat register wél de juridische basis waarop men terugviel: Discry, "Les minutes des notaires," 556-57.

³⁴ Gehlen, *De beoefening van de notariaatsgeschiedenis*, 16; Oosterbosch, "Het openbare notariaat in Antwerpen," 1: xv-xvi; Hubert Nelis, "Les origines du notariat public en Belgique (1269-1320)," *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* 2, nr. 2 (1923): 267-77. In zekere zin kaderde dit artikel binnen zijn interesse voor de organisatie van de vrijwillige rechtspraak binnen onze contreien. Dat blijkt bijvoorbeeld uit een publicatie van 1904: *id.*, "Étude diplomatique sur le tabellionage royal de Tournai au Moyen Âge (1367-1521)," *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire* 73 (1904): 1-142. Ook in twee latere bijdragen van zijn hand keerde die bewuste thematiek duidelijk terug: *id.*, "Les doyens de chrétienté: étude de diplomatique sur leurs actes de juridictions gracieuse en Belgique au XIIIe siècle," *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* 3, nr. 1 (1924): 59-73; *id.*, "Étude diplomatique sur la juridiction gracieuse des échevins en Belgique (1150-1300)," *Annales de la Société d'Emulation de Bruges* 80 (1937): 1-57.

³⁵ Nelis, "Les origines du notariat public," 268-70. Aan de officialiteiten werd evenwel de keuze gelaten: naast een notaris konden ze desgewenst ook een beroep doen op twee 'bekwame klerken' of *viri idonei*.

openbare notarissen waren hier sindsdien actief, een ontwikkeling die grotendeels samenviel met het voorkomen van handelaars-kooplieden uit het noorden van Italië. Enkele jaren later zouden ook hun inheemse pendanten opgang maken om vanaf 1320 onafgebroken in te staan voor volontaire jurisdictie. Nadien kwamen uitheemse notarissen slechts nog sporadisch voor in de Zuidelijke Lage Landen.³⁶ Het grote voordeel dat die publieke functionarissen hadden, was dat hun akten door het reeds vernoemde Vierde Concilie van Lateranen op gelijke voet werden geplaatst met oorkonden die onder het zegel van de officiaal werden uitgevaardigd en aldus zelf ook juridische waarde bezaten. Om de ‘bedreiging’ af te wenden wierven de officialiteiten die notarissen zelf aan.³⁷ Een andere voorname factor die de receptie van openbare notarissen, zeker de apostolische varianten, heeft gestimuleerd, was de delegatie van het benoemingsrecht door de paus aan zijn gezanten en andere prelaten of potentaten.³⁸

3 Doorbraak van het genre

Pas enige tijd na de jaren '50 is het historisch onderzoek naar de oorsprong en de ontwikkeling van het middeleeuwse notariaat in onze gewesten echt in een stroomversnelling terechtgekomen.³⁹ Dat tonen de verschillende, overigens erg waardevolle, bijdragen uit die periode immers ontegensprekelijk aan. Zo besteedden zowel **Albert Cacheux** (1911-1979) als **Armand Louant** (1905-1985) ieder in hun eigen publicaties aandacht aan de ontwikkelingen binnen het Henegouwse notariaat.⁴⁰ Cacheux focuste met name op de periode na 1659, wanneer het graafschap door Frankrijk werd geannexeerd, maar vond het niettemin ook waardevol om de situatie daarvoor toch enigszins in kaart te brengen. Eigenlijk was zijn voornaamste inzicht daaromtrent dat het openbare notariaat niet voorkwam in Henegouwen tijdens de late middeleeuwen, terwijl het wél bekend was in naburige regio's als Vlaanderen, Namen en Brabant. Private akten werden er daarentegen verleden door magistraten, *hommes de fief* of leenmannen, rechters en onder het zegel van notabelen.⁴¹ Uit een bulle van paus Benedictus XII die hij in 1334 liet uitvaardigen, blijkt echter dat er toch apostolische notarissen actief moeten zijn geweest binnen het graafschap, aangezien de toenmalige graaf het recht verkreeg om drie *tabelliones* met een pauselijke machtiging aan te stellen.⁴² Vooral de schepenen vervulden binnen Henegouwen een zeer actieve rol op het vlak van vrijwillige rechtspraak en claimden inzake een zeker monopolie. Toch kon er volgens de auteur van een

³⁶ Ondanks dat Nelis wel reeds een onderscheid maakte tussen de activiteiten van uitheemse (Italiaanse) openbare notarissen en hun inheemse tegenhangers in onze streken, sprak hij nog niet expliciet van een voorbereidende en eigenlijke receptiefase in de ontwikkeling van het instituut tijdens de late middeleeuwen: Oosterbosch, “Het openbare notariaat in Antwerpen,” 1: XVI; Nelis, “Les origines du notariat public,” 270-73.

³⁷ Nelis, “Les origines du notariat public,” 273-74. In bepaalde officialiteiten verliep een dergelijke evolutie radicaal en vervingen die openbare notarissen de vroegere officialiteitsnotarissen en -klerken, maar in Luik was er veeleer sprake van co-existentie: daar vaardigden klerken nog steeds akten uit onder het zegel van de officiaal.

³⁸ Oosterbosch, “Het openbare notariaat in Antwerpen,” 1: XVI; Nelis, “Les origines du notariat public,” 275. In Luik kwamen apostolische notarissen, gezien de bredere geopolitieke context, minder voor dan de imperiale, maar aangezien ook de keizer zijn benoemingsrecht delegerde, kan een gelijkaardige tendens worden verondersteld.

³⁹ Gehlen, *De beoefening van de notariaatsgeschiedenis*, 12.

⁴⁰ Daarbij ligt de focus telkens op de vroegmoderne periode, maar ook de laatmiddeleeuwse toestanden worden, zeker bij Louant, uitvoerig besproken: Gehlen, *De beoefening van de notariaatsgeschiedenis*, 20; Albert Cacheux, “Les notaires dans le ressort de la coutume de Mons en Hainaut français aux XVIIe et XVIIIe siècles,” *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 28, nr. 1 (1960): 42-58; Armand Louant, *Les hommes de fief sur plume créés à la cour féodale de Hainaut de 1566 à 1794: origine du notariat en Hainaut*, Recueil des Tablettes du Hainaut 1 (Hombeek: s.n., 1960), 415 pp.

⁴¹ Hoewel die notabelen inderdaad (private) oorkonden konden uitvaardigen onder hun eigen persoonlijke zegel, was het desondanks noodzakelijk dat zij die achteraf nog eens lieten authenticiseren door schepenen, *hommes de fief* of rechters: Cacheux, “Les notaires dans le ressort de la coutume,” 44-6.

⁴² Cacheux, “Les notaires dans le ressort de la coutume,” 46-7. Volgens de auteur waren dit veredelde klerken die weliswaar over een zeker privilege beschikten in die zin dat ze enige jurisdictie hadden en kerkelijke akten konden authenticiseren of valideren door er hun eigen monogram dan wel handmerk op te plaatsen en verbonden waren aan een kerkelijke rechtbank of officialiteit waar ze als griffier of secretaris in dienst stonden van hogere prelaten.

dergelijk ‘alleenrecht’ niet echt sprake zijn, omdat die leenmannen minstens even belangrijk waren wat betreft de volontaire jurisdictie.⁴³ Strikt genomen waren *hommes de fief* allen grafelijke vazallen, maar toch moet er een duidelijk onderscheid worden gemaakt tussen enerzijds *hommes de fief sur fonds* die als gevolg van hun *feodum* binnen hun eigen domein recht konden spreken, en anderzijds *hommes de fief sur plume* of ‘fictieve’ vazallen zonder leengoed die voornamelijk instonden voor het verlijden van privaatrechtelijke akten.⁴⁴ Geen van hen kon alleen optreden: telkens minstens met twee dan wel, wanneer een van beide de akte zelf redigeerde of niet in staat was te schrijven en te ondertekenen, met drie.⁴⁵ In zijn werk ging Louant dan nog wat dieper in op die grafelijke leenmannen die bij Cacheux reeds ter sprake kwamen en op hoe hun ambt doorheen de tijd was veranderd. Ook hij bevestigde dat Henegouwen tijdens de middeleeuwen geen notariaat heeft gekend, maar dat er wel degelijk notarissen actief waren binnen het graafschap in die periode. Feitelijk werd het (publieke) notariaat er als duidelijk afgebakend instituut pas rond 1670 geïntroduceerd.⁴⁶ Bijgevolg was het vrij kenmerkend voor de streek dat inwoners voor privaatrechtelijke transacties een beroep deden op die bewuste vazallen. Een belangrijke nuance die de auteur in dit opzicht maakte, was dat het meer bepaald ging om overeenkomsten die geen betrekking hadden op onroerende goederen, tenzij het een domeingoed betrof dat die *hommes de fief* zelf in leen kregen.⁴⁷ Verder merkte hij nog op dat de *hommes de fief sur fonds* louter optraden als getuigen van het juridische *negotium* en dus hun akten niet zelf redigeerden: als zogenaamde *virī authenticī habentes pondus testimonii* waren zij bij machte om schriftstukken te authenticiseren of te valideren middels hun persoonlijk zegel en bestendigde hun getuigenis overigens de autoriteit van het document in kwestie. Diegenen die de rechtshandeling uiteindelijk op schrift stelden, waren *clercs eschopiers* of *clercs lettrians*, professionele en publieke scribenten die doorheen verschillende steden in het Henegouwse rondtrokken om daar hun diensten aan te bieden.⁴⁸ Aldus verliep het verlijden van private akten volgens twee fasen waarbij voor- eerst de redactie zelf gebeurde door een scribent en vervolgens de authenticatie door meerdere *hommes de fief*. In tegenstelling tot die klerken, die doorgaans bij de comparanten ter plekke gingen, bevonden deze leenmannen zich niet noodzakelijk in de buurt, waardoor er enige tijd kon verstrijken tussen het redigeren en valideren van de akte. Bovendien waren er ook te weinig grafelijke vazallen om tegemoet te komen aan de stijgende vraag om privéovereenkomsten op schrift te stellen. Beide factoren hebben dan uiteindelijk aanleiding gegeven tot de opkomst van wat Cacheux reeds benoemde als de *hommes de fief sur plume*: waar die *hommes de fief sur fonds* echte leenmannen of vazallen van de graaf waren die een leengoed of *feodum* in hun bezit hadden, waren die *hommes de fief sur plume* feitelijk die vroegere rondtrekkende scribenten of klerken die als het ware niet veel meer dan een louter symbolisch *feodum* in de vorm van een ambtsleen toebedeeld kregen. Maar nu konden zij hun akten zowel redigeren als valideren, en

⁴³ Cacheux, “Les notaires dans le resort de la coutume,” 47-8.

⁴⁴ In theorie konden en mochten *hommes de fief sur fonds* zelf hun akten redigeren, maar dat was niet noodzakelijk het geval in de praktijk: veel van hen waren immers ongeletterd of konden wel lezen, maar niet schrijven. Aan het ambt van *hommes de fief sur plume* was een jaarlijkse lijfrente verbonden die aanvankelijk bestond uit een gecasteerde haan of kapoen, maar later in de middeleeuwen en vroegmoderne tijd niet veel meer inhield dan slechts (een deel van) de veer ervan. Vandaar ook de benaming: Cacheux, “Les notaires dans le resort de la coutume,” 42 en 48-9.

⁴⁵ Cacheux, “Les notaires dans le resort de la coutume,” 50.

⁴⁶ Daarbij ging het niet louter om apostolische openbare notarissen, maar evenzeer om hun imperiale tegenhangers of openbare notarissen met een dubbele machtiging die weliswaar niet in Henegouwen zelf waren benoemd, maar er wel hun ambt (deels) uitoefenden: Louant, *Les hommes de fief sur plume*, XXX-XXXVII.

⁴⁷ Enkel de schepenbanken hadden de bevoegdheid om daarnaast ook op te treden indien het ging om onroerende goederen. Waarom men dan dikwijls toch koos om zich te beroepen op die *hommes de fief* kon uiteenlopende redenen hebben, gaande van de lagere kostprijs tot het feit dat ze meer vertrouwen opwekten en meer integriteit garanderen *etc.*: Louant, *Les hommes de fief sur plume*, XIV-XVI en LI-LIII. Dat zij instonden voor vrijwillige rechtspraak was bovendien gegroeid vanuit een gewoonterechtelijk gebruik: “Item, encores a en nodit pays de Haynnau un usage que on fait obligations personnelles par-devant nos hommes de fief, que on trouve premier u que on voet eslire.” Dit wijst overigens eerder op een *ad hoc*-praktijk inzake: Léopold Devillers, *Cartulaire des comtes de Hainaut, de l'avènement de Guillaume II à la mort de Jacqueline de Bavière* (Brussel: F. Hayez, 1886), III: 464 (nr. MVI).

⁴⁸ Louant, *Les hommes de fief sur plume*, XVI-XVIII.

daardoor veel gemakkelijker tegemoetkomen aan een uiterst prangende maatschappelijke nood in de samenleving. Door dit ambt in het leven te roepen, bestendigde men in zekere zin het gewoonterechtelijke gebruik om voor private transacties een beroep te doen op leenmannen.⁴⁹

Een eerder vulgariserend artikel over het notariaat in de provincie Antwerpen kwam er in 1965 door **Alfons Bousse** (1913-1989). Evenwel bracht deze contributie slechts weinig vernieuwingen aan en lag de nadruk toch veeleer op de periode na 1531.⁵⁰ Ook hij voerde namelijk de wortels van het notariswezen terug tot de laatantieke *tabelliones* en *notarii*, ambtenaren die bevoegd waren om authentieke akten op te stellen. Openbare notarissen kwamen het eerst in Noord-Italië voor en verspreidden zich vanaf de tweede helft van de dertiende eeuw via Frankrijk richting de Nederlanden.⁵¹ Anders dan de talrijke *notarii* die reeds binnen een religieuze of een wereldlijke kanselarij als secretarissen of ondergeschikte scribenten actief waren, handelden *notarii publici* vrijwel zelfstandig en waren ze door de keizer en/of paus gemachtigd om hun ambt uit te oefenen.⁵² In zekere zin was het optreden van die openbare functionarissen het gevolg van bredere ontwikkelingen inzake vrijwillige rechtspraak die in handen was van zowel geestelijke als seculiere overheden. Uiteindelijk zouden zij zich, in hun onderlinge wedijver voor de onbetwistbare uitoefening ervan, beroepen op publieke notarissen die instonden voor het verlijden van privaatrechtelijke oorkonden of akten voor volontaire jurisdictie.⁵³

Baanbrekender was de publicatie uit 1966 van **Paulette Pieyns-Rigo**, hoewel ook zij in enige mate voorgaande inzichten van onder meer Nelis leek te bevestigen en verder te nuanceren.⁵⁴ Pieyns-Rigo had hierin veel oog voor publieke notarissen die voor de Luikse officiaal werkten en ging er in het verlengde daarvan vanuit dat de opkomst van het openbare notariaat in onze streken precies moet worden gezien binnen de ontwikkeling en verdere uitbouw van de officialiteiten vanaf de dertiende eeuw. Officialiteiten werden in de nasleep van het Vierde Concilie van Lateranen in 1215 gestimuleerd een beroep te doen op gespecialiseerde *notarii* in plaats van op gewone scribenten en klerken.⁵⁵ Zoals reeds in een vorige paragraaf werd toegelicht hebben de bepalingen van destijds nog niet zozeer het publieke notariswezen geïntroduceerd zoals dat bekend was in Italië en het zuiden van Frankrijk, maar betekenden ze wel een doorbraak van het officialiteitsnotariaat. Veelal stonden officialiteitsnotarissen in voor het verlijden van akten voor volontaire jurisdictie, maar deden dat wel onder het ambtszegel

⁴⁹ Cacheux had overigens reeds gewezen op deze vorm van 'juridische fictie' waarbij *hommes de fief sur plume* jaarlijks een lijfrente toegewezen kregen van twee gecastreerde hanen of kapoenen. Die moesten volgens Louant afkomstig zijn van een leengoed dat in het directe bezit was van het feodale leenhof in Henegouwen, wat die *hommes de fief sur plume* tot achtervazal van de graaf maakte die daardoor dus het privilege verwierven recht te kunnen spreken. Na verloop van tijd zou die lijfrente niet veel meer inhouden dan (een deel van) de veer van zo'n kapoen: Louant, *Les hommes de fief sur plume*, XIX-XXII en XXIV.

⁵⁰ Alfons Bousse, "Het notariaat in de provincie Antwerpen," *Noordgouw* 5 (1965): 131-52; Gehlen, *De beoefening van de notariaatsgeschiedenis*, 20; Oosterbosch, "Het openbare notariaat in Antwerpen," 1: XX.

⁵¹ Bousse, "Het notariaat in de provincie Antwerpen," 132-34. Omtrent het ontstaan en de verdere ontwikkeling van het openbare notariaat in onze streken tijdens de middeleeuwen verwees de auteur overigens expliciet naar het werk van Hubert Nelis uit 1923 dat hier eerder al ter sprake kwam.

⁵² Die ondergeschikte *notarii* waren doorgaans belast met het redigeren van publieke dan wel private akten waarvan het gezag uitging van de persoon die de bepalingen in de akte uitvaardigde (dus de oorkonder) of van de getuigen die onderaan de akte vermeld werden: Bousse, "Het notariaat in de provincie Antwerpen," 132.

⁵³ Bousse, "Het notariaat in de provincie Antwerpen," 132.

⁵⁴ Gehlen, *De beoefening van de notariaatsgeschiedenis*, 12; Oosterbosch, "Het openbare notariaat in Antwerpen," 1: XVIII; Paulette Pieyns-Rigo, "Notaires d'officialité et notaires publics au service de l'officialité liégeoise (1252-1337)," *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire* 132 (1966): 297-332. Veel van haar inzichten integreerde ze ook in een iets latere bijdrage uit 1968 die ze samen met Emile Brouette uitbracht en waarin ze voornamelijk focuste op het gebruik van *seings manuels* of handmerken door Luikse notarissen in hun akten: Paulette Pieyns-Rigo en Emile Brouette, "Seings manuels des notaires de l'officialité et des notaires publics à Liège, des origines à 1350," *Revue Belge de Numismatique et de Sigillographie* 103 (1967): 87-114.

⁵⁵ Ook andere begrippen konden gebruikt worden om naar die bewuste *notarii* te verwijzen, waaronder *scriptores*, *scribae* of *tabelliones*: Gehlen, *De beoefening van de notariaatsgeschiedenis*, 12-3; Oosterbosch, "Het openbare notariaat in Antwerpen," 1: XVIII; Pieyns-Rigo, "Notaires d'officialité et notaires publics," 299-303.

van de officiaal zelf. Niettemin zouden gaandeweg hun bevoegdheden toenemen en zou daarnaast hun bewegingsvrijheid groter worden.⁵⁶ Geleidelijk aan heeft de opkomst van het openbare notariaat toch de rol van die officialiteitsnotarissen enigszins teruggedrongen zonder hen echt helemaal te verdringen. Ongeveer vanaf 1274 instrumenteerde de eerste publieke notaris in Luik en vanaf 1283 vonden ze dan ook hun weg naar de officialiteit, waar de officiaal zich vaker zou beroepen op zulke functionarissen die feitelijk onafhankelijk opereerden van de gerechtshoven en wier akten niet noodzakelijk een zegel behoeften om *fides publica* te genieten, maar louter een autografisch teken.⁵⁷ Wat het diplomatische aspect van haar bijdrage betreft, stelt Pieyns-Rigo dat de introductie van (openbare) notarissen binnen de officialiteit aanvankelijk niet erg veel veranderingen teweegbracht in de formele opbouw van akten. Publieke notarissen hebben uiteindelijk wel wat meer invloed gehad, maar moesten niettemin bepaalde van hun eigen typische gebruiken (*e.g.* het vermelden van de datum en plaats in het beginprotocol of het voorzien van een *subscriptio* en handmerk onderaan de akte) achterwege laten wanneer ze in naam van de officiaal optraden.⁵⁸ In haar onderzoek uit 1972 naar de Doornikse officialiteit deed **Monique Vleeschouwers-Van Melkebeek** enkele jaren nadien goeddeels dezelfde vaststellingen zoals Pieyns-Rigo die had gedaan voor de Luikse tegenhanger.⁵⁹ Aan de hand van een vrij summiere uiteenzetting, waarin de auteur overigens de wortels van het middeleeuwse notarisambt slechts tot de Karolingische periode terugvoerde, verdiepte **Joseph Balon** (1894-1977) zich tot slot ongeveer een jaar later in het Naamse openbare notariaat. Daarbij ging hij voornamelijk in op de bevoegdheden van publieke notarissen die daar in de regio actief waren, aangezien we daarover relatief goed ingelicht zijn dankzij een veertiende-eeuws formulierboek over het rechtswezen van Namen.⁶⁰

4 Nieuwe impulsen en toenemende populariteit

Veel van de voorgaande publicaties belichtten het institutionele en uitwendige aspect, en focusten dus op de inrichting van het (openbare) notariaat. Elk van die specifieke bijdragen heeft uiterst waardevolle inzichten opgeleverd en de contouren van het laatmiddeleeuwse notariswezen in de Zuidelijke Lage Landen duidelijker zichtbaar gemaakt door onder meer aan te tonen dat de officialiteiten een belangrijke factor waren in de receptie van het instituut in onze gewesten, dat de vroegste notariële activiteiten zich aldus aftekenden in bestuurlijke, gerechtelijke en buitengerechtelijke sferen van bisschoppelijke instanties in de steden, alsook dat notarissen niet alleen in opdracht van kerkelijke organen handelden, maar eveneens hun diensten verleenden aan wereldlijke instellingen en zelfs particulieren. Enkele publicaties hebben ook enigszins ingezet op het diplomatische en rechtshistorische aspect, maar slechts in geringe

⁵⁶ Gehlen, *De beoefening van notariaatsgeschiedenis*, 13; Pieyns-Rigo, “Notaires d’officialité et notaires publics,” 302-4.

⁵⁷ Gehlen, *De beoefening van de notariaatsgeschiedenis*, 13; Oosterbosch, “Het openbare notariaat in Antwerpen,” 1: XVIII; Pieyns-Rigo, “Notaires d’officialité et notaires publics,” 310-13.

⁵⁸ Pieyns-Rigo, “Notaires d’officialité et notaires publics,” 316.

⁵⁹ Monique Vleeschouwers-Van Melkebeek, “Notaires d’officialité dans le diocèse de Tournai au XIIIe siècle,” in *Horae Tornacenses (1171-1971): recueil d’études d’histoire publiées à l’occasion du VIIIe centenaire de la consécration de la cathédrale de Tournai*, eds. Léon E. Halkin, Henri Platelle en Nicolas Huyghebaert (Doornik: Archives de la Cathédrale, 1972), 199-214; Gehlen, *De beoefening van de notariaatsgeschiedenis*, 13; Oosterbosch, “Het openbare notariaat in Antwerpen,” 1: XVIII. Veel van haar inzichten daaromtrent nam ze ook op in een latere monografie, waarin ze eveneens focuste op de officialiteitsnotarissen binnen Doornik, maar gezien gehanteerde chronologische *termini*, niet zozeer op hun openbare pendanten: Monique Vleeschouwers-Van Melkebeek, *De officialiteit van Doornik: oorsprong en vroege ontwikkeling (1192-1300)*, Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren 47 (Brussel: Paleis der Academiën, 1985), 100-12.

⁶⁰ Joseph Balon, “Le notariat au Moyen Âge, spécialement dans le Namurois au XIVe siècle,” *Staten en Landen* 62, nr. 2 (1973): 22-9. Het desbetreffende notariële formulierboek van niet te miskennen omvang gaf hij overigens in 1955 uit samen met Léopold Genicot en biedt een waardevolle inkijk in zowel de contemporaine rechtspraktijk als de activiteiten van notarissen: Léopold Genicot en Joseph Balon, *Formulaire namurois du XIVe siècle*, Coutumes du Pays et Comté de Namur 3 (Brussel: Centrum voor Administratie en Documentatie, 1955), 446 pp.

mate werd tot dan toe aandacht besteed aan de notariële praktijk zelf en dus op het inwendige aspect van het ambt. Er was dus nog wel wat onderzoeksterrein dat kon ontgonnen worden en dan meer bepaald de inhoudelijke kant van de notariswezen tijdens de late middeleeuwen.⁶¹ Vanaf de jaren '80 leek men daar goeddeels op in te spelen, kende de hele thematiek precies wat nieuwe impulsen en won ze bovendien meer aan populariteit. Nog steeds bleef het institutionele aspect van belang en werd het diplomatische luik verder uitgewerkt, met daarbij telkens een focus op de notariële handmerken of *seings manuels*. Daarnaast ijverden verschillende auteurs voor een prosopografische benadering waarbij ze op de socioculturele achtergrond van de notarissen wilden inzetten en zich onder meer de vraag stelden welke opleiding ze genoten of waar ze vandaan kwamen. Vooral de publicaties van **Michel Oosterbosch** getuigen ontegensprekelijk van deze nieuwe impulsen. Zo werkte hij immers in 1982 voor zijn licentiaatsverhandeling een institutionele en diplomatische studie uit rond openbare notarissen in het bisdom Luik vóór 1400.⁶² Op basis daarvan destilleerde hij dan nog in datzelfde jaar twee publicaties aangaande het notariswezen in Hasselt en Oost-Brabant, en in 1985 een artikel waarin hij zich toespitte op Tienen.⁶³ Uiteindelijk promoveerde hij enige tijd nadien met het reeds vernoemde proefschrift over het Antwerpse publieke notariaat. Elk van zijn contributies laat een zekere driedeling zien die met een institutioneel luik aanvangt, vervolgens prosopografische gegevens bijeenbrengt en, met uitzondering van zijn doctoraatsstudie, afsluit middels enkele diplomatische inzichten.

Wat het institutionele betreft, stelde Oosterbosch telkens dat er een zekere continuïteit merkbaar is tussen het laatantieke tabellionaat en het middeleeuwse notariswezen. Evenwel kende het ambt van *tabellio*, een publieke schrijver die zijn diensten aanbood aan wie er een beroep op wilde doen, een zeker verval tijdens de vroege middeleeuwen door de heersende politieke instabiliteit, de neergang van het onderwijs en de voorkeur van de Germanen voor het gesproken woord. Pas vanaf de tiende en de elfde eeuw herleefde het instituut in Italië onder de vorm van het publieke notariaat door de erkenning van de notariële oorkonde als een *instrumentum publicum*.⁶⁴ Via de meridionale regio's verspreidde het openbare notariaat zich vanaf het einde van de twaalfde en tijdens de dertiende eeuw vanuit Italië richting gewoonterechtelijke gebieden in het noordwesten van Europa, waar de inplanting net wat moeizamer verliep, maar niettemin gestimuleerd werd door de herontdekking van het Romeinse recht en vooral ook de uitbouw van officialiteiten.⁶⁵ Eigenlijk kan de receptie van het instituut binnen onze contreien worden opgedeeld in twee fasen. In de voorbereidende receptiefase waren notariële gebruiken reeds bekend, maar werden nog geen zuivere notarisakten uitgevaardigd. Daarentegen werd de eigenlijke receptiefase ingeluid door het optreden van buitenlandse (doorgaans Italiaanse) publieke notarissen die met koop- en handelslieden waren meegeremd, en kenmerkte ze zich door het *quasi* simultane optreden

⁶¹ Gehlen, *De beoefening van de notariaatsgeschiedenis*, 15 en 22-6.

⁶² Michel Oosterbosch, "Openbare notarissen in het bisdom Luik voor 1400: een institutionele en diplomatische studie" (licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, 1982), 2 vols.

⁶³ Michel Oosterbosch, "Het openbare notariaat in Hasselt tijdens de middeleeuwen (14e-15e eeuw)," *Het Oude Land van Loon* 37 (1982): 223-73; *id.*, "Het openbare notariaat in Oost-Brabant tijdens de middeleeuwen: institutionele aspecten," *Historica Lovaniensia* 138 (1982): 17-27; *id.*, "De notaris in de Tiense samenleving tijdens de middeleeuwen," *De Brabantse Folklore* 246 (1985): 90-119.

⁶⁴ Oosterbosch, "Openbare notarissen in het bisdom Luik," 19-20; *id.*, "Het openbare notariaat in Hasselt," 224-25; *id.*, "Het openbare notariaat in Oost-Brabant," 17; *id.*, "De notaris in de Tiense samenleving," 90-1; *id.*, "Het openbare notariaat in Antwerpen," 1: 65. Niettemin hebben Karolingische vorsten inspanningen geleverd om het notariaat nieuw leven in te blazen. Zo beval Karel de Grote zijn *missi dominici* om in elke wereldlijke en geestelijke overheid minstens één notaris aan te stellen. Toch bleken hun pogingen niet heel duurzaam te zijn. Bovendien behielden notarissen in Italië hun status als *personae publicae* terwijl die in onze streken werden gedegradeerd tot ondergeschikte scribenten, meestal in dienst van religieuze instellingen.

⁶⁵ Het Vierde Concilie van Lateranen in 1215 verordende destijds immers dat de officiaal zich in zijn ambtsgebied moest laten bijstaan door minstens één *persona publica*, dus een openbare notaris, ofwel twee zogenaamde *viri idonei*, bekwame mannen of klerken: Oosterbosch, "Openbare notarissen in het bisdom Luik," 19-20; *id.*, "Het openbare notariaat in Hasselt," 225-27; *id.*, "Het openbare notariaat in Oost-Brabant," 17; *id.*, "De notaris in de Tiense samenleving," 90-1; *id.*, "Het openbare notariaat in Antwerpen," 1: 119-24.

van de inheemse tegenhangers.⁶⁶ Met het oog op het prosopografisch onderzoek blijkt doorgaans de *subscriptio* veel waardevolle informatie over de achtergrond van de notaris zelf te bieden, omdat hij zich in die ondertekening op verscheidene manieren identificeerde. Zo bevatte de naam bijvoorbeeld dikwijls een toponiem waardoor die kan worden gebruikt om de herkomst te achterhalen. Daarbij valt op dat veel notarissen uit de stad zelf of de directe omgeving kwamen. Ook de aanduiding van het diocees fungeert als een herkomstaanduiding, hoewel die uiteraard minder specifiek was dan de plaatsnaam die werd vermeld en soms ook kon verwijzen naar het bisdom waar de notaris in kwestie zijn tonsuur of lagere wijding(en) had ontvangen.⁶⁷ Veruit de meeste notarissen behoorden tot de geestelijke stand en hadden aldus een of meerdere (lagere) wijdingen ontvangen. Toch is niet altijd geweten dewelke precies, aangezien sommigen louter met *clericus* ondertekenden. Niettemin kan worden afgeleid dat soms ook priesters het ambt vervulden, hoewel dat voor hen strikt genomen verboden was.⁶⁸ Verder is over hun sociale afkomst niet veel meer geweten, maar wellicht behoorden notarissen tot de begoede stedelijke middenklasse.⁶⁹ Ook over hun opleiding zijn we niet goed ingelicht, hoewel notarissen naar alle waarschijnlijkheid zeer bekwame ambtenaren en gedegen functionarissen waren die vooral over praktische vaardigheden beschikten, daar een specifieke theoretische opleiding tot het notarisambt feitelijk niet bestond. Weliswaar hadden ze een zekere basisvorming genoten aan een kapittelschool of Latijnse school die nadien meestal werd gevolgd door een praktijkgerichte ‘stage’ bij een meer ervaren notaris bij wie ze instonden voor het redigeren van akten en de *ars notariatus* aangeleerd kregen. Slechts zelden werd de opleiding voortgezet aan een universiteit: een academische graad leidde immers tot hogere functies of een loopbaan buiten het notariaat, en was dus geen vereiste voor wie het ambt ambieerde. Wie dan toch studeerde aan een universitaire instelling, behaalde dan doorgaans een titel aan de *artes*-faculteit.⁷⁰ Binnen het bisdom Luik kwamen in de middeleeuwen voornamelijk imperiale notarissen voor; apostolische waren er geringer. Enkel de hoogste gezagsdragers, de keizer en de paus, bezaten het exclusieve recht om notarissen aan te stellen. De eigenlijke aanstelling verliep in twee fasen: eerst werd middels een examen vastgesteld of de kandidaat aan alle formele vereisten voldeed en, indien dat het geval was, werd er vervolgens overgegaan tot de benoemingsplechtigheid, bestaande uit een eed van trouw, een ambtseed en de investituur door het overhandigen van de ambtssymbolen.⁷¹ Hoewel

⁶⁶ Vooral binnen de officialiteiten waren die notariële gebruiken al enigszins ‘ingeburgerd’. Nog voor het einde van de dertiende eeuw maakte de Luikse officiaal immers al gebruik van *tabelliones* en *notarii iurati*, officialiteitsnotarissen die evenwel nog geen publiek karakter hadden: Oosterbosch, “Openbare notarissen in het bisdom Luik,” 69; *id.*, “Het openbare notariaat in Hasselt,” 227-29; *id.*, “Het openbare notariaat in Oost-Brabant,” 17-8; *id.*, “De notaris in de Tiense samenleving,” 91; *id.*, “Het openbare notariaat in Antwerpen,” 1: 205-9.

⁶⁷ Oosterbosch, “Openbare notarissen in het bisdom Luik,” 135-36; *id.*, “Het openbare notariaat in Hasselt,” 230-31; *id.*, “De notaris in de Tiense samenleving,” 93; *id.*, “Het openbare notariaat in Antwerpen,” 1: 275-76. Indien een toponiem werd gecombineerd met een patroniem in de naam, is het evenwel niet altijd mogelijk om definitief uitsluitsel te geven omtrent het feit of de vermelde plaatsnaam betrekking heeft op de geografische herkomst van de notaris zelf, dan wel op die van (een van) zijn voorouders.

⁶⁸ Dat veel notarissen tot de geestelijke stand behoorden, zal wellicht ook wel een positieve impact hebben gehad op hun sociale aanzien. Bovendien was ook het grootste deel van hun cliënteel geestelijk, hoewel notarissen ook voor wereldlijke instanties en particulieren opdrachten uitvoerden, aangezien zij per slot van rekening een neutrale beoorkondingsinstantie vormden. Pas vanaf de zestiende eeuw zou er een geleidelijke laïcisering optreden binnen het notariswezen: Oosterbosch, “Openbare notarissen in het bisdom Luik,” 136; *id.*, “Het openbare notariaat in Hasselt,” 231-32; *id.*, “Het openbare notariaat in Oost-Brabant,” 19; *id.*, “De notaris in de Tiense samenleving,” 96-7; *id.*, “Het openbare notariaat in Antwerpen,” 1: 276-77.

⁶⁹ Oosterbosch, “Openbare notarissen in het bisdom Luik,” 136; *id.*, “Het openbare notariaat in Hasselt,” 231-32; *id.*, “Het openbare notariaat in Oost-Brabant,” 19; *id.*, “De notaris in de Tiense samenleving,” 93-4.

⁷⁰ Evenwel mag men geen geïnstitutionaliseerde praktijkstage veronderstellen zoals dat gebruikelijk was binnen ambachtsmilieus waar een leerjongen werd opgeleid door een meester. In onze streken hebben notarissen zich immers nooit verenigd in een corporatieve structuur: Oosterbosch, “Openbare notarissen in het bisdom Luik,” 136; *id.*, “Het openbare notariaat in Hasselt,” 233-35; *id.*, “Het openbare notariaat in Oost-Brabant,” 19-20; *id.*, “De notaris in de Tiense samenleving,” 94-6; *id.*, “Het openbare notariaat in Antwerpen,” 1: 328-31.

⁷¹ Oosterbosch, “Openbare notarissen in het bisdom Luik,” 137; *id.*, “Het openbare notariaat in Hasselt,” 235-

elke benoeming gold voor het leven, waren er slechts weinig notarissen die hun ambt levenslang uitoefenden. Dat had te maken met het feit dat het notariaat een vrij onzekere bron van inkomsten vormde en velen hun notariële activiteiten beschouwden als een geringe aanvulling op hun verdienste uit het hoofdberoep. Vaak oefende men het ambt gewoonlijk uit aan het begin van de loopbaan die zich na verloop van tijd doorgaans ontwikkelde in de kerkelijke sfeer.⁷² Met betrekking tot het diplomatische aspect van zijn contributies deed Oosterbosch de vaststelling dat ondanks een notaris zelf geen initiatiefrecht bezat, hij als publieke ambtenaar toch verplicht was ieder gerechtigd verzoek tot beoorkonding in te willigen indien hij daartoe formeel werd verzocht. Aldus moest hij zich na de zogenaamde *rogatio* persoonlijk naar de partijen begeven om in het bijzijn van getuigen aantekeningen te maken bij alles wat hij zag en hoorde. Zijn aanwezigheid was vereist omdat hij moest peilen naar de bekwaamheid en bedoelingen van de beide partijen, hen op hun rechten en plichten moest wijzen en aansprakelijk was voor de correcte inwendige en uitwendige vorm van het *instrumentum publicum*.⁷³ Eens ter plaatse nam de notaris aantekeningen, *notae* of *signaturae*. Op basis daarvan vervaardigde hij, door de juiste juridische formules toe te voegen, een concept, *conceptum* of *prothocollum*. Gingen de betrokken partijen akkoord, dan mocht er niets meer aan die conceptversie veranderd worden, voorzag de notaris die van zijn paraaf en schreef hij haar als minuut in een register in. Tot slot vaardigde hij dan een netschrift uit, een *redactio in publicam*, dat aan alle vormvereisten voldeed en als dusdanig ook rechtsgeldigheid bezat. Omdat die feitelijk gewoon een expeditie was van de minuut, en dus een origineel van de tweede graad, school de werkelijke juridische bewijskracht evenwel in de minuut zelf.⁷⁴ In essentie was het *instrumentum publicum* een onbezegelde oorkonde die als echt werd aanvaard doordat die aan een aantal *solemnitates* of formele vereisten voldeed. Niettemin kwamen in costumiere rechtsgebieden, zoals de Lage Landen, ook bezegelde notarisakten voor, daar zegelen nu eenmaal de gebruikelijke gang van zaken was. Aldus kunnen op basis van uiterlijke kenmerken (het al dan niet bezitten van een zegel) en inwendige karakteristieken (van wie de oorkonde uitgaat) verschillende types notarisakten worden onderscheiden. In grote lijnen komt het erop neer dat er zegeloorakonden bestaan met een notariële ondertekening en zuivere notarisoorakonden, al dan niet met een vreemd bijzegel. Verder vervaardigden notarissen ook afschriften of kopieën.⁷⁵ Ondanks dat er enkele kleine verschillen bestonden, week de notarisakte wat de opbouw ervan betreft, niet zoveel af van andere contemporaine zegeloorakonden. Ook het notariële instrument kende immers een drieledige structuur bestaande uit een beginprotocol, een dispositief middengedeelte en een eschatocol. Doorgaans ving het beginprotocol aan met een godsaanroeping (*invocatio*), gevolgd door een bekendmaking (*notificatio*) in combinatie met een adres (*inscriptio*) en eindigde met een vaak zeer omslachtige datering (*datatio*). Het middendeel begon steevast met een *narratio* of uiteenzetting van de omstandigheden. Daarna kwam de *intitulatio*, met vervolgens de *dispositio* die eigenlijk het kernstuk

36; *id.*, “Het openbare notariaat in Oost-Brabant,” 20-1; *id.*, “De notaris in de Tiense samenleving,” 97-8; *id.*, “Het openbare notariaat in Antwerpen,” 1: 379-81. Men hield het niet altijd zo nauw met die formele vereisten. Doordat vooral de keizer zijn benoemingsrecht vaak delegerde aan zijn ondergeschikte Lateraanse hofpaltsgraven was het ambt enigszins koopbaar geworden. Vanzelfsprekend had dit een wezenlijke invloed op de kwaliteit van de aangestelde notarissen en werkte dit bovendien wantoestanden in de hand. Daarentegen ging de paus omzichtiger om met het delegeren van zijn benoemingsrecht, wat niet noodzakelijk impliceert dat de bekwaamheid van een apostolische notaris groter was dan die van zijn imperiale tegenhanger, maar wat er wel toe leidde dat een pauselijke benoeming meer prestige met zich meebracht, omdat die moeilijker te verkrijgen was.

⁷² Oosterbosch, “Openbare notarissen in het bisdom Luik,” 192; *id.*, “Het openbare notariaat in Hasselt,” 238-40; *id.*, “Het openbare notariaat in Oost-Brabant,” 22-3; *id.*, “De notaris in de Tiense samenleving,” 96-7.

⁷³ Desgewenst konden er, om een correcte weergave van de overeenkomst te garanderen, twee of zelfs meerdere notarissen aanwezig zijn bij het voltrekken van de transactie: Oosterbosch, “Openbare notarissen in het bisdom Luik,” 191; *id.*, “Het openbare notariaat in Hasselt,” 238; *id.*, “Het openbare notariaat in Oost-Brabant,” 22.

⁷⁴ Eventueel kon de akte geredigeerd zijn door een ondergeschikte scribent, maar de notaris moest steeds zelf de ondertekening en zijn handmerk plaatsen: Oosterbosch, “Openbare notarissen in het bisdom Luik,” 243-44; *id.*, “Het openbare notariaat in Hasselt,” 243-45; *id.*, “Het openbare notariaat in Oost-Brabant,” 24-5.

⁷⁵ Oosterbosch, “Openbare notarissen in het bisdom Luik,” 243; *id.*, “Het openbare notariaat in Hasselt,” 245; *id.*, “Het openbare notariaat in Oost-Brabant,” 26.

van de akte vormde. *Sanctiones* of slotbepalingen, de *corroboratio* alsook de *rogatio* sloten de tenor af. Tot slot bestond het eschatocol uit een datum- en plaatsaanduiding, een *scriptio* en het handmerk van de notaris.⁷⁶ Overigens was dat laatste ongetwijfeld het voornaamste uiterlijke kenmerk in de notarisakte. Het was bovendien een persoonlijk en uniek teken waar de notaris feitelijk geen veranderingen aan mocht brengen. Hoewel het handmerk op gelijke voet werd geplaatst met het zegel bestond er echter een nuanceverschil: het zegel gaf eerder blijk van instemming met en bevestiging van hetgeen werd beoorkond, terwijl het handmerk zelf fungeerde als een waarmerk en dus een garantie was voor de rechtsgeldigheid van de handeling en de echtheid van het instrument. Weliswaar had het die hoedanigheid slechts in combinatie met de notariële ondertekening.⁷⁷

Daarnaast wist het onderzoek naar de notariaatsgeschiedenis van de Zuidelijke Lage Landen tijdens de late middeleeuwen zelfs de interesse te wekken van buitenlandse historici onder wie de Amerikaanse **James M. Murray** die reeds in 1983 promoveerde met een dissertatie over het openbare notariaat in Vlaanderen.⁷⁸ Vooreerst besprak hij daarin de vroegste notarissen binnen het graafschap en onderzocht hij hun optreden in dienst van de kerk en wereldlijke overheden.⁷⁹ Verder voorzag hij eveneens een diplomatische benadering en een analyse van de personele samenstelling binnen de notariële beroeps-groep. Niettemin stonden auteurs als Oosterbosch vrij kritisch tegenover de methodologische aanpak van Murray en stellen ze daaromtrent dat zijn werk enigszins baat zou hebben gehad bij een beperktere geografische omschrijving of afbakening.⁸⁰ Aan die pertinente en terechte kritiek leek hij wel enigszins tegemoet te komen in twee publicaties uit respectievelijk 1986 en 1993 waarin de focus voornamelijk op het laatmiddeleeuwse Brugge kwam te liggen.⁸¹ Enkele jaren nadien diepte hij, samen met Oosterbosch en Walter Prevenier, in een monografie de inzichten uit zijn doctoraatsverhandeling verder uit, maar verruimde hij niettemin opnieuw zijn blikveld tot het hele graafschap Vlaanderen.⁸²

Behalve in de prosopografische benadering van de bredere thematiek, die overigens erg waardevolle inzichten heeft opgeleverd omtrent de socioculturele achtergrond van openbare notarissen in de Lage Landen, school vernieuwing rond deze periode evenzeer in een meer rechtshistorische aanpak. Alweer dient hier Oosterbosch te worden vermeld die in een bijdrage tot *Instrumentum quantum pactum: zes opstellen over de kracht van de notariële akte vanaf de tijd van keizer Justinianus tot aan het huidige recht* uit 1991 tot zijn spijt moest vaststellen dat de kloof tussen rechtsgeschiedenis en diplomatiek, hoewel beide disciplines enigszins complementair zijn, groter wordt: hij vond het dan ook frappant dat historisch-diplomatische studies nauwelijks handelen over de bewijskracht van een notarisakte.⁸³ In deze specifieke context verwees de auteur naar *Scripta vero* van paus Alexander III uit de jaren '60 van de twaalfde eeuw waarin het

⁷⁶ Meestal bevatte de afsluitende datering een verwijzing naar die in het beginprotocol: Oosterbosch, "Openbare notarissen in het bisdom Luik," 451; *id.*, "Het openbare notariaat in Hasselt," 247-51.

⁷⁷ Oosterbosch, "Openbare notarissen in het bisdom Luik," 335; *id.*, "Het openbare notariaat in Hasselt," 252-53; *id.*, "De notaris in de Tiense samenleving," 101.

⁷⁸ Gehlen, *De beoefening van notariaatsgeschiedenis*, 15; Oosterbosch, "Het openbare notariaat in Antwerpen," 1: XVIII.

⁷⁹ Dat notarissen omwille van hun vroegste optreden geleidelijk aan religieuze en seculiere organen infiltrerden, benoemde hij als 'notarialisatie': Oosterbosch, "Het openbare notariaat in Antwerpen," 1: XVIII; James M. Murray, "Notaries public in Flanders in the late Middle Ages" (PhD diss., Northwestern University, 1983), 23-164.

⁸⁰ Oosterbosch, "Het openbare notariaat in Antwerpen," 1: XVIII-XIX.

⁸¹ James M. Murray, "Failure of corporation: notaries public in medieval Bruges," *Journal of Medieval History* 12, nr. 2 (1986): 155-66; *id.*, "The profession of notary public in medieval Flanders," *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 61, nr. (1993): 3-31. Weliswaar linkte hij zijn inzichten aan bredere tendenzen binnen het graafschap Vlaanderen.

⁸² James M. Murray, Walter Prevenier en Michel Oosterbosch, *Notarial instruments in Flanders between 1280 and 1452* (Brussel: Paleis der Academiën, 1995), 347 pp. Veel van die inzichten werden dan weer beknopt weergegeven in een bijdrage van dezelfde auteurs tot de bundel *Estudios sobre el notariado europeo (siglos XIV-XV)* uit 1997: Walter Prevenier, James M. Murray en Michel Oosterbosch, "Les notaires publics dans les anciens Pays-Bas du XIIe au XVIe siècle," in *Estudios sobre el notariado europeo (siglos XIV-XV)*, eds. Pilar Ostos en Maria L. Pardo, *Historia y Geografía* 24 (Sevilla: Secretariado de Publicaciones de la Universidad de Sevilla, 1997), 53-71.

⁸³ Van de oorkondeleer wordt overigens steeds minder verwacht dat ze zich zou verdiepen in de bewijskracht van de door haar bestudeerde bronnen, waardoor er een zekere dichotomie is ontstaan die verder in de hand gewerkt

scriptum authenticum per manum publicam factum, waartoe ook de notariële oorkonde behoorde, gelijk werd gesteld met de zegeloorkonde wat betreft de bewijskracht. Bijgevolg verwerd een notarisakte tot een bewijsoorkonde, een *instrumentum publicum* dat *fides publica* bezat en door geen enkel ander bewijsmiddel moest worden aangevuld. Feitelijk hield de bewijskracht van een notarieel instrument verband met de machtiging van de notaris in kwestie. Zoals door verschillende auteurs reeds, terecht, werd aangestipt, oorkonde een notaris immers niet op eigen gezag, maar op dat van de overheid of de autoriteit die hem benoemde, zijnde de paus en keizer. Zij eigenden zichzelf bovendien het ‘monopolie’ toe inzake de aanstelling van publieke notarissen.⁸⁴ Precies door zijn admmissie verkreeg de notaris de bevoegdheid een heel scala aan rechtshandelingen te verlijden. Evenwel moest die nog steeds opboksen tegen de diepewortelde traditie van enerzijds de zegeloorkonde die uitging van kerkelijke of wereldlijke instellingen en personen, en anderzijds de schepenoorokonde die grote delen van het privaatrecht bestreek, daar de schepenbanken vrijwillige rechtspraak tot hun bevoegdheid rekenden.⁸⁵ Voor een notaris was het dan ook belangrijk om de grootste zorg te besteden aan de door hem uit te vaardigen akte, want precies de vorm van het instrument stond centraal in de bewijsleer: enkel een volgens de formele voorschriften vervaardigd document maakte namelijk aanspraak op *publica auctoritas* of *fides publica* en claimde *probatio plena* op basis waarvan dan een vonnis kon worden geveld.⁸⁶ Het belang van de vorm voor de authenticiteit en de bewijskracht lag feitelijk aan de basis van twee vrij opvallende kenmerken van het laatmiddeleeuwse notarisinstrument: het conservatisme inzake juridische formuleringen en de geringe geografische verscheidenheid. Maar naast de uitwendige bewijskracht die voortvloeide uit de vormelijke vereisten, bezat een notariële oorkonde ook formele en materiële, en dus inwendige, bewijskracht. Zo verklaarde de notaris in de ondertekeningsformule of *subscriptio* nadrukkelijk dat hij persoonlijk bij de rechtshandeling aanwezig was en alles wat hij had gezien en gehoord, getrouw had neergeschreven.⁸⁷

5 Impasse binnen het onderzoek

Tijdens de laatste twee decennia lijkt het onderzoek naar het laatmiddeleeuwse notariaat in de Zuidelijke Lage Landen enigszins in een impasse te zijn terechtgekomen. In navolging van de al eerder vermelde bijdrage uit 1998 van onder meer Michel Oosterbosch tot *Het notariaat in België van de middeleeuwen tot*

wordt wegens een verregaande specialisering van zowel rechtshistorici als diplomaten. Aldus kan er nog maar weinig sprake zijn van interdisciplinariteit. Veelal bieden auteurs niet veel meer dan een definitie van een notarisakte alsook een opsomming van de formele geldigheidsvereisten om *fides publica* te genieten: Michel Oosterbosch, “*De fide instrumentorum*: de notariële oorkonde en haar bewijskracht in de middeleeuwen,” in *Instrumentum quantum pactum: zes opstellen over de kracht van de notariële akte vanaf de tijd van keizer Justinianus tot aan het huidige recht*, ed. Paul L. Nève, Ars Notariatus 51 (Deventer: Uitgeverij Kluwer bv, 1991), 13-4.

⁸⁴ Paus Innocentius IV leverde destijds de dogmatische en theoretische onderbouw voor dat geclaimde benoemingsmonopolie door ervan uit te gaan dat enig geloof hechten aan een stuk perkament, de huid van een dood dier *nota bene*, indruist tegen het natuurrecht en dat eigenlijk enkel het hoogste gezag op aarde kon ingaan tegen de wetten van de natuur: Oosterbosch, “*De fide instrumentorum*,” 15-9.

⁸⁵ Oosterbosch, “*De fide instrumentorum*,” 24 en 27-8. Aldus kon de lokale wetgeving enigszins doorwegen op het notariaat en op de notariële oorkonde door het al dan niet erkennen van de competentie en de bewijskracht van de notaris. Dit leidde op termijn tot zowel concessies en adaptatie als confrontatie. Zo werden in de veertiende eeuw bijvoorbeeld nog veel notarisakten bezegeld door een gezagvolle derde, hoewel louter *ad maiorem firmitatem* of ‘tot meerder zekerheid’. Aldus gaat het hier om een toegeving. Confrontatie was er vooral met de schepenbanken die hun machtspositie inzake volontaire jurisdictie niet graag aangetast zagen door de notarissen die zich op hetzelfde terrein begaven en die allerlei maatregelen in het leven riepen om hun bevoegdheden in te perken.

⁸⁶ Evenwel betekent dit niet dat die akten geheel onaantastbaar waren. De bewijswaarde van een notarieel instrument kon op basis van twee grondslagen worden aangevochten: (1) de echtheid ervan werd betwist doordat de notaris niet rechtmatig was benoemd of doordat niet aan alle vormvereisten werd voldaan; (2) het waarheidsgehalte werd in vraag gesteld, waarna de tegenpartij op zoek moest gaan naar evenwaardig tegenbewijs om de materiële bewijskracht van de oorkonde te weerleggen: Oosterbosch, “*De fide instrumentorum*,” 30-1 en 36.

⁸⁷ Oosterbosch, “*De fide instrumentorum*,” 33-4.

beden, verschenen nog twee andere publicaties in 2005 en 2009 die een beknopte stand van zaken bieden omtrent het onderzoek naar het laatmiddeleeuwse openbare notariaat binnen onze gewesten en aldus meteen ook de voornaamste inzichten daaromtrent samenbrengen: respectievelijk de contributie van **Cornelis M. Cappon** tot *Het notariaat in de lage landen (± 1250-1842): opstellen over de geschiedenis van het notariaat in de Lage Landen vanaf de oorsprong tot in de negentiende eeuw* en die van **Fred Stevens** tot het *Handbuch zur Geschichte des Notariats der europäischen Traditionen*, dat hogerop evenzeer werd aangestipt.⁸⁸ Vermeldenswaardig zijn voorts de publicaties over het Kortrijkse en Brugse openbare notariaat tijdens de late middeleeuwen door **Hendrik Callewier** uit 2009. Daarin verwees hij in de eerste plaats zeer expliciet naar het belang van de studies die Oosterbosch leverde omtrent Brabant alsook Antwerpen, maar refereerde hij eveneens aan de verscheidene bijdragen door Murray betreffende het graafschap Vlaanderen. Toch leek de auteur vrij scherpe kritiek te formuleren op het werk van die laatste dat hij op vlak van bronnenonderzoek en prosopografische gegevens te beperkend vond, alsook onvoldoende representatief achtte. Aldus poogde Callewier om via een prosopografische benadering een mogelijk vertekend beeld dienaangaande bij te sturen en tegelijk aandacht te schenken aan de kleinere Vlaamse steden die Murray nog te weinig had belicht.⁸⁹ Zo nuanceerde hij onder meer Murrays aanname dat het notariaat in Vlaanderen weinig tot ontwikkeling was gekomen: sinds 1280 waren er al rondreizende Italiaanse dan wel Franse openbare notarissen actief en beriepen de officialiteiten of bisschoppelijke gerechtshoven zich reeds steeds vaker op de inheemse tegenhangers.⁹⁰ Bovendien blijkt dat in Brugge tijdens de vijftiende eeuw zo'n 246 publieke notarissen actief moeten zijn geweest, wat kan worden verklaard door de aanwezigheid van buitenlandse kooplieden die banden hadden met de overzeese handelskolonies.⁹¹ Hoewel het moeilijk blijft om op basis van bronnen uitsluitsel te bieden, schatte Callewier dat binnen Kortrijk dan weer minstens 35 residerende notarissen actief waren tot 1531, van wie ongeveer veertien vóór 1440.⁹² Niettemin ging de auteur in zijn beide artikels voornamelijk dieper in op de achtergrond van notarissen in het Brugse en Kortrijkse. Wat hun herkomst betreft, waren de meesten van hen afkomstig uit het bisdom Doornik, hoewel er ook een aantal uit Terwaan of Kamerijk

⁸⁸ Hoewel uiterst interessant en relevant, bieden deze publicaties evenwel weinig tot geen vernieuwende insteken: Oosterbosch et al., "Het notariaat in de Belgische territoria," 11-94; Cornelis M. Cappon, "Het notariaat in de late middeleeuwen (±1250-±1540)," in *Het notariaat in de Lage Landen (± 1250-1842): opstellen over de geschiedenis van het notariaat in de Lage Landen vanaf de oorsprong tot in de negentiende eeuw*, eds. Antoon F. Gehlen en Paul L. Nève, *Ars Notariatus* 117 (Deventer: Uitgeverij Kluwen bv, 2005), 1-29; Stevens, "Histoire du notariat," 361-74.

⁸⁹ Hendrik Callewier, "Het Kortrijkse notariaat tijdens de late middeleeuwen (1287-1531)," *De Leiegouw* 51, nr. 1 (2009): 35; *id.*, "Brugge, vijftiende-eeuws centrum van het notariaat in de Nederlanden," *Tijdschrift voor Rechtsge-schiedenis* 77, nr. 1 (2009): 73-4. Die kritieken zijn evenwel niet altijd goed beargumenteerd en soms onterecht.

⁹⁰ Callewier, "Het Kortrijkse notariaat," 36-7. Een van de oudst bekende notarisakten in Vlaanderen werd in 1287 door de Italiaanse Johannes Marsilli de Guarcino te Kortrijk verleden. Hij behoorde tot de eerste generatie van rondreizende buitenlandse notarissen die tussen 1280 en 1300 actief waren in het graafschap. De Vlaamse graaf was volgens Callewier een vrij belangrijke klant voor die uitheemse notarissen, maar zou uiteindelijk ook wel een beroep doen op de autochtone tegenhangers: zo liet hij in 1297 een akte verlijden door de notarissen Bartolomeus Heyle en Simon Pauwels de Curtraco. Overigens doet de naam van die laatste vermoeden dat hij afkomstig was uit Kortrijk. Niettemin was hij, net als Heyle en vele anderen, ook daarbuiten actief in bijvoorbeeld Brugge en Gent. Aldus was er nog geen sprake van residerende openbare notarissen.

⁹¹ Uiteraard waren die niet allemaal tegelijk actief. Evenwel is het moeilijk om aan de hand van het bronnenmateriaal in te schatten hoeveel notarissen er op eenzelfde moment actief waren. Indien men uitgaat van een loopbaan van twintig jaar, dan zouden er gemiddeld 38 gelijktijdig actief zijn geweest. Daarmee zou Brugge andere Europese steden hebben overtroffen, maar zou ze verbleken in vergelijking tot Noord-Italiaanse steden als Genua waar er rond 1382 maar liefst 171 notarissen actief waren: Callewier, "Brugge, vijftiende-eeuws centrum," 77-9.

⁹² Bovendien schuift Callewier 1312 naar voren als het tijdstip waarop het openbare notariaat zich definitief vestigde in Kortrijk. Vanaf 1350 zou het aantal residerende notarissen er toenemen om dan een hoogtepunt te kennen aan het einde van de vijftiende eeuw. Niettemin erkent hij toch ook dat de schepenbanken binnen het graafschap reeds een sterke positie hadden op vlak van vrijwillige rechtspraak en dat de opgang van het openbare notariaat in de Vlaamse steden daardoor enigszins werd afgeremd. Dat verklaart waarom residerende notarissen, dus notarissen die voor een langere tijd op eenzelfde plek verbleven en actief waren, pas in een laatste fase van de vestiging van het openbare notariaat in onze streken voorkwamen: Callewier, "Het Kortrijkse notariaat," 36-8.

en zelfs uit Luik, Soissons, Atrecht of Keulen kwamen. In de *subscriptio* werd vaak het bisdom vermeld, maar niet noodzakelijk dat waar ze zelf van afkomstig waren: het kon immers evengoed het bisdom zijn waar ze hun eventuele geestelijke wijding(en) hadden ontvangen. Hoe het ook zij, wellicht verliep de rekrutering van openbare notarissen op regionale basis. Veruit de meesten waren geboren in de stad zelf, maar er vertoefden ook enkele ‘inwijkelingen’ uit de andere Vlaamse steden.⁹³ Hun sociale achtergrond is doorgaans lastig te achterhalen, maar Callewier is het niet eens met Murray dat zij uit de lagere klassen vandaan kwamen. Notarissen behoorden vooral tot de middenklasse en soms zelfs ook tot de hogere echelons binnen de samenleving.⁹⁴ Bovendien was het leeuwendeel van hen een geestelijke: leken als notarissen waren tijdens de late middeleeuwen uitzonderlijk. Tussen 1287 en 1531 had iedere notaris in Kortrijk wel een kerkelijke wijding ontvangen; in Brugge ging dat om ongeveer 93 procent. Notarissen vermeldden niet altijd welke wijding(en) ze juist hadden ontvangen, daar ze soms gewoon met *clericus* ondertekenden. Wel stelt Callewier dat notarissen niet louter de lagere wijdingen hadden ontvangen, maar ook hogere.⁹⁵ Alle notarissen hadden enige vorm van basisopleiding genoten aan een parochiale lagere of ‘kleine’ school, wat inhield dat ze aldus een vrij gedegen kennis hadden van de volkstaal en het Latijn, vertrouwd waren met specifiek vakjargon en konden schrijven. Nadien konden ze desgewenst bij een meer ervaren notaris in de leer gaan, bij wie ze dan instonden voor de redactie van akten en waar ze de *ars notariatus* aangeleerd kregen. Aspiranten konden hun studie ook voortzetten door naar de universiteit te gaan. In zekere zin kon een universitair diploma een troef zijn voor wie het ambt wilde uitoefenen, maar in de praktijk was dit niet noodzakelijk bevorderlijk: immers, wie academisch geschoold was, zou veeleer een carrière uitbouwen binnen wereldlijke of kerkelijke instellingen.⁹⁶ Behalve een opleiding of vorming moest een notaris evenzeer goede naam en faam genieten alsook beschouwd worden als een *homo fidedignus*, een betrouwbaar persoon, om zijn publiek ambt te mogen uitoefenen.⁹⁷ Aan de benoeming door de paus ofwel keizer ontleenden de notarissen hun bevoegdheid zelf. In hun onderschrift vermeldden ze doorgaans welke machtiging ze hadden. De meesten hadden een dubbele machtiging. Feitelijk is het moeilijk te achterhalen wat het onderscheid was tussen beide en of er wel een was. Toch gaat Callewier ervan uit dat er minstens een verschil moest zijn geweest in de appreciatie aangezien een pauselijke benoeming meer prestige opleverde ten gevolge van het feit dat die moeilijker te verkrijgen was. Een aanstelling gebeurde door een delegatie van de keizer of de paus. Zo had je ook in Kortrijk notarissen met een apostolische dan wel imperiale machtiging of met beide aanstellingen. Wel kende de stad een overwicht aan keizerlijke notarissen.⁹⁸ Hoewel notarissen voor het leven werden aangesteld, oefende slechts een vijfde het ambt langer dan twintig jaar uit, iets minder dan de helft langer dan tien jaar en net iets meer dan de helft nog geen vijf jaar. Voor velen was dit dus een tijdelijke fase in afwachting van bijvoorbeeld een kerkelijke of wereldlijke carrière.⁹⁹

⁹³ Callewier, “Brugge, vijftiende-eeuws centrum,” 81-2; *id.*, “Het Kortrijkse notariaat,” 40. Niet zozeer het notarisambt op zich als wel de combinatie ervan met eventuele kerkelijke functies was een doorslaggevende factor voor de geografische mobiliteit van die notarissen afkomstig uit andere regio’s.

⁹⁴ Callewier, “Brugge, vijftiende-eeuws centrum,” 82-3.

⁹⁵ Callewier, “Brugge, vijftiende-eeuws centrum,” 91-3; *id.*, “Het Kortrijkse notariaat,” 40-2.

⁹⁶ Van de 190 notarissen die in Brugge resideerden gingen er ongeveer 90 naar de universiteit. Slechts 21 van hen genoten een voortgezette opleiding na een elementaire *artes*-studie. In Kortrijk genoot 37 procent van de notarissen een dergelijke voortgezette studie. Leuven was gedurende de vijftiende eeuw uitgegroeid tot drukstbezochte instelling uit die tijd, maar ook die van onder meer Parijs was nog steeds populair onder de studenten: Callewier, “Brugge, vijftiende-eeuw centrum,” 84-7; *id.*, “Het Kortrijkse notariaat,” 40.

⁹⁷ In de praktijk stelden die morele waarden weinig voor, want veel notarissen maakten zich schuldig aan geweldadige (zeden)misdrijven of werden geëxcommuniceerd: Callewier, “Brugge, vijftiende-eeuw centrum,” 96-7.

⁹⁸ Callewier, “Brugge, vijftiende-eeuws centrum,” 89-90; *id.*, “Het Kortrijkse notariaat,” 40-1.

⁹⁹ Op basis van prosopografisch onderzoek heeft Callewier notarissen herleid tot een aantal typen afhankelijk van het feit of ze hun ambt als hoofd- of nevenactiviteit uitoefenden. Allereerst onderscheidt hij de beroepsnotaris voor wie de notariële bezigheden meteen ook de voornaamste bron van inkomsten waren. Een tweede type had evenzeer van zijn schrijfactiviteiten zijn hoofdberoep gemaakt, maar was niet louter als notaris actief. Gelegenheidsnotarissen die zo nu en dan akten verleden op vraag van hun vrienden en collega’s, kwamen het vaakst voor.

In 2011 leverde **Walter Prevenier** ten slotte nog een bijdrage tot *Tabellions et tabellionages de la France médiévale et moderne*. Evenwel bevatte zijn voornamelijk institutionele benadering van het thema weinig vernieuwende inzichten en leek hij eerdere vaststellingen met betrekking tot de receptie en uitbouw van het openbare notariaat in laatmiddeleeuws Vlaanderen te bevestigen.¹⁰⁰ Doorgaans werden privéovereenkomsten er gedurende de tiende, elfde en twaalfde eeuw mondeling afgesloten, maar desgewenst kon men ook terecht bij de Vlaamse graaf of de bisschop om een privaatrechtelijke oorkonde te laten verlijden. Demografische ontwikkelingen in combinatie met bloeiende internationale handel zorgden ervoor dat die territoriale vorsten en prelaten niet meer tegemoet konden komen aan de stijgende vraag naar het op schrift stellen van persoonlijke transacties. Dat verklaart volgens Prevenier dan ook waarom religieuze instituten als officialiteiten, maar vooral wereldlijke schepenbanken belangrijker werden op vlak van volontaire jurisdictie.¹⁰¹ Omwille van de hoge urbanisatiegraad binnen het graafschap waren die zeer sterk ingepland, wat feitelijk een belemmering betekende voor de receptie van een publiek notariaat.¹⁰² Een andere factor die daar evenzeer enige invloed op had, was een zekere mate van ‘verzet’ tegen de uitbouw van een notarisambt in het noorden door seculiere en geestelijke machthebbers. Pas na 1300 brak het Italiaanse notariaat bij ons echt door. Dit kaderde binnen de commerciële ontwikkelingen van die tijd en het doorsijpelen van Italiaanse innovaties met betrekking tot handel en financiële transacties binnen Vlaanderen die door Florentijnse kooplieden en andere buitenlandse handelaars in deze contreien werden gestimuleerd.¹⁰³ Terwijl dat uitheemse notariaat zich toch eerder in de steden ontplooidde, maakten buiten de steden de autochtone notarissen een andere ontwikkeling en evolutie door. Reeds in de elfde en twaalfde eeuw deden zowel religieuze als wereldlijke overheden een beroep op niet-openbare notarissen om akten te redigeren en eenvoudige administratieve taken te verrichten. Aan het einde van de dertiende eeuw kregen ze evenwel door dat ze hun eigen kanselarijen dienden te hervormen wilden ze de concurrentie inzake vrijwillige rechtspraak het hoofd kunnen blijven bieden. Publieke (Italiaanse) notarissen die in de grotere steden actief waren, werden als specialisten beschouwd op het vlak van recht. Precies die specialisatie kon men binnen de kanselarijen erg goed gebruiken en aldus verschenen vanaf de eerste helft van de veertiende eeuw autochtone openbare notarissen in hun middens die instonden voor het verlijden van authentieke akten, maar ook met allerhande diplomatieke en politieke taken werden belast. Aldus was er volgens Prevenier een verschil merkbaar tussen enerzijds die Italiaanse openbare notarissen en anderzijds de uitbouw van een inheems notariaat. Waar die eersten vanaf het begin publieke functionarissen waren die zelfstandig optraden, is het autochtone notariswezen geleidelijk gegroeid vanuit ondergeschikte officialiteitsnotarissen die dan uiteindelijk ook zouden co-existeren met hun pendanten die een openbaar karakter hadden.¹⁰⁴

Tot slot waren er ook nog notarissen die een vast inkomen hadden uit een geestelijke functie, maar toch een zekere notarisactiviteit ontwikkelden los van enige andere administratieve functies: Callewier, “Brugge, vijftiende-eeuws centrum,” 93-5 en 98-100.

¹⁰⁰ Walter Prevenier, “Le notaire public médiéval en Flandre, acteur sur le marché libre de la production des actes,” in *Tabellions et tabellionages de la France médiévale et moderne*, eds. Mathieu Arnoux en Olivier Guyotjeannin, *Mémoires et Documents de l’École des Chartes 90* (Parijs: École des Chartes, 2011), 99-108.

¹⁰¹ Prevenier, “Le notaire public médiéval en Flandre,” 99-100.

¹⁰² Hoewel het instituut in onder meer Italië zeer bekend was, bestond het niet in onze streken tijdens de twaalfde en een vrij groot stuk van de dertiende eeuw: Prevenier, “Le notaire public médiéval en Flandre,” 100-1.

¹⁰³ Net in deze specifieke context moet de opkomst van uitheemse, veelal Italiaanse, publieke notarissen worden beschouwd. Vooral in Brugge wonnen ze aan terrein, aangezien daar tamelijk veel kooplieden en handelaars uit onder meer Italië aanwezig waren: Prevenier, “Le notaire public médiéval en Flandre,” 101.

¹⁰⁴ Prevenier, “Le notaire public médiéval en Flandre,” 102-3. Een dergelijke langzame ontwikkeling was deels te wijten aan het feit dat bisschoppen lange tijd de bepalingen van het Vierde Concilie van Lateranen uit 1215 inzake het aanwerven van publieke notarissen in de officialiteiten niet hebben geïmplementeerd. Zij wilden zelf kunnen bepalen wie als notaris binnen de officialiteiten zou optreden in de hoedanigheid van een van hun dichtste medewerkers. Pas tegen het einde van de dertiende eeuw kwamen er openbare notarissen voor in de officialiteiten.

Onderzoekopzet en verantwoording

Uit de verkennende **historiografische situatieschets** in het voorgaande hoofdstuk kunnen een aantal krachtlijnen worden gedestilleerd met betrekking tot het academisch onderzoek naar de laatmiddeleeuwse notariaatsgeschiedenis binnen de Zuidelijke Lage Landen. Op zich kent de thematiek een vrij lange traditie die tot halverwege de achttiende eeuw teruggaat. Daarbij lag de focus voornamelijk op de institutionele dimensie en trachtten verscheidene auteurs zich een beter beeld te vormen omtrent waar het openbare notariswezen vandaan kwam, op welke manier het zich sinds de twaalfde eeuw heeft verspreid overheen Europa en tot slot hoe de receptie en verdere ontwikkeling ervan verliepen binnen onze streken. Voorts was er ook enigszins aandacht voor het diplomatische aspect zij het toch eerder in vrij beperkte mate. Zeker vanaf de jaren '80 nam de interesse vanuit de oorkondeleer toe, alhoewel ook het institutionele nog belangrijk bleef. Naast het uitwendige karakter van het notariswezen begon men eveneens meer belang te hechten aan de inwendige aard van het instituut: een groeiend aantal prosopografische studies in deze periode wierp immers meer licht op de socioculturele achtergrond van publieke notarissen die hier bij ons actief waren. Geografisch gezien lag het zwaartepunt enerzijds op de grote bisdommen zoals Luik en Doornik waar de officialiteiten een cruciale stimulans hebben betekend voor de vestiging van het notariaat, en anderzijds op de geürbaniseerde en commerciële centra binnen het toenmalige graafschap Vlaanderen, waar het notarisambt een grotere voedingsbodem vond dan in de meer rurale contreien. Elk van de contributies die hogerop reeds werden toegelicht, heeft dan ook uiterst waardevolle inzichten opgeleverd en de contouren van het laatmiddeleeuwse notariaat beter in kaart gebracht. Bovendien werden de regionale ontwikkelingen telkens beschouwd vanuit een breder perspectief en gekaderd binnen de overheersende pan-Europese tendenzen die het openbare notariswezen heeft gekend tijdens de late middeleeuwen. Zoals al werd aangegeven, viel daarbij Henegouwen, een regio die in deze specifieke context tot nog toe relatief weinig aandacht had gekregen, duidelijk uit de boot: aan de ene kant lijkt het inderdaad niet echt zinvol om de situatie in het graafschap te koppelen aan die overkoepelende bewegingen, aangezien de vrijwillige rechtspraak er destijds op een heel andere manier werd georganiseerd, maar aan de andere kant wekt het niettemin de verbazing dat er nog geen pogingen werden ondernomen om de thematiek op een heel andere manier te benaderen teneinde een sluitende en eenduidige verklaring voor die 'buitenissige' toestand naar voren te kunnen schuiven.

1 Onderzoeksvragen en bredere doelstelling

Ondanks dat er wel degelijk openbare notarissen instrumenteerden in Henegouwen, heeft er zich geen afgebakend publiek notariaat kunnen ontwikkelen, omdat de *hommes de fief* of grafelijke leenmannen en de schepenbanken een monopolie claimden inzake het verlijden van privaatrechtelijke oorkonden. Om enigszins meer vat te krijgen op hoe die verschillende 'spelers' hun eigen positie trachtten te verstevigen op het vlak van volontaire jurisdictie, brengt dit scriptieonderzoek de aangereikte inhouden veeleer in verband met de contemporaine **beoorkondings-** en **documentaire schriftpraktijken** tijdens de late

middeleeuwen in de Zuidelijke Lage Landen. Algemeen beschouwd kan men vaststellen dat vanaf de twaalfde eeuw het verschriftelijkingsproces in Europa een ingrijpende transformatie doormaakte van een *ad hoc* naar een meer geroutineerde en geïnstitutionaliseerde praktijk. Binnen deze bewuste context sprak de Duitse historicus **Hagen Keller** overigens van de zogenaamde *pragmatische Wende*.¹ Tekenend voor een dergelijke vorm van bureaucrativering in deze periode was immers de opkomst en verbreiding van pragmatische geletterdheid. In de jaren '90 introduceerde Malcolm B. Parkes (1930-2013) de term om te refereren aan een nieuw type van **lekengeletterdheid** dat voortvloeide uit de eerder praktische overweging om transacties van alle aard vast te leggen en raadpleegbaar te maken, en zich daarenboven onderscheidde van de professionele en gecultiveerde varianten van middeleeuwse geletterdheid onder de klerikale of monastieke en elitaire bevolkingslagen.² Deels in het verlengde van deze vaststelling wil ik in de volgende hoofdstukken van deze thesis nagaan in hoeverre een dergelijk bureaucrativeringsproces zich ook heeft voorgedaan met betrekking tot het verlijden van akten voor vrijwillige rechtspraak in laatmiddeleeuws Henegouwen, welke impulsen daarvan precies aan de grondslag lagen, onder welke materiële en inhoudelijke vormen dit concreet tot uiting kwam en welke de gevolgen daarvan waren op maatschappelijk vlak. Bijgevolg beoog ik te achterhalen hoe meer bepaald publieke notarissen, zowel apostolische als imperiale, en grafelijke vazallen of *hommes de fief* gedurende de veertiende en vijftiende eeuw **pragmatische geletterdheid** aanwendden in hun onderlinge wedijver om gezag te verwerven als privaatrechtelijke beoorkondingsinstantie. Aldus gaat dit onderzoek uit van de premisse dat er een aantoonbare correlatie bestaat tussen pragmatische geletterdheid en gezag of autoriteit. Richard H. Britnell (1944-2013) heeft daarop verder ingezet en stelde vast dat pragmatische geletterdheid bestaande vormen van legale machtsuitoefening bestendigt, beschermt of uitbreidt:

Pragmatic literacy could not create political, economic or religious authority, which rested upon a wider range of traditional beliefs and practises, but it was a means by which almost any type of authority could be better safeguarded or stretched to new limits. [...] Records made it possible to safeguard agreed boundaries of power [...] so as to minimise potential rivalries.³

¹ Hagen Keller, Klaus Grubmueller en Nikolaus Staubac, *Pragmatische Schriftlichkeit im Mittelalter: Erscheinungsformen und Entwicklungsstufen*, Münstersche Mittelalter-Schriften 65 (München: Fink Verlag, 1992), 304 pp. Zie voorts ook de volgende publicatie: François Menant, “Les transformations de l’écrit documentaire entre XIIIe et XIIIe siècles,” in *Écrire, compter, mesurer: vers une histoire des rationalités pratiques*, eds. Natacha Coquery, François Menant en Florence Weber (Parijs: École Normale Supérieure, 2006), 35.

² Malcolm B. Parkes, *Scribes, scripts and readers: studies in the communication, presentation and dissemination of medieval texts* (Londen: The Hambledon Press, 1991), 275. Door precies dat onderscheid te maken tussen professionele, gecultiveerde en pragmatische geletterdheid erkende Parkes volgens Charles F. Briggs de diversiteit van middeleeuwse geletterdheid die hij bovendien beschouwde als een complex cultureel fenomeen met verschillende ideologische implicaties dat niet louter als een individuele vaardigheid kan worden gezien, maar eveneens als een historisch gecontextualiseerde mentaliteit: Charles F. Briggs, “Literacy, reading and writing in the medieval West,” *Journal of Medieval History* 26, nr. 4 (2000): 398. In de vakliteratuur worden evenwel ook tal van andere termen gehanteerd om te verwijzen naar die pragmatische geletterdheid. Zo spreken Michael T. Clanchy, in het tiende hoofdstuk van zijn monografie, en François Menant respectievelijk van praktische dan wel documentaire geletterdheid: Michael T. Clanchy, *From memory to written record: England 1066-1307* (Oxford: Blackwell Publishers Ltd., 1996), 258-65; Menant, “Les transformations de l’écrit,” 33-4. Niettemin zijn hun bevindingen grotendeels dezelfde en stelden ze vast dat de twaalfde eeuw een ‘keerpunt’ betekende in de opkomst van die lekengeletterdheid ten gevolge van een toegenomen vertrouwen in het geschreven woord. Aldus namen schriftstukken kwantitatief toe vanuit praktische overwegingen om zo tegemoet te komen aan reële maatschappelijke noden. Een dergelijke trend zou zich in de daaropvolgende eeuwen verder doorzetten, vooral in de context van handel, administratie en recht: Parkes, *Scribes, scripts and readers*, 278-79 en 287; Briggs, “Literacy, reading and writing,” 400-1; Clanchy, *From memory to written record*, 328; Menant, “Les transformations de l’écrit,” 33-4.

³ Zie met name zijn eigen bijdrage tot de bundel die hij uitgaf in 1997: Richard H. Britnell, “Pragmatic literacy in Latin Christendom,” in *Pragmatic literacy, east and west, 1200-1330*, ed. Richard H. Britnell (Woodbridge: The Boydell Press, 1997), 3. Briggs merkte terecht op dat ook Clanchy een dergelijk verband veronderstelde in zijn werk. Zo gaf hij immers het voorbeeld van Willem de Veroveraar die het *Domesdaybook* aanlegde om een bewuste centraliseringspolitiek te voeren en dus het gezag naar zich toe te trekken: Briggs, “Literacy, reading and writing,” 403-6;

Verder ging Britnell er eveneens vanuit dat pragmatische teksten in zekere zin de intentie van de auteur blootleggen en op die manier trachten transacties te reguleren dan wel menselijk gedrag bij te sturen.⁴ Aldus veronderstelde hij ook enig verband met **institutionalisering**: auteurs kunnen professioneel-institutioneel gezag claimen op basis van rechten waarover ze beschikken, maar zijn evenwel enkel in staat hun autoriteit te bestendigen wanneer ze die prerogatieven dan in documentaire schriftstukken (bv. akten) vastleggen. Vervolgens dienen deze teksten, die de vooronderstelde aanspraken bevatten, te worden beschermd door hen te authenticiseren. Britnell veronderstelde bijgevolg evenzeer een link met schriftelijke **authenticiteit**.⁵ Op haar beurt kon die worden gegarandeerd middels zowel notariële als niet-notariële valideringsmethoden, respectievelijk door *seings manuals* en zegels of getuigenlijsten.⁶

Feitelijk komen Britnells inzichten inzake terug in de theoretisch-methodologische benadering van autoriteit door Michel Zimmerman die de representatie van gezag beschouwde als het kernaspect in de expeditie van een akte.⁷ Hoe zich een dergelijke legale vorm van macht in een publieke dan wel private oorkonde manifesteerde, was in wezen driedelig van aard. Vooreerst maakte een auteur aanspraak op institutioneel gezag doordat hij gemachtigd was zo een document uit te vaardigen of dat te laten doen. Gezien het feit dat de akte een juridische rechtshandeling in zich droeg bestendigde die het aanzien van de auteur en droeg zelf autoriteit uit. Op haar beurt dwong de *actio juridica* dan weer gehoorzaamheid af en beschikte ze evenzeer over enige vorm van machtsinvloed die als het ware werd beschermd door garanties die in de akte werden opgenomen.⁸ Net deze heldere beschouwingen van zowel Britnell als Zimmerman bieden de mogelijkheid om de hierboven geformuleerde centrale probleemstelling en veelomvattende onderzoeksvraag te benaderen vanuit een aantal concrete deelvragen. Aan de hand van hun contemporaine beoorkondings- en documentaire schriftpraktijken wil ik achtereenvolgens nagaan

Clanchy, *From memory to written record*, 32-5. Achteraf is Alexander Murray daar evenzeer verder op ingegaan door te na te gaan hoe professionele scribenten (bv. notarissen en klerken) achter een bepaald instituut het schrift als een soort machtsmiddel aanwendden: Briggs, "Literacy, reading and writing," 406; Alexander Murray, *Reason and society in the Middle Ages* (Oxford: Clarendon Press, 1990), 213-314.

⁴ "[A] distinctive feature of pragmatic texts is that they express intentions on the part of those who issue them. The authorial purpose behind an administrative text has to be apparent if it is to have any meaning, since it exists to direct the behaviour of other people. This is most clearly true of the written command, but even non-mandatory documents, such as deeds, accounts and court records, were drawn up to facilitate or regulate action in accordance with particular institutional practices." Britnell, "Pragmatic literacy," 4.

⁵ Britnell, "Pragmatic literacy," 11. Ook Clanchy wees erop dat dat authentieke valideringsmiddelen belangrijk waren om de 'tekortkomingen' van het geschreven woord weg te werken. Immers, binnen een nog vrij overwegend orale maatschappij stond men redelijk wantrouwig tegenover het geschreven woord. Volgens hem konden geschreven documenten nog niet meteen vertrouwen opwekken en konden mensen er maar moeilijk van worden overtuigd dat een documentair schriftstuk afdoende was. Precies daarom moesten ze worden geauthentiseerd: Clanchy, *From memory to written record*, 294 en 304. Aldus heeft Clanchy oog voor de complexe wisselwerking tussen het geschreven woord en de oraal gedomineerde cultuur: Briggs, "Literacy, reading and writing," 404.

⁶ In het zuiden van Europa (o.m. Noord-Italië) waren die notariële waarmerken of *seings manuals* reeds bekend in de twaalfde eeuw. Notarissen authenticiseerden hun documenten door ze eigenhandig te schrijven, hen te voorzien van hun naam, met daarbij een expliciete verwijzing naar de hogere autoriteit die hen heeft benoemd, alsook van een persoonlijk handmerk. In het noorden daarentegen gebruikte men aanvankelijk andere vormen van authenticatie zoals zegels en getuigenlijsten. Dit had te maken met het feit dat notarissen niet zozeer geassocieerd werden met de seculiere sfeer als wel met de kerk en officialiteiten. Bovendien werden zegels als 'effectiever' beschouwd dan notariële waarmerken, daar die laatsten soms onderling licht konden variëren, terwijl verschillende afdrucken van eenzelfde matrijs feitelijk identiek waren. Ook kruistekens werden ter validatie gebruikt: Britnell, "Pragmatic literacy," 11-2; Clanchy, *From memory to written record*, 308-13.

⁷ Michel Zimmerman, "Affirmation et respect de l'autorité dans les chartes," in *Les actes comme expression du pouvoir au Haut Moyen Âge: actes de la Table Ronde à Nancy*, eds. Marie-José Gasse-Grandjean en Benoît-Michel Tock, Atelier de Recherches sur les Textes Médiévaux 5 (Turnhout: Brepols Publishers, 2003), 215-17. Overigens is volgens Zimmerman een concept als 'autoriteit' niet zo moeilijk te definiëren, maar rijzen er toch enkele zeer pertinente vragen wanneer dit vanuit een diplomatische invalshoek wordt bestudeerd.

⁸ Zimmerman, "Affirmation et respect," 217 en 239. Zie voorts ook de publicatie van Paul Bertrand waarin hij onder meer stelt dat het schrift vanaf de twaalfde eeuw niet louter meer dient om een rechtshandeling te commemoreren, maar evenzeer om die te valideren en te authenticiseren: Paul Bertrand, "À propos de la révolution de l'écrit (Xe-XIIIe siècle): considérations inactuelles," *Médiévales* 56 (2009): 78-9.

(1) in hoeverre de rol van *hommes de fief* en notarissen inzake volontaire jurisdictie geïnstitutionaliseerd raakte dat zij zich konden vergewissen van institutioneel-professioneel gezag dienaangaande; (2) binnen welke juridische dimensies van de samenleving zij hun institutioneel-professioneel gezag konden laten gelden en aldus publiek vertrouwen of *fides publica* claimden; (3) middels welke discursieve formules of materiële en grafische *signa* ze erin slaagden de authenticiteit van hun eigen schriftstukken te garanderen en zo hun institutioneel-professioneel gezag te bestendigen. Door op deze verschillende deelaspecten in te zetten is het mogelijk om een gefundeerd en genuanceerd antwoord te bieden op de vraag in welke mate er sprake was van bureaucrativering inzake het verlijden van akten voor vrijwillige rechtspraak in laatmiddeleeuws Henegouwen en hoe pragmatische geletterdheid door openbare notarissen en *hommes de fief* werd aangewend om hun positie als geïnstitutionaliseerde beoorkondingsinstanties te vrijwaren. Bovendien vergaart deze scriptie niet louter inzichten omtrent *hoe* de volontaire jurisdictie binnen het graafschap werd georganiseerd, maar evenzeer *waarom* die op een dergelijke manier invulling kreeg.

2 Kritische bespreking van de gebruikte bronnen

Dit onderzoek wil aldus in de eerste plaats vernieuwen door meer aandacht te besteden aan de organisatie van de vrijwillige rechtspraak binnen het graafschap Henegouwen tijdens de late middeleeuwen, maar beoogt daarbij tezelfdertijd het belang van publieke notarissen én grafelijke vazallen of *hommes de fief* beter in kaart te brengen door de thematiek te benaderen vanuit een heel andere invalshoek. Voorts schuilt vernieuwing evenzeer in het corpus dat wordt gebruikt voor deze scriptie. Net daarom wil ik in de volgende paragrafen kort wat dieper ingaan op de verschillende primaire bronnen die zullen worden aangewend om zowel de probleemstelling als bijbehorende onderzoeksvragen met de nodige kritische nuances te kunnen beantwoorden. Daarbij zal het accent voornamelijk komen te liggen op de hoofbron van deze thesis, namelijk een vijftiende-eeuws formulierboek uit Henegouwen dat werd samengesteld door een grafelijke leenman, maar evenzeer op het **heuristische zoekproces** en de moeilijkheden die daarmee gepaard gingen om uiteindelijk een bronnenbestand van eigentijdse akten en contracten af te bakenen dat me in staat stelt om de hoofdbron voldoende te contextualiseren teneinde vooronderstelde hypothesen en denkpijsten nóg beter te kunnen staven en beargumenteren.

2.1 Formulierboek van een Henegouwse notaris (U.B.G., hs. 2304)

In zijn proefschrift uit 1992 gaf Michel Oosterbosch terecht aan dat de middeleeuwse notarisliteratuur, waaronder **formulierboeken**, meer aandacht zouden moeten krijgen binnen het historisch onderzoek naar het laatmiddeleeuwse publieke notariaat in de Zuidelijke Lage Landen.⁹ Immers, tot dan toe had dit bewuste onderwerp inderdaad relatief weinig interesse weten op te wekken bij onderzoekers. Voor zijn nogal bescheiden bijdrage dienaangaande uit 1969 baseerde Wilfried M. Grauwen zich evenwel op een vijftiende-eeuws formulierboek uit het archieffonds van het Sint-Leonarduskapittel in Zoutleeuw.¹⁰ Volgens de auteur kon de bron in kwestie worden beschouwd als een soort voorloper van het genre van de *ars notariatus* dat enkele decennia nadien tot bloei zou komen. Bovendien bevatte dit manuscript een aantal heel concrete richtlijnen voor jonge notarissen inzake het verlijden van rechtsakten, die niet

⁹ Michel Oosterbosch, “Het openbare notariaat in Antwerpen tijdens de late middeleeuwen (1314-1531): een institutionele en prosopografische studie in Europees perspectief” (PhD diss., Katholieke Universiteit Leuven, 1992), 1: XXI. Ook Antoon F. Gehlen wees daarop: Antoon F. Gehlen, *De beoefening van de notariaatsgeschiedenis der Lage Landen: een beknopte historiografische verkenning*, Ars Notariatus 58 (Deventer: Kluwen, 1992), 26.

¹⁰ Wilfried M. Grauwen, “Richtlijnen voor jonge notarissen uit de 15de eeuw,” *Archives et Bibliothèques de Belgique* 40, nr. 1 (1969): 148-56. Het betreft meer bepaald handschrift nr. 1013 uit het Kerkelijk Archief van Brabant. Er heerst enigszins discussie omtrent het fictieve karakter van het desbetreffende formulierboek: niet alle modelakten uit het handschrift zouden authentiek zijn. Evenwel ging de auteur hier niet dieper op in.

zozeer moesten worden opgevat als algemene instructies die een zekere geïnstitutionaliseerde scholing veronderstellen, als wel als een soort ‘goede raad’ van een meer ervaren notaris aan diens leerjongen.¹¹ Weliswaar bieden die richtlijnen een waardevolle inkijk in de organisatie van het middeleeuwse notariaat in het bisdom Luik, het dagelijkse leven van een notaris alsook in hoe akten precies dienden opgesteld te worden. Grauwen lichtte enkele van die richtlijnen toe, maar beperkte zich tot een vrij oppervlakkige benadering van de thematiek. Waardevoller was de publicatie van **Guido van Dievoet** (1924-2008) uit 1986, waarin hij formulierboeken overigens definieerde als verzamelingen of collecties van bepaalde formules en voorbeelden, modellen of sjablonen van akten. Hoewel zulke formulierboeken hun wortels hadden in de klassieke oudheid, waren ze ook tijdens de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd niet weg te denken.¹² Zulke formulierboeken circuleerden in verschillende kringen, waaronder zeker ook in de notariële milieus, waar ze dan uiteindelijk aanleiding hebben gegeven tot het ontstaan van een geheel autonoom genre, de hierboven reeds vermelde *ars notariatus* (ook wel *ars notarie* of *ars notariae*).¹³ Een vroeg voorbeeld daarvan rond het eerste kwart van de dertiende eeuw was *Ars notaria* van **Rainerus Perusinus** uit Bologna, waar destijds notariaatsopleidingen geleidelijk aan verschenen. Enkele jaren nadien, in 1998, ging van Dievoet verder in op die formulierboeken en het genre van de *ars notariatus* in zijn bijdrage tot een bundel die toen werd uitgegeven door Paul L. Nève en J. J. Verbeek. Daarin stelde hij dat vooral vanaf de vijftiende eeuw ook in de Zuidelijke Nederlanden notaris- en formulierboeken populair werden.¹⁴ In de periode tussen ongeveer 1500 en 1800 kunnen dergelijke bronnen overigens worden onderverdeeld in drie genres: formulierboeken voor respectievelijk (1) kerkelijke niet-openbare notarissen, of aldus de officialiteitsnotarissen; (2) niet-kerkelijke openbare notarissen; (3) Henegouwse leenmannen van de graaf of *hommes de fief*.¹⁵ In het kader van dit onderzoek is zeker ook dat laatste van wezenlijk belang. Een dergelijk formulierboek van een *homme de fief* uit de vroege vijftiende eeuw wordt bovendien in originele vorm bewaard in de Gentse Universiteitsbibliotheek.¹⁶ *Medieval manuscripts: Ghent University Library*, de meest recente handschriftencatalogus uit 2017 van de **Universiteitsbibliotheek** die werd gepubliceerd door Albert Derolez, Hendrik Defoort en Frank Vanlangenhove, beschrijft het desbetreffende manuscript op een vrij bondige, doch heldere, manier:

Formulary, in French

Paper, 300 x 220 mm, 20 ff. – Hainaut, s. XV¹

Formulary of a notary active in Hainaut.

2°. – Quires irregular. – Half frame ruling in lead-point, | T. – Gothica cursiva currens, several hands. – A few fancy initials in brown ink. – Original limp parchment binding, using a s. XV¹ charter in French.

Numerous contemporary notes, probationes pennaе, signs of notaries, essays in calligraphy, short French and Latin poems.¹⁷

¹¹ Grauwen, “Richtlijnen voor jonge notarissen,” 149-50.

¹² Guido van Dievoet, *Les coutumiers, les styles, les formulaires et les ‘artes notariae’*, Typologie des Sources du Moyen Âge Occidental 48 (Turnhout: Brepols Publishers, 1986), 75 en 78-9.

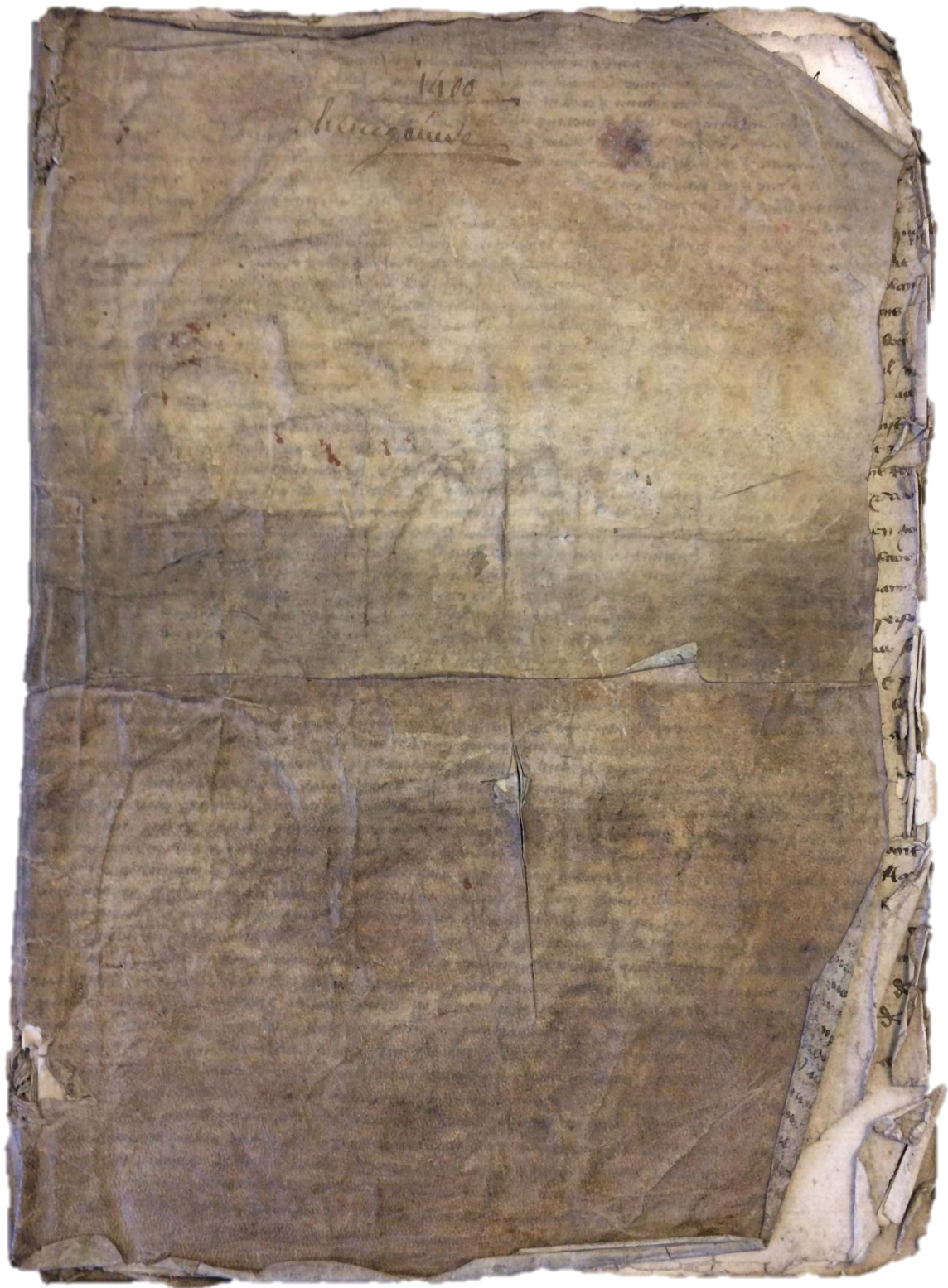
¹³ Feitelijk kunnen dergelijke formulierboeken worden beschouwd als verzamelingen van notariële modelakten die zijn opgesteld door notarissen en die dienen als introductie op het beroep en een hulpmiddel bij het redigeren of verlijden van akten. Verder stelde van Dievoet dat er nog heel wat onuitgegeven notariële formulierboeken in notaris- en kerkarchieven worden bewaard. In dat specifieke verband verwees hij ook naar drie laatmiddeleeuwse handschriften uit de kerkelijke archieffondsen van Luik en Brabant: van Dievoet, *Les coutumiers*, 75-6.

¹⁴ Guido van Dievoet, “Notarisboeken en formulierboeken voor notarissen in de Zuidelijke Nederlanden van 1500 tot 1800,” in *Forma servata: vijf opstellen over formulieren en formulierboeken in het notariaat van de middeleeuwen tot vandaag*, eds. Paul L. Nève en J. J. Verbeek, *Ars Notariatus* 85 (Deventer: Wolters Kluwer, 1998), 51-2.

¹⁵ Van Dievoet, “Notarisboeken en formulierboeken,” 53.

¹⁶ Dit bewuste handschrift bevat modellen voor contracten van *hommes de fief*, alsook sjablonen voor schepenoorkonden en onderhandse akten: van Dievoet, “Notarisboeken en formulierboeken,” 76.

¹⁷ Albert Derolez, Hendrik Defoort en Frank Vanlangenhove, *Medieval manuscripts: Ghent University Library* (Gent: Snoeck Ducaju & Zoon, 2017), 259.

Figuur 3 Vijftiende-eeuws formulierboek van een Henegouwse *homme de fief*.
BRON: Universiteitsbibliotheek Gent, *Handschriften*, hs. 2304.

Aldus betreft het een formulierboek in het Frans rond de eerste helft van de vijftiende eeuw dat zou samengesteld zijn door een notaris uit Henegouwen. Naar alle waarschijnlijkheid werd het handschrift evenwel door een of meerdere *hommes de fief* vervaardigd, zoals van Dievoet reeds zeer terecht opmerkte in zijn contributie. Verder heeft het manuscript een afmeting van *ca.* 30 cm op 22 cm en bestaat het uit

twintig papieren folio's. Om de verschillende katernen te vormen werden de papiervellen steeds dubbel geplooid (*in-folio* of *fracto*). Aan de hand van de bijbehorende documentatiemap kan overigens worden achterhaald dat vier afzonderlijke katernen, elk dan ook nog eens bestaande uit een welbepaald aantal *fracto*'s, samen het formulierboek in kwestie vormen. Zo bevat de eerste bijvoorbeeld drie *fracto*'s, wat aldus zes folio's oplevert oftewel twaalf bladzijden. Een volgende wordt dan weer net gevormd door twee dubbelgevouwen papiervellen en is op die manier goed voor vier folio's. Evenwel werden er twee uit deze bewuste katern weggesneden, waardoor deze slechts in vier bladzijden resulteert.¹⁸ Bijgevolg tellen de eerste twee katernen samen zestien bladzijden. De derde katern bevat op zijn beurt twee *fracto*'s en dus vier folio's of acht bladzijden, wat een tussentijds totaal van vierentwintig bladzijden oplevert. Tot slot bestaat de laatste katern uit vier gevouwen bladen, wat op acht folio's neerkomt ofwel zestien bladzijden. Als dusdanig bestaat het hele handschrift uit twintig folio's of veertig pagina's. Schematisch ziet dat er als volgt uit: **VI (12) + (IV-4) (16) + IV (24) + VIII (40)**. Verschillende papiervellen zijn onregelmatig van vorm en met name de eerste folio's vertonen ernstige schade aan de randen, waardoor de tekst uiterst moeilijk te reconstrueren is. Sommige papiervellen laten nog duidelijke sporen zien van afrastering met een loden punt. Immers, de bladspiegel werd in één enkele kolom verdeeld en er werd steeds aan de linkerkant gelinieerd. Hoewel er meerdere handen kunnen worden onderscheiden, kan het schrifttype worden geïdentificeerd als een *gothica cursiva currens*.¹⁹ Bepaalde initiaalletters zijn meer gedecoreerd en uitgevoerd in bruinachtige inkt. Om het manuscript in te binden werd een, tot nog toe onbekende, contemporaine Franse perkamenten oorkonde gebruikt, eveneens uit de eerste helft van de vijftiende eeuw. Van Dievoet wees er al op dat het formulierboek modellen bevat voor contracten van *hommes de fief*, alsook sjablonen voor schepenoorkonden en onderhandse akten, maar nog niet alle voorbeeldakten konden worden geïdentificeerd en bijkomend diplomatisch, paleografisch en codicologisch onderzoek moet de mogelijkheid bieden om de **originele schriftstukken** te kunnen traceren.²⁰ Verder bevat het handschrift onder meer verschillende eigentijdse (marginale) aantekeningen, *probationes pennae*, 'notarismerken' (eigenlijk autografische parafen van *hommes de fief* als een soort voorlopers van handtekeningen) en korte Franse of Latijnse gedichtjes. Sommige modelakten die in het formulierboek

¹⁸ Hoogstwaarschijnlijk heeft dit ook tekstverlies opgeleverd, daar de inhoud van fol. 9 v. (hedendaagse foliëring) niet doorloopt op fol. 10 r.: Universiteitsbibliotheek Gent, *Handschriften*, hs. 2304.

¹⁹ Verder paleografisch onderzoek moet uitwijzen hoeveel handen er precies aan het werk waren en welke hand welke tekst heeft geschreven. Zie overigens voor het gebruik van cursieve schrifttypes in notariële milieus de volgende uiterst interessante publicaties: Irene Ceccherini, "Merchants and notaries: stylistic movements in Italian cursive scripts," *Manuscripta* 53, nr. 2 (2009): 239-83; *id.*, "Tradition cursive et style dans l'écriture des notaires florentins (v. 1250-v. 1350)," *Bibliothèque de l'École des Chartes* 165, nr. 1 (2007): 167-86.

²⁰ Zelf heb ik twee teksten met zekerheid kunnen identificeren. Zo bevat fol. 3 v. een afschrift van een brief die in 1441 te Brussel werd opgesteld door Isabella van Portugal (1397-1471). De tekst bevat immers een aantal zeer typische karakteristieken die overeenkomen met de inzichten van Monique Sommé die in 2009 alle tot dan toe bekende correspondentie van de hertogin uitgaf: Monique Sommé, *La correspondance d'Isabelle de Portugal, duchesse de Bourgogne (1430-1471)*, Instrumenta 18 (Ostfildern: Jan Thorbecke Verlag, 2009), 14-6. Haar brief was gericht aan Jean Rasoir die tussen 31 augustus 1427 en 31 december 1446 optrad als *receveur-général* van Henegouwen: Gérard Sivéry, *Structures et vie rurale dans le Hainaut à la fin du Moyen Âge 2* (Rijsel: Presses Universitaires de Lille, 1977), 534; Louis Prosper Gacjard, Hubert Nelis en Alexandre Pinchart, *Inventaire des archives des chambres des comptes, précédé d'une notice historique sur les anciennes institutions 2* (Brussel: M. Hayez, 1845), 505-6 (nrs. 78-92). In de periode tussen haar huwelijk met Filips de Goede in 1430 en haar overlijden correspondeerde Isabella meermaals met Rasoir. Sommé vermeldde deze brief niet in haar werk, wellicht omdat het origineel verloren is gegaan en dit afschrift in het formulierboek de enige overgeleverde versie ervan is, maar nam weliswaar drie andere brieven op die aan hem gericht waren: Sommé, *La correspondance*, 73 (nr. 32) en 78-9 (nrs. 37-8). Vanaf fol. 17 r. is een akte overgenomen die in 1410 werd uitgevaardigd in Den Haag door graaf Willen IV van Beieren (1365-1417) ten behoeve van de hoofdstad Bergen. In deze bewuste akte zijn vierentwintig verschillende privaatrechtelijke bepalingen opgenomen die onder meer te maken hebben met de heersende erfrechtstelsels. Aangezien deze artikelen betrekking hebben op de uitoefening van vrijwillige rechtspraak, verbaast het weinig dat ze in het formulierboek werden geïncorporeerd: Léopold Devillers, *Cartulaire des comtes de Hainaut, de l'avènement de Guillaume II à la mort de Jacqueline de Bavière* (Brussel: F. Hayez, 1886), 434-47 (nr. M). Zie bijlagen (nrs. VI en XXIX) voor een transcriptie van beide afschriften.

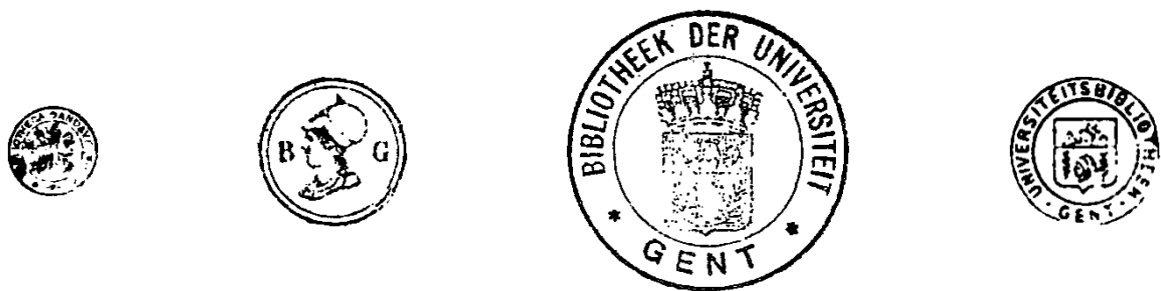
zijn opgenomen, bevatten een expliciete *datatio*, terwijl andere in de tekst zelf impliciet naar een bepaald jaartal verwijzen. Nog enkele leveren dan weer geen preciezere tijdindicatie op. Los van het feit dat de sjablonen niet consequent chronologisch werden geordend, dateren de ‘oudste’ en ‘jongste’ oorkonden achtereenvolgens uit 1406 en 1446, en hebben de overige aldus betrekking op de periode daartussen. Waar dat eerste tijdstip, onder enig voorbehoud, kan dienen als een *terminus post quem* – de compiler kan de bron immers nooit eerder hebben vervaardigd dan het vroegste stuk dat hij in zijn werk heeft opgenomen – kan dat tweede niet zonder meer als een *terminus ante quem* naar voren worden geschoven: desgewenst maakte de auteur al dan niet bewust gebruik van oudere instrumenten in plaats van eerder eigentijdse documenten. Niettemin ga ik ervan uit dat het formulierboek in kwestie als een praktijkbron diende en dat de scribe zich naar alle waarschijnlijkheid op min of meer contemporaine akten heeft gebaseerd, waardoor de hierboven vermelde jaartallen aannemelijk lijken als de respectievelijke begin- en eindpunten voor de redactie van het handschrift. Of het manuscript ook daadwerkelijk tijdens deze periode is gecompileerd, en bijvoorbeeld niet wat later, moet paleografisch onderzoek evenwel verder uitwijzen, maar heeft echter geen verdere implicaties voor mijn eigen doelstelling. Deze voornoemde periode behelst de regeringen van Willem IV van Beieren en Jacoba van Beieren, alsook een deel van de regering van Filips de Goede in Henegouwen. Om diachrone evoluties beter in kaart te brengen heb ik er bewust voor gekozen om de tijdspanne wat open te trekken zodanig dat die de hele dynastie van Beieren vanaf 1345 omvat tot aan de dood van Filips de Goede in 1467.

Dat een vijftiende-eeuws formulierboek uit Henegouwen net hier in de Gentse Universiteitsbibliotheek wordt geconserveerd, is op zijn minst vrij eigenaardig te noemen. Hoewel bijkomend intensief archiefonderzoek de precieze ontstaans- en bewaargeschiedenis van het handschrift verder in kaart kan brengen, wil ik echter een hypothese naar voren schuiven omtrent het vermoedelijke moment waarop het manuscript in Gent is terechtgekomen. Onder meer de verscheidene catalogi en inventarissen van de Universiteitsbibliotheek vormen in dit opzicht belangrijke bronnen, maar het is slechts de vraag hoe betrouwbaar die informatie is, aangezien de collectie lange tijd niet systematisch, laat staan zorgvuldig, werd bijgehouden.²¹ Feitelijk is de inventaris uit 1977 door Derolez de eerste die gewag maakte van de bewuste bron in kwestie.²² In zijn voorgaande catalogus uit 1971 vermeldde hij het handschrift niet, wat zou betekenen dat het Henegouwse formulierboek hier wellicht in de loop van de jaren ‘70 was beland. Dit maakt de stelling van Hendrik Defoort, de collectiebeheerder, zeer plausibel: hij verklaart dat er twee ruilacties zijn geweest met het Rijksarchief van Bergen in respectievelijk 1919 en 1975. Aldus zou het manuscript net tijdens die tweede transactie naar hier zijn overgebracht. In het eerste volume

²¹ In 1816 gaf Joseph Antoine Walwein de Tervliet een eerste catalogus uit: Joseph Antoine Walwein de Tervliet, *Catalogue des manuscrits de la bibliothèque publique de la ville de Gand* (Gent: Houdin, 1816), 55 pp. Pas halverwege de negentiende eeuw verscheen van baron Jules de Saint-Genois een grondig herwerkte en uitgebreidere versie: Jules de Saint-Genois (1813-1867), *Catalogue méthodique et raisonné des manuscrits de la bibliothèque de la ville et de l’université de Gand* (Gent: Annoot-Braeckman, 1852), 499 pp. Op zijn beurt werd die catalogus later dan weer aangevuld door Kamiel Gerard van Acker (1914-2018) in zes verschillende volumes, waarvan Albert Derolez overigens het laatste voor zijn rekening nam: Kamiel Gerard Van Acker, *Census van de handschriften in de bibliotheek der Rijksuniversiteit te Gent I-V* (Gent: Rijksuniversiteit Gent, 1955-1964), 5 vols; Albert Derolez, *Census van de handschriften in de bibliotheek der Rijksuniversiteit te Gent VI* (Gent: Rijksuniversiteit Gent, 1964), 1 vol. Derolez publiceerde nadien dan ook zelf nog eens een eigen beknopte catalogus in 1971: *id.*, *Beknopte catalogus van de middeleeuwse handschriften in de Universiteitsbibliotheek te Gent verworven sinds 1852* (Gent: Rijksuniversiteit Gent, 1971), 50 pp. Zes jaar later verscheen van hem de volgende publicatie: *id.*, *Inventaris van de handschriften in de Universiteitsbibliotheek te Gent* (Gent: Rijksuniversiteit Gent, 1977), 309 pp. Hoewel van minder belang voor dit scriptieonderzoek, zou dit bondige overzicht echter niet compleet zijn zonder nog te vermelden dat Joris Reynaert tussen 1984 en 1996 een catalogus uitgaf van alle Middelnederlandse manuscripten die tot de rijke collectie van de Universiteitsbibliotheek behoren: Joris Reynaert, *Catalogus van de Middelnederlandse handschriften in de Bibliotheek van de Universiteit van Gent* (Wetteren: Universa, 1984-1996), 2 vols. De meest recente catalogus kwam, zoals reeds vermeld, uit in 2017.

²² Weliswaar betrof het een vrij summiere beschrijving van het handschrift in kwestie. Derolez gaf louter mee dat het om een formulierboek ging van een notaris uit het Henegouwse rond de vijftiende eeuw en dat het manuscript twintig folio’s telde die in lengte varieerden tussen 26 en 33 cm: Derolez, *Inventaris van de handschriften*, 161.

van het *Standplaatsregister van het fonds HS I van de Universiteitsbibliotheek Gent* is echter eveneens een melding gemaakt van het formulierboek.²³ Weliswaar staat in de beschrijving te lezen dat het een manuscript uit Vlaanderen betreft, maar wellicht gaat het hier om een materiële vergissing of onzorgvuldigheid. Twee argumenten kunnen namelijk aantonen dat het wel degelijk om het Henegouwse formulierboek gaat: (1) aan het handschrift werd het volgnummer 2304 toegekend dat systematisch wordt gebruikt om te verwijzen naar deze bewuste bron sinds de catalogus van Derolez in 1977; (2) zowel de volgnummers als de codicologische beschrijvingen van andere manuscripten uit het *Standplaatsregister* komen daarenboven overeen met die uit de meest recente catalogus van 2017. Op de linkerpagina is aangegeven dat op 8 juni '43 werd gecontroleerd of het handschrift nog aanwezig was in de collectie, wat dus impliceert dat het manuscript reeds vóór dat jaar in het bezit moest zijn geweest van de bibliotheek. Dit weerlegt daarom de these dat het formulierboek vanuit Henegouwen zou zijn overgeplaatst naar Gent in 1975. Net zoals het handschrift zelf bevat ook het *Standplaatsregister* bovendien een stempel met het opschrift « *Bibliotheca Gandavensis* ». Deze stempel werd vermoedelijk, samen met een andere variant die een borstbeeld van Minerva laat zien, gebruikt sinds de beginperiode van de **Rijksuniversiteit** tot juli 1923 toen het Nederlands de bestuurstaal werd en men overstapte op boekstempels met het opschrift « *Bibliotheek der Universiteit* ». ²⁴ Een dergelijke vaststelling impliceert dat het handschrift zeker al vóór dat jaar in het bezit moest zijn geweest van de universiteit. Aldus lijkt het zeer aannemelijk om te veronderstellen dat het hier is terechtgekomen na de eerste ruil in 1919 met het Rijksarchief van Bergen. Evenwel zijn van die beide ruilovereenkomsten, volgens zowel Defoort als **Laurent Honoré**, het diensthoofd van het archiefdepot aldaar, geen schriftelijke neerslagen meer terug te vinden.

Figuur 4 Boekstempels van de *Bibliotheca Gandavensis* en de Gentse Universiteitsbibliotheek.

BRON: Universiteitsbibliotheek Gent, *Handschriften*, hs. 2304; André Desprez, Robert Blansaer, Christian Dekesel en Guido Dewulf. *Academia Gandavensis in nummis: penningen die betrekking hebben op de Gentse Universiteit*. Uit het verleden van de RUG 39. Gent: Numismatica Gandavensis, 1997.

²³ Hierin luidde de beschrijving als volgt: “Obligations, quittances, etc. du XVe s. en Flandre, in 4°.” Niettemin kreeg dit handschrift het volgnummer 2304 toegekend dat ook in latere bibliotheekcatalogi en -inventarissen zou worden gebruikt om naar het Henegouwse formulierboek te verwijzen. Universiteitsbibliotheek Gent, *Standplaatsregister van het fonds HS I van de Universiteitsbibliotheek Gent*, nr. 39.

²⁴ André Desprez et al., *Academia Gandavensis in nummis: penningen die betrekking hebben op de Gentse Universiteit*, Uit het verleden van de RUG 39 (Gent: Numismatica Gandavensis, 1997), 34-6. Evenwel wordt in de catalogus geen beschrijving aangeboden van de stempel met het omschrift BIBLIOTHECA GANDAVENSIS en het Gentse wapenschild, maar wél van de twee andere boekstempels. Diegene met het naar rechts gekeerde borstbeeld van de Romeinse godin Minerva, met haar helm en een uil, tussen de letters B (links) en G (rechts) had een diameter van 20,0 mm. Afstempelingen kwamen voor in het zwart, blauw, groen alsook in het rood, en dateren uit de beginperiode van de Rijksuniversiteit. Daarentegen had de stempel met het gekroonde wapenschild van de universiteit een diameter van 37,5 mm en een klimmend omschrift BIBLIOTHEEK DER UNIVERSITEIT. Dalend tussen twee zespuntige sterren stond GENT geschreven. Van deze boekstempel bestond eveneens een iets kleinere variant met het ongekroonde wapenschild van de universiteit die een diameter van 20,0 mm had. Overigens had deze een klimmend omschrift UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK en een dalend, tussen twee punten, GENT. Precies op basis van deze Nederlandstalige omschriften dateren de auteurs van de tentoonstellingscatalogus die laatste twee boekstempels uit de periode na juli 1923 wanneer het Nederlands de officiële bestuurstaal van de Gentse universiteit werd.

2.2 Bronnenheuristiek en -kritiek

Hoewel het **Henegouwse formulierboek** in zekere zin de spreekwoordelijke spil van dit onderzoek vormt, spreekt het toch voor zich dat de inhouden niet louter rond dit ene manuscript kunnen worden opgebouwd en bijkomende, contemporaine, bronnen nodig zijn voor de inhoudelijke analyses. Net in de zoektocht naar additioneel materiaal scholen de grootste heuristische uitdagingen. Armand Louant (1905-1985) beschreef op een bijna poëtische manier hoe dat komt:

Situés non loin du réseau de chemin de fer, voisinant avec la caserne de gendarmerie, les vastes bâtiments de l'ancien couvent des Visitandines où sont installées les Archives de l'État devaient nécessairement attirer l'attention des oiseaux de mort piquant et repiquant sur la cité. Plusieurs dizaines de bombes incendiaires atteignirent de plein fouet l'aile nord, tandis que d'autres s'éparpillaient dans la cour intérieure du cloître, la cour d'entrée, la place du Parc et les rues avoisinantes.²⁵

Op de avond van 14 mei 1940 werd Bergen aangevallen door Duitse luchttroepen. Ook het rijksarchief viel toen ten prooi aan de bommenwerpers. Dit was ongetwijfeld veruit de grootste ramp die zich ooit heeft voorgedaan in een archiefdepot op het Belgische grondgebied.²⁶ Tijdens de aanval vatte de noordelijke vleugel vrijwel meteen vuur, maar ook de andere delen van het gebouw konden niet ontsnappen aan de nietsontziende vlammenzee. Veel unieke, originele documenten gingen aldus verloren en zelfs de wassen zegels die eraan waren gehecht, smolten letterlijk weg. Onder andere de archieven van het soevereine hof in Henegouwen gingen in vlammen op, alsook de archieven van de griffies en schepenbanken.²⁷ Veel kerkelijke archieven bleven evenmin gespaard, zoals het rijke fonds van het kapittel van **Sainte-Waudru**. Niettemin werden de meeste van die akten in de negentiende eeuw uitgegeven door Léopold Devillers (1830-1910).²⁸ Gelukkig is niet alles uit het archiefdepot tot as gereduceerd: om een zeer degelijk en uitgebreid overzicht te verkrijgen van de verschillende fondsen en collecties van het Rijksarchief in Bergen vormt *Guide des fonds et collections des Archives de l'État à Mons* overigens een goed startpunt.²⁹ Zo bleven bijvoorbeeld de contracten van *hommes de fief* deels bewaard in vier verschillende archiefbrubrieken: *Avis père et mère*, *Contrats de mariage*, *Partages* en *Testaments*. Via fiches werden in de late negentiende eeuw deze stukken rudimentair ontsloten en geïnventariseerd door een zekere **A. Wéry**.³⁰ Daarnaast bleef ook het archief van de graven van Henegouwen intact. Tot de zogenaamde *Trésorerie*

²⁵ Armand Louant, "La grande pitié des Archives de l'État à Mons," in *Miscellanea historica in honorem Alberti De Meyer: Universitatis Catholicae in oppido Lovaniensi iam annos XXV professoris*, ed. Bibliothèque de l'Université, Recueil de Travaux d'Histoire et de Philologie 3 (Leuven: Bureaux du Recueil, 1946), 1341.

²⁶ Louant, "La grande pitié," 1341-342; Valeria Van Camp, *De oorkonden en de kanselarij van de graven van Henegouwen, Holland en Zeeland. Schriftelijke communicatie tijdens een personele unie: Henegouwen, 1280-1345*, Schrift en schriftdragers in de Nederlanden in de middeleeuwen 5 (Hilversum: Verloren, 2011), 35.

²⁷ Dat verklaart dan ook meteen waarom de schepenbanken in het kader van dit scriptieonderzoek, ook al hebben ze destijds wel degelijk een zeer wezenlijke rol gespeeld in de uitoefening van volontaire jurisdictie, niet worden behandeld. Aldus komt de focus in deze studie te liggen op de andere voornaamste actoren, zijnde notarissen en grafelijke leenmannen. Louant, "La grande pitié," 1341-342 en 1344-346; Gabriël Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux des hommes de fief du comté de Hainaut XIIIe-XVIIIe siècles* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1980), 70.

²⁸ Louant, "La grande pitié," 1347; Van Camp, *De oorkonden en de kanselarij*, 35; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 70. Zie voor uitgaven van het archieffonds van Sainte-Waudru de volgende referentie: Léopold Devillers, *Chartes du chapitre de Sainte-Waudru de Mons* (Brussel: Kiessling en Imbreghts, 1899), 4 vols.

²⁹ Telkens krijg je als lezer meer informatie aangeboden omtrent de archiefgeschiedenis van het specifieke fonds, bijkomende secundaire literatuur met betrekking tot de verschillende collecties alsook een overzicht van de voornaamste zoekinstrumenten die kunnen worden gebruikt om wegwijs te raken in de archiefblokken: Laurent Honoré, *Guide des fonds et collections des Archives de l'État à Mons* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 2006), 1034 pp.

³⁰ Verder wordt deze persoon nergens met naam en toenaam vernoemd: Louant, "La grande pitié," 1345; *id.*, *Les hommes de fief sur plume créés à la cour féodale de Hainaut de 1566 à 1794: origine du notariat en Hainaut*, Recueil des Tablettes du Hainaut 1 (Hombeek: s.n., 1960), VII-IX; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 70; Honoré, *Guide des fonds et collections*, 915; Guillaume Broeckaert, "Les hommes de fief de plume en Hainaut," *Comptes-Rendus des Conférences du Cercle Archéologique et Historique de Valenciennes* 86, nr. 3 (2011): 1.

des comtes de Hainaut behoren onder meer enkele originele oorkonden die zijn uitgevaardigd in naam van de graven uit het Beierse huis. Hoewel die specifieke akten destijds eveneens door Devillers zijn uitgegeven, werd het leeuwendeel van dit fonds echter nog niet aan een soortgelijk grootschalig editieproject onderworpen.³¹ Dienaangaande vormt de gedetailleerde inventaris door Gabriël Wymans uit 1985 een zeer belangrijk en vooral erg handig heuristisch zoekinstrument.³²

Vanzelfsprekend is het bovenstaande slechts een greep uit wat destijds is vernield of tot op heden nog steeds in het archiefdepot van Bergen wordt bewaard. Niettemin vormen precies deze fondsen en collecties de voornaamste ‘ankerpunten’ op basis waarvan het uiteindelijke bronnencorpus afgebakend kan worden in het licht van dit onderzoek. Gezien de specifieke focus vormen uiteraard de contracten die zijn opgesteld door de *hommes de fief*, ondanks dat ze niet naar hedendaagse normen toegankelijk zijn gemaakt, een wezenlijke basis voor het heuristische proces.³³ Dat net deze bronnen de brand van 1940 hebben overleefd, is natuurlijk louter toeval, maar toch dient men beducht te zijn voor een mogelijke **vertekening**: immers, een eerste lezing van het formulierboek leert reeds dat de bevoegdheden van de grafelijke leenmannen uit Henegouwen verder reikten dan slechts het opstellen van de vier hogerop vermelde types contracten.³⁴ Om dus de rol van *hommes de fief* inzake de volontaire jurisdictie tijdens de late middeleeuwen goed te kunnen vatten is het cruciaal om ook naar bijkomende bronnen te zoeken. Doordat het aannemelijk is te veronderstellen dat hun optreden als **vazallen** van de graaf zich (deels) aftekende in de bestuurlijke lagen van de maatschappij, duiken in de grafelijke archieven, de *Trésorerie*, evenzeer sporen op van hun activiteiten. Inderdaad, Wymans’ *Inventaire analytique* behelst heel wat akten die zijn opgesteld door leenmannen uit het toenmalige graafschap.³⁵ Bijgevolg bieden dan ook Devillers’ uitgaven in *Cartulaire des comtes de Hainaut* relevante documenten op, net als in zijn *Chartes du chapitre de Sainte-Waudru*. Als neutrale beoorkondingsinstantie waren de *hommes de fief* namelijk evenzeer bevoegd om privaatrechtelijke transacties voor geestelijke instellingen te verlijden. Dat laatste gold overigens net zo goed voor notarissen zelf: ook zij verrichtten hun werk in opdracht van kerkelijke dan wel seculiere instituten of ze stonden als niet-openbare functionarissen in dienst van zowel wereldlijke als religieuze kanselarijen.³⁶ Concreet betekent dit dus dat de bovengenoemde **repertoria** en **zoekinstrumenten** van onmiskenbaar belang blijken om laatmiddeleeuwse schriftstukken van notarissen uit het Henegouwse terug te vinden te midden van een bij wijlen metaforische archivalische ‘chaos’.³⁷ In tegenstelling tot de

³¹ Louant, “La grande pitié,” 1349; Van Camp, *De oorkonden en de kanselarij*, 35-6; Wymans, *Répertoire d’armoiries sur sceaux*, 70; Honnoré, *Guide des fonds et collections*, 11-2. Zie voor uitgaven van het archieffonds van de Henegouwse graven uit het Beierse huis de volgende referentie: Léopold Devillers, *Cartulaire des comtes de Hainaut, de l’avènement de Guillaume II à la mort de Jacqueline de Bavière* (Brussel: Hayez, 1881-1896), 6 vols.

³² Honnoré, *Guide des fonds et collections*, 11-2; Gabriël Wymans, *Inventaire analytique de chartrier de la Trésorerie des comtes de Hainaut* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1985), 497 pp.

³³ Een mogelijke uitloper van dit onderzoek kan er bijvoorbeeld in bestaan om, al dan niet in onderlinge samenwerking en nauw overleg met het Rijksarchief in Bergen, een (digitale) inventaris op te stellen waarin de contracten van de *hommes de fief* worden opgenomen en aldus beter worden ontsloten dan tot nog toe het geval is.

³⁴ In zijn publicatie dienaangaande uit 1960 gaf Louant een uitgebreid overzicht van de verschillende bevoegdheden van de *hommes de fief* tijdens de late middeleeuwen: Louant, “Les hommes de fief sur plume,” XLII-LI. Toch is het belangrijk om kritisch tegenover diens inzichten te staan en na te gaan op welke bronnen de auteur eigenlijk heeft gesteund teneinde zijn claims hard te maken. Zo gaf hij expliciet aan dat hij zich baseerde op een formulierboek uit de vroege achttiende eeuw en zijn vaststellingen, zij het wel met enige voorzichtigheid, extrapoleerde naar de late middeleeuwen (*op. cit.*, XLII): “Il aurait été facile de déterminer d’une manière très précise l’évolution de la compétence des féodaux [...]. La disparition de notre collection rend ce travail quasi impossible. Nous nous sommes donc bornés à compiler un formulaire du début du 18e siècle conservé aux Archives de l’État à Mons, dans la section des manuscrits.”

³⁵ Wymans nam telkens de regesten van de verschillende oorkonden op in de inventaris, waarbij hij telkens zeer duidelijk aangaf in wiens naam de akten werden uitgevaardigd, welke hoedanigheid de disposant had en wie er als eventuele getuige optrad: Wymans, *Inventaire analytique*, 187-370 (nrs. 855-1749).

³⁶ Zie daarvoor de verschillende literatuurverwijzingen en bibliografische referenties die in het vorige hoofdstuk meer in details werden besproken en daarin uitvoeriger aan bod kwamen.

³⁷ In de regesten van zijn inventaris vermeldde Wymans expliciet of het al dan niet ging om een notarieel instrument. Was dat het geval, dan gaf hij ook steeds mee wie de bevoegde notaris in kwestie was en of de akte werd

grafelijke leenmannen hebben notarissen geen duidelijk afgebakend bronnencorpus nagelaten, wat niet alleen de heuristiek tamelijk uitdagend maakt, maar overigens verkeerdelijk de indruk kan wekken dat het publieke notariaat niet als autonoom instituut is kunnen doorbreken.³⁸

2.3 Typologie en afbakening van het corpus

Allereerst is het belangrijk om te benadrukken dat bij de afbakening van het bronnencorpus voor deze scriptie een aantal selectiecriteria werden gehanteerd. Zo zijn logischerwijs enkel die akten, contracten en oorkonden opgenomen die tussen 1345 en 1467, de chronologische *termini* waarbinnen de inhoud van dit onderzoek zich voornamelijk situeren, werden vervaardigd. Daarenboven heb ik zeer bewust, indachtig de bredere probleem- en vraagstelling, louter instrumenten geselecteerd waarin notarissen dan wel *hommes de fief* optraden als **disposant** (auteur van het *negotium*) of **oorkonder** (redacteur van het *instrumentum*).³⁹ In zijn totaliteit omvat de contractencollectie van de grafelijke leenmannen uit Henegouwen maar liefst 4787 stukken, wat aldus goed is voor ongeveer dertien meter aan archief voor de periode tussen 1278 en 1831.⁴⁰ Rekening houdend met de hogerop vermelde criteria worden er daarvan in deze thesis slechts tweeënveertig gebruikt: acht ouderlijke schenkingen of *avis de père et mère*, negentien huwelijkscontracten of *contrats de mariage*, vier verdelingen of *partages* en elf testamenten of *testaments*. Uiteraard zijn de meeste bestanddelen uit dit specifieke fonds uitgevaardigd door vazallen van de graaf, hoewel in twee testamenten telkens een notaris als oorkonder optrad.⁴¹ Op zijn beurt bestaat het archief van de graven van Henegouwen, de *Trésorerie*, uit 1818 bestanddelen van 1176 tot 1818 wat neerkomt op bijna achtentwintig meter aan archief.⁴² Daarvan worden er 101, vierentwintig opgesteld door *hommes de fief* en zeventien door notarissen, toegevoegd aan het gebruikte corpus. Voorts zijn er van die stukken uit de *Trésorerie* achtenzeventig, meer bepaald zesenzestig van de grafelijke leenmannen en twaalf van notarissen, als uitgave beschikbaar in de verschillende delen uit Devillers' *Cartulaire des comtes de Hainaut*, zoals duidelijk wordt middels de **concordantietabel** op de volgende bladzijde. Dezelfde selectievoorwaarden – de chronologische *termini* weliswaar buiten beschouwing gelaten, daar de regeerperiode van de Beierse dynastie in Henegouwen precies binnen de opzet van deze scriptie valt – in acht genomen, leveren de zes volumes van dit magistrale editieproject alles samen nog eens 112 bruikbare oorkonden op, negentachtig door *hommes de fief* uitgevaardigd en drieëntwintig door notarissen opgesteld. Maar

voorzien van een handmerk en ondertekening of *subscriptio*. Indien een akte was opgesteld door *hommes de fief*, of wanneer zij als getuige optraden, gaf hij consequent aan wie er precies optrad alsook of het stuk (sporen van) een of meerdere zegels bevat. Net zoals Wymans gaf Devillers in zijn beide vernoemde uitgavereeksen evenzeer te kennen of een bepaalde (privaatrechtelijke) oorkonde werd verleden door grafelijke leenmannen dan wel door publieke notarissen, maar vermeldde hij tevens waar en in welke staat de bewuste bronnen te vinden waren.

³⁸ Bovendien geeft Honoré aan dat de vroegste notariële minuten die in het archiefdepot van Bergen bewaard zijn gebleven, dateren uit de late zeventiende eeuw: Honoré, *Guide des fonds et collections*, 425.

³⁹ Concreet werden dus enkel akten gebruikt waarin grafelijke leenmannen expliciet worden vermeld in de *intitulatio* en hun validatietekens hebben aangebracht ter authenticering van het schriftstuk in kwestie, alsook notariële oorkonden die zijn voorzien van handmerken en autografe ondertekeningen, al dan niet in combinatie met een of ander (bij)zegel indien het geen zuiver notarisinstrument betreft en de publieke functionaris inzake optreedt in naam van een hogere autoriteit. Aangezien dit onderzoek zich richt op de rol van *hommes de fief* en notarissen wat betreft de organisatie van de vrijwillige rechtspraak in laatmiddeleeuws Henegouwen, zijn documenten waarin zij louter als getuigen worden vermeld, van eerder ondergeschikt belang gebleken en daarom achterwege gelaten.

⁴⁰ Meer specifiek bestaat de gehele collectie uit 437 *avis de père et mère*, 2057 *contrats de mariage* (huwelijkscontracten), 699 *partages* en 1549 *testaments* (testamenten): Honoré, *Guide des fonds et collections*, 915.

⁴¹ In het testament van Henri de Leck, dat onder zijn persoonlijk zegel werd uitgevaardigd in 1426, wordt Martin de Someren genoemd als de oorkonder die het bewuste instrument redigeerde en het van zowel zijn eigen handmerk als zijn ondertekening voorzag: Archives de l'État à Mons, *Collection contrats des hommes de fief: testaments*, nr. 692. Ook Marie de Chastellon liet in 1431 haar testament afkondigen onder haar zegel en deed daarbij een beroep op notaris Jean Gobiniel die het evenzeer voorzag van de nodige notariële validatietekens: Archives de l'État à Mons, *Collection contrats des hommes de fief: testaments*, nr. 606.

⁴² Honoré, *Guide des fonds et collections*, 12.

daarvan zijn er zesenzeventig akten in hun **originele vorm** bewaard in de *Trésorerie*, wat aldus betekent dat Devillers' *Cartulaire des comtes de Hainaut* 'slechts' zesendertig additionele bronnen, respectievelijk vijftienvintig en elf van grafelijke vazallen en notarissen, toevoegt aan het uiteindelijke corpus voor dit onderzoek.⁴³ Hierbij dient overigens te worden vermeld dat er van die zesendertig akten twee in hun originele vorm worden bewaard in het Rijksarchief van Gent en één in dat van Namen.⁴⁴ Tot slot bevat *Chartes du chapitre de Sainte-Waudru*, zij het enkel het tweede en derde volume, eveneens veel bruikbaar materiaal: zesenzeventig documenten waarvan er vierendertig werden opgesteld in naam van *hommes de fief* en tweeënveertig geredigeerd door notarissen.⁴⁵ Geen daarvan is nog in zijn oorspronkelijke staat overgeleverd, gezien het archief van dit bewuste kapittel, zoals hogerop reeds werd besproken, geheel verloren is gegaan tijdens de Duitse bombardementen van 1940 in Bergen. Voor de periode tussen 1345 en 1467 beschik ik als dusdanig over een corpus van 255 bronnen. Maar liefst 183 daarvan, dus ruim zeventig procent, zijn destijds uitgevaardigd in naam van grafelijke leenmannen uit Henegouwen, terwijl er tweeënzeventig, bijna dertig procent, werden geredigeerd door een notaris. Voorts zijn van al die akten 146 nog in hun originele vorm aan ons overgeleverd, zij het doorgaans wel in een relatief erbarmelijke staat, en worden ze voor het overgrote deel bewaard in het archiefdepot van Bergen. Op hun beurt zijn er daarvan eenentachtig in Devillers' *Cartulaire des comtes de Hainaut* uitgegeven. Daarin én in diens *Chartes du chapitre de Sainte-Waudru* zijn samen 109 oorkonden opgenomen die louter als een editie beschikbaar blijven en waarvan de oorspronkelijke exemplaren niet langer voorhanden zijn.⁴⁶

AÉM.08.001 – 0904	=	<i>C.C.H.</i> , 1: 0209	AÉM.08.001 – 1493	=	<i>C.C.H.</i> , 5: 1869
AÉM.08.001 – 0934	=	<i>C.C.H.</i> , 1: 0226	AÉM.08.001 – 1500	=	<i>C.C.H.</i> , 5: 1863
AÉM.08.001 – 0975	=	<i>C.C.H.</i> , 1: 0275	AÉM.08.001 – 1510	=	<i>C.C.H.</i> , 5: 1861
AÉM.08.001 – 1058	=	<i>C.C.H.</i> , 2: 0456	AÉM.08.001 – 1511	=	<i>C.C.H.</i> , 5: 1870
AÉM.08.001 – 1066	=	<i>C.C.H.</i> , 2: 0466	AÉM.08.001 – 1518	=	<i>C.C.H.</i> , 5: 1923
AÉM.08.001 – 1080	=	<i>C.C.H.</i> , 2: 0489	AÉM.08.001 – 1523	=	<i>C.C.H.</i> , 4: 1097

⁴³ Hoewel hogerop werd vermeld dat er achtenzeventig archiefstukken uit de *Trésorerie* als uitgaven beschikbaar waren in de verschillende volumes van Devillers' *Cartulaire des comtes de Hainaut*, zijn niettemin slechts zesenzeventig van diens edities, die waardevol zijn in het licht van mijn eigen opzet, nog in hun oorspronkelijke vorm terug te vinden in het archiefdepot van Bergen. Dat heeft te maken met het feit dat de nummers 1870 en 1876 uit het vijfde volume van de voornoemde reeks betrekking hebben op twee verschillende akten die als origineel bewaard worden in het Rijksarchief, maar die evenwel, omdat ze niet door een notaris dan wel een *homme de fief* werden opgesteld, van minder belang zijn voor dit onderzoek. Maar Devillers vermeldde bij die twee bewuste oorkonden dat er telkens twee eigentijdse authentieke kopieën oftewel *vidimi* van waren overgeleverd die daarentegen wél door grafelijke leenmannen werden geredigeerd. Die vier respectievelijke stukken zijn dan precies wel weer van enige waarde voor deze scriptie en worden evenzeer als originelen geconserveerd in het depot: Archives de l'État à Mons, *Trésorerie des comtes de Hainaut: chartrier*, nrs. 1396, 1411, 1469 en 1511.

⁴⁴ Daarnaast vermeldde Devillers nog verschillende andere akten die destijds werden bewaard in het archiefdepot van Bergen, maar nu verloren zijn gegaan ten gevolge van de voornoemde brand. Ook zijn er in Rijsel nog enkele originele bronnen terug te vinden die zijn vervaardigd door *hommes de fief* dan wel notarissen uit het graafschap Henegouwen. Vanuit praktische overwegingen werden die bewuste stukken echter niet ter plekke geraadpleegd, maar volstaat het de overeenkomstige uitgaven te gebruiken in het licht van deze onderzoeksoepzet.

⁴⁵ Zo bevatten de verschillende volumes van de reeks oorkonden die werden opgesteld respectievelijk tussen 831 en 1320, 1321 en 1400, 1401 en 1530, en ten slotte tussen 1531 en 1804.

⁴⁶ Eerder werd erop gewezen dat Devillers' *Cartulaire des comtes de Hainaut* en *Chartes du chapitre de Sainte-Waudru* samen 115 bruikbare akten opleverden, maar er werd eveneens vermeld dat drie oorkonden uit de volumes van de eerste uitgavenreeks worden bewaard in archiefdepots buiten Bergen: één in Namen en twee in Gent.

AÉM.08.001 – 1106	=	C.C.H., 2: 0539	AÉM.08.001 – 1529	=	C.C.H., 5: 1949
AÉM.08.001 – 1108	=	C.C.H., 3: 1086	AÉM.08.001 – 1541	=	C.C.H., 5: 1646
AÉM.08.001 – 1112	=	C.C.H., 3: 1090	AÉM.08.001 – 1561	=	C.C.H., 5: 1952
AÉM.08.001 – 1152	=	C.C.H., 2: 0653	AÉM.08.001 – 1573	=	C.C.H., 5: 1690
AÉM.08.001 – 1153	=	C.C.H., 2: 0656	AÉM.08.001 – 1574	=	C.C.H., 5: 1679
AÉM.08.001 – 1158	=	C.C.H., 2: 0672	AÉM.08.001 – 1583	=	C.C.H., 5: 1978
AÉM.08.001 – 1178	=	C.C.H., 2: 0463	AÉM.08.001 – 1586	=	C.C.H., 5: 1667
AÉM.08.001 – 1199	=	C.C.H., 5: 2039	AÉM.08.001 – 1587	=	C.C.H., 5: 1670
AÉM.08.001 – 1229	=	C.C.H., 3: 0847	AÉM.08.001 – 1590	=	C.C.H., 5: 1981
AÉM.08.001 – 1231	=	C.C.H., 3: 0849	AÉM.08.001 – 1601	=	C.C.H., 5: 1977
AÉM.08.001 – 1232	=	C.C.H., 3: 0850	AÉM.08.001 – 1602	=	C.C.H., 5: 1966
AÉM.08.001 – 1244	=	C.C.H., 3: 0866	AÉM.08.001 – 1610	=	C.C.H., 5: 1958
AÉM.08.001 – 1286	=	C.C.H., 3: 0953	AÉM.08.001 – 1611	=	C.C.H., 5: 1649
AÉM.08.001 – 1316	=	C.C.H., 3: 1023	AÉM.08.001 – 1636	=	C.C.H., 5: 1739
AÉM.08.001 – 1379	=	C.C.H., 5: 1868	AÉM.08.001 – 1640	=	C.C.H., 3: 1001
AÉM.08.001 – 1391	=	C.C.H., 3: 1021	AÉM.08.001 – 1665	=	C.C.H., 5: 2002
AÉM.08.001 – 1392	=	C.C.H., 3: 0914	AÉM.08.001 – 1672	=	C.C.H., 5: 1711
AÉM.08.001 – 1396	=	C.C.H., 5: 1870	AÉM.08.001 – 1679	=	C.C.H., 5: 1804
AÉM.08.001 – 1405	=	C.C.H., 4: 1245	AÉM.08.001 – 1680	=	C.C.H., 5: 1815
AÉM.08.001 – 1406	=	C.C.H., 4: 1250	AÉM.08.001 – 1686	=	C.C.H., 5: 2000
AÉM.08.001 – 1411	=	C.C.H., 5: 1876	AÉM.08.001 – 1687	=	C.C.H., 5: 2005
AÉM.08.001 – 1412	=	C.C.H., 4: 1274	AÉM.08.001 – 1694	=	C.C.H., 4: 1548
AÉM.08.001 – 1415	=	C.C.H., 6: 2141	AÉM.08.001 – 1701	=	C.C.H., 5: 1840
AÉM.08.001 – 1433	=	C.C.H., 5: 1893	AÉM.08.001 – 1703	=	C.C.H., 5: 1762
AÉM.08.001 – 1434	=	C.C.H., 5: 1898	AÉM.08.001 – 1704	=	C.C.H., 5: 1822
AÉM.08.001 – 1435	=	C.C.H., 5: 1892	AÉM.08.001 – 1712	=	C.C.H., 5: 1971

AÉM.08.001 – 1436	=	C.C.H., 4: 1325	AÉM.08.001 – 1715	=	C.C.H., 5: 2018
AÉM.08.001 – 1437	=	C.C.H., 5: 1871	AÉM.08.001 – 1716	=	C.C.H., 5: 2031
AÉM.08.001 – 1445	=	C.C.H., 5: 1882	AÉM.08.001 – 1717	=	C.C.H., 5: 1976
AÉM.08.001 – 1454	=	C.C.H., 4: 1356	AÉM.08.001 – 1724	=	C.C.H., 5: 2035
AÉM.08.001 – 1469	=	C.C.H., 5: 1876	AÉM.08.001 – 1725	=	C.C.H., 5: 1987
AÉM.08.001 – 1482	=	C.C.H., 5: 1910	AÉN.I87 – 1128	=	C.C.H., 6: 2136
AÉM.08.001 – 1484	=	C.C.H., 5: 1917	RAG.GW1 – 1744	=	C.C.H., 1: 0327
AÉM.08.001 – 1486	=	C.C.H., 5: 1865	RAG.GW1 – 1745	=	C.C.H., 1: 0328
AÉM.08.001 – 1489	=	C.C.H., 5: 1922			

Tabel 1 Concordantie tussen *Trésorerie des comtes de Hainaut* en *Cartulaire des comtes de Hainaut*.

BRON: Wymans, Gabriël. *Inventaire analytique de chartrier de la Trésorerie des comtes de Hainaut*. Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1985; Devillers, Léopold. *Cartulaire des comtes de Hainaut, de l'avènement de Guillaume II à la mort de Jacqueline de Bavière*. Brussel: Hayez, 1881-1896.

3 Methodologische benaderingen en aanpak

Zoals ik hogerop reeds te kennen gaf, bestaat de bredere doelstelling van deze scriptie erin om meer vat te krijgen op de organisatie van de vrijwillige rechtspraak in het graafschap Henegouwen tijdens de late middeleeuwen tussen 1345 en 1467, alsook op wat daarbij het aandeel was van grafelijke leenmannen of *hommes de fief* en openbare notarissen. In het verlengde hiervan wordt de thematiek evenwel niet gekoppeld aan overkoepelende pan-Europese tendenzen inzake de verspreiding, receptie en verdere ontwikkeling van het publieke notariswezen, maar brengt dit onderzoek haar eerder in verband met de contemporaine beoorkondings- en documentaire schriftpraktijken door na te gaan of en in welke mate het verlijden van akten voor voluntaire jurisdictie in Henegouwen gedurende de veertiende en vijftiende eeuw onderhevig is geweest aan een **bureaucratiseringsproces**. Concreter wil ik nagaan hoe *hommes de fief* en notarissen destijds pragmatische geletterdheid aanwendden om gezag te verwerven als privaatrechtelijke (neutrale) beoorkondingsinstanties. Volgens zowel Britnell als Zimmerman vormde gezag of autoriteit het kernaspect van pragmatische geletterdheid dat zich in documentaire schriftstukken als akten manifesteerde op het niveau van (1) de auteur die institutioneel gezag claimt en tracht transacties te reguleren dan wel enigszins gedrag bij te sturen; (2) de akte die een rechtshandeling vastlegt en aldus publiek vertrouwen ofwel *fides publica* probeert af te dwingen; (3) de garanties die authenticiteit aan de akte verlenen en de autoriteit van de auteur bestendigt. Die drie deelaspecten, institutionalisering, *fides publica* en authenticiteit, respectievelijk ‘belichaamd’ door de auteur, de akte en de garanties, spelen sterk op elkaar in, waardoor een theoretische decalage ietwat gekunsteld lijkt. Toch stelt net een dergelijke benadering me in staat de voornoemde probleem- en vraagstelling op te delen in concrete deelvragen, teneinde er een gefundeerd en genuanceerd antwoord op te kunnen formuleren.

Achtereenvolgens belichten de drie volgende hoofdstukken telkens een welbepaald facet en gaan ze dieper in op de daaraan gekoppelde deelvragen. Zo draait het eerste rond de institutionele dimensie en dus rond hoe gezag zich manifesteerde op het niveau van de auteur. Centraal staat daarbij de vraag in

hoeverre de rol van *hommes de fief* en notarissen inzake volontaire jurisdictie geïnstitutionaliseerd geraakte dat zij zich konden vergewissen van institutioneel-professioneel gezag dienaangaande. Vervolgens sta ik in het tweede stil bij de wijze waarop die legitieme machtsgrond zich veruitwendigde in de akten zelf onder de vorm van het zogenaamde **publieke vertrouwen**. Meer bepaald brengt dit hoofdstuk in kaart binnen welke juridische dimensies van de samenleving *hommes de fief* en notarissen hun institutioneel-professioneel gezag konden laten gelden en aldus publiek vertrouwen of *fides publica* claimen. Tot slot focust het derde op documentaire authenticiteit en dus op hoe autoriteit vorm kreeg door middel van de garanties. Zo gaat dit laatste kapittel na middels welke discursieve formules of materiële en grafische *signa* zowel *hommes de fief* als notarissen erin slaagden de authenticiteit van hun eigen schriftstukken te garanderen en zo hun institutioneel-professioneel gezag te bestendigen.

Voorts wordt binnen elk hoofdstuk een min of meer gelijkaardige opbouw gehanteerd, zij het dat de methodologische benaderingen onderling enigszins verschillen. Telkens vertrek ik vanuit de voornaamste bron voor dit onderzoek, zijnde het vijftiende-eeuwse formulierboek uit Henegouwen. Precies op basis van dit bewuste manuscript worden hypothesen naar voren geschoven met betrekking tot de verscheidene deelvragen. Daartoe dringt zich uiteraard een kwalitatieve, inhoudelijke diepte-analyse van het handschrift op. Een transcriptie van de tekst, waarvan het resultaat overigens als bijlage terug te vinden is, moet me in staat stellen vertrouwd te geraken met de inhoud ervan. Los van de eerste folio's die schade aan de randen van de papiervellen vertonen, is de bron alsnog relatief goed bewaard en het geschrift vrij leesbaar, maar niettemin kunnen het vakjargon en de specifieke terminologie mogelijk een hinderpaal vormen tijdens het transcriberen en het uitgeven van het bronnenmateriaal. Een vergelijking met andere contemporaine formulierboeken kan dit probleem evenwel goeddeels opvangen. Om de vooronderstelde hypothesen te kunnen bevestigen, nuanceren of, indien dat nodig mocht blijken, te weerleggen, wordt het vijftiende-eeuwse formulierboek geconfronteerd met en afgetoetst aan de akten van *hommes de fief*. Gezien de omvang van het geselecteerde corpus zal voornamelijk een kwantitatieve benadering van het bronnenmateriaal vooropstaan. Metagegevens uit de documenten zullen worden bijeengebracht in een zelfontworpen databank die op zijn beurt dan de inhoudelijke analyses faciliteert. Deels door de vrij ongunstige bewaarcondities van de bronnen in het depotarchief zijn sommige akten en contracten moeilijk leesbaar en zijn bijkomende heuristische middelen (bv. repertoria, inventarissen of kritische tekstedities) nodig om meer inzicht te vergaren omtrent de specifieke materies waarover ze handelen. Nadien maak ik de vergelijking met notariële instrumenten om na te gaan of de vaststellingen al dan niet ook gelden voor publieke notarissen. Opnieuw zal kwantitatief onderzoek primeren, hoewel de eerder bescheiden omvang van het bestand eveneens toelaat meer kwalitatief aan de slag te gaan en een aantal typische karakteristieken, waaronder *subscriptiones* en handmerken, uitvoeriger te bespreken. Wederom kan de onleesbaarheid van de oorkonden eventueel voor problemen zorgen, zij het dat ook hier allerhande uitgaven weer enig soelaas kunnen bieden. Ieder hoofdstuk eindigt met een besluit of reflectie waarin de voornaamste krachtlijnen bij elkaar zullen worden gebracht en zo een antwoord zal worden geformuleerd op de deelvragen die voor dat specifieke onderdeel van belang bleken.

De auteurs: institutionalisering van het gewoonterecht

In een akte die hij te Bergen liet uitvaardigen op 7 juli 1410 stelde **Willem IV van Beieren** (1365-1417) vast dat er binnen het graafschap Henegouwen nog heel wat oude gewoonterechtelijke gebruiken van kracht waren. Door in de bewuste oorkonde zesendertig artikelen op te nemen, wilde hij die costumen vervangen door beredeneerde wetten of hen op zijn minst enigszins aanpassen en veranderen: “[P]ar lonc tamps il y avoit heus et encores avoit à ce jour plusieurs et grant plentet de constumes, lois et usages, qui grandement estoient contre raison et droiture et contre nostre hauteur et segnourie et ou préjudice de nous, et d’euls et de tout nostre commun peuple; suppliant humlement à nous que de nostre souveraineté et poissance y volsissiens pourvéyr et ordonner en condempnant et detruisant telles mauvaises constumes et usages, et en ce lieu remettre et constituer boins et raisonnables termes, lois et usages.”¹ Een van die gewoonterechtelijke gebruiken was dat inwoners een beroep konden doen op leenmannen om privaatrechtelijke transacties te laten verlijden:

Item, encores a en nodit pays de Haynnau un usage que on fait obligations personnelles pardevant nos hommes de fief, lesquels que on troeve premiers u que on voet eslire, et ne fait-on souvent les lettrez seeller dedens grant terme et espasse apriès; se advient aucune fois que on assenne à hommes qui ne scevent lire et qui en tels obligations et convenences ont bien pau de cognissance, dont moult de inconvenient et de villain damage se sont ensuiwit et poroient encores faire, se pourveut n’y estoit. Pour coi nous ordonnons que desdictes obligations personnelles qui d’ores en avant se feront et obligeront en nodit pays de Haynnau par-devant nos hommes de fief, ychil homme sachent lire les lettres qu’il voront seeller; et ou cas où aucun de nosdis hommes se avanchiroient de yestre à tels obligations qui ne saroient lire, il seront et cescun d’iaus ataint et enkeut en l’amende de vint livres tournois, monnaie de nodit pays, enviers nous, dont chuils de nos officyers qui l’espoit en fera compter, sauf que tout chevalier, et fil de chevalier, qui sont et seront tenans de fiefs de nous sortissans à le loi et coustume de nodit pays de Haynnau soient et puissent yestre, quant il leur plaira, à tels obligations faire et passer.²

Aldus leek er een wezenlijke behoefte te bestaan om persoonlijke dadingen op schrift te stellen en die documenten te laten valideren door een *homme de fief*. Weliswaar vertaalde dit zich concreet in een soort *ad hoc*-praktijk, daar men de overeenkomst eenvoudigweg liet opmaken door de leenman die zich als eerste aanbood of die de **voorkeur** van de betrokken partijen genoot. Dat er inzake van enige routine vooralsnog niet echt sprake kon zijn, bewijst verder ook het feit dat die grafelijke vazallen ongeletterd

¹ Léopold Devillers, *Cartulaire des comtes de Hainaut, de l'avènement de Guillaume II à la mort de Jacqueline de Bavière* (Brussel: F. Hayez, 1886), III: 452 (nr. MVI). Zie overigens ook: Charles J. B. F. Faider, *Coutumes du pays et comté de Hainaut*, Recueil des Anciennes Coutumes de la Belgique (Brussel: Fr. Gobbaerts, 1871), I: 88.

² Devillers, *Cartulaire des comtes de Hainaut*, III: 464-65 (nr. MVI); Faider, *Coutumes du pays et comté*, 100-1. Ook Albert Cacheux en Armand Louant hebben daar destijds in hun respectievelijke publicaties op gewezen: Albert Cacheux, “Les notaires dans le ressort de la coutume de Mons en Hainaut français aux XVIIe et XVIIIe siècles,” *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 28, nr. 1 (1960): 47; Armand Louant, *Les hommes de fief sur plume créés à la cour féodale de Hainaut de 1566 à 1794: origine du notariat en Hainaut*, Recueil des Tablettes du Hainaut 1 (Hombeek: s.n., 1960), XIV. Hogerop in het tweede hoofdstuk van deze scriptie werden hun voornaamste inzichten reeds kort besproken.

waren en bijgevolg noch konden lezen, noch in staat waren om te schrijven. Precies dit was volgens de graaf zeer problematisch, want dat zijn vazallen niet konden lezen leidde volgens hem tot verscheidene misbruiken. Daarom verordende hij dat leenmannen, wilden ze een private akte verzegelen, moesten kunnen lezen, anders dienden zij een geldboete van twintig ponden te betalen. Echter, deze bepaling gold niet voor ridders en hun zoons. Desondanks waren hierdoor nog niet alle problemen van de baan: immers, *hommes de fief* konden gezien hun geringe aantal moeilijk tegemoetkomen aan de stijgende vraag van de toenmalige bevolking om **privéovereenkomsten** op schrift te laten stellen, wat overigens nog verder in de hand werd gewerkt doordat de grafelijke vazallen weinig kennis ter zake hadden en de redactie overlieten aan zogenaamde *clers lettrants* of *eschoppiers*.³ Na verloop van tijd kregen die laatsten symbolisch een jaarlijkse lijfrente toegekend, waardoor zij als het ware een fictieve achtervazal werden van de Henegouwse graaf en niet alleen bevoegd waren om akten te verlijden, maar die zelf ook te authenticeren. Zodoende moest dit nieuwe ambt van *hommes de fief sur plume* wél op de reële maatschappelijke noden van die tijd kunnen inspelen.⁴ Feitelijk wijst deze specifieke ontwikkeling op een eerste aanzet richting de institutionalisering van het gewoonterecht en tezelfdertijd op een meer rationele en routineuze vrijwillige rechtspraak die nu eenmaal zeer sterk verweven was met het costumiere recht. Louant slaagde er niet in te achterhalen wanneer de penetratie van die functionarissen doorbrak, maar veronderstelde toch een langdurige transitie en gestage evolutie in een poging van de **soverein** om continuïteit te garanderen én controle te verwerven over de reglementering van private transacties.⁵

1 Een stille getuige van verandering

In deze paragraaf wil ik vooral nagaan in welke mate het vijftiende-eeuwse formulierboek indicaties oplevert omtrent de overgang naar een eerder geïnstitutionaliseerde praktijk om in de eerstvolgende aan de hand van de geselecteerde akten, oorkonden en contracten te achterhalen of het manuscript wel degelijk een afspiegeling vormt van de laatmiddeleeuwse realiteit. Nadien toets ik deze inzichten af aan contemporaine notariële instrumenten teneinde vast te stellen of het optreden van *hommes de fief (sur plume)* effectief een spreekwoordelijke dam vormde tegen de receptie van het publieke notariaat en om uitsluitel te bieden over de vraag of het al dan niet gegrond is ervan uit te gaan dat het notariswezen toen een heel andere ontwikkeling kende binnen Henegouwen. Destijds had van Dievoet er in zijn publicatie uit 1998 op gewezen dat hs. 2304, dat wellicht al sinds het begin van de twintigste eeuw tot de rijke collectie van de **Gentse Universiteitsbibliotheek** behoort en waarvan de voornaamste karakteristieken reeds in het derde hoofdstuk uitgebreider aan bod kwamen, een formulierboek is dat in de

³ Eigenlijk waren die *clers lettrants* ofwel *eschoppiers* professionele en publieke scribeuten die rondtrokken doorheen verschillende steden in het graafschap en ter plekke hun diensten aanboden aan wie zich daarop wenste te beroepen. In het begin van de vijftiende eeuw waren zij vooral nog te vinden in Bergen zelf, omdat daar de hoofdzetel van het soevereine hof van de graaf was gevestigd: Louant, *Les hommes de fief sur plume*, XVII-XVIII.

⁴ Cacheux, “Les notaires dans le resort de la coutume,” 48; Louant, *Les hommes de fief sur plume*, XV en XXI-XXII. Zie daarnaast eveneens de volgende publicatie: Michel Oosterbosch, “Het openbare notariaat in Antwerpen tijdens de late middeleeuwen (1314-1531): een institutionele en prosopografische studie in Europees perspectief” (PhD diss., Katholieke Universiteit Leuven, 1992), 1: 129 (voetnoot nr. 9). De rente die deze klerken of latere *hommes de fief sur plume* kregen, bestond aanvankelijk uit twee gecastreerde hanen of kapoenen die afkomstig waren van een domein dat in het directe bezit was van het feodale leenhof van Henegouwen. Aldus betrof het een louter symbolisch *feodum*, daar deze nieuwe ‘achtervazallen’ geen fysiek leengoed toebedeeld kregen waar zijzelf dan voor de lokale rechtspraak konden instaan. Door onder meer inflatie liep hun jaarlijkse uitkering echter sterk terug tot die niet veel meer inhield dan de veer van een kapoen. Vandaar ook de benaming voor deze ambtenaren.

⁵ Louant, *Les hommes de fief sur plume*, XXI: “À quelle date l’homme de fief sur plume apparaît-il en Hainaut? Nous ne saurions le dire. [...] À vrai dire nous pensons que l’on se trouve en présence du résultat d’une lente évolution provoquée par le nombre toujours croissant des obligations privées qui nécessitaient une réglementation. Le souverain ne put qu’entériner la coutume ancienne de passer les actes personnels devant ses féodaux et, au cours des temps, il codifia cet usage pour protéger ses sujets contre l’incapacité, l’esprit de lucre ou la malhonnêteté de ses hommes de fief et des lettrants qui établissaient les pièces.”

vijftiende eeuw door een ofwel meerdere *hommes de fief* werd samengesteld of gecompileerd. Inderdaad, naast sjablonen voor onderhandse akten en schepenoorkonden, bevat dit manuscript allerlei modellen voor akten die worden opgesteld door grafelijke leenmannen.⁶ Alles samen bevat dit handschrift meer bepaald vijftendertig **voorbeeldstukken** die werden onderverdeeld in verscheidene rubrieken door de auteur(s) zelf. Niet elke oorkonde daarin bevat echter een datering: dertien ervan lijken enige chronologische indicatie te ontbreken. Zeven modellen vermelden een tijdsaanduiding in de tekst en vijftien hebben een nadrukkelijke *datatio*-formule. Deze tweeëntwintig sjablonen variëren, zoals hogerop in het derde hoofdstuk al werd aangegeven, van 1406 tot 1446:

1406	2 stuk(ken)	1420	0 stuk(ken)	1434	4 stuk(ken)
1407	1 stuk(ken)	1421	0 stuk(ken)	1435	3 stuk(ken)
1408	0 stuk(ken)	1422	1 stuk(ken)	1436	0 stuk(ken)
1409	0 stuk(ken)	1423	0 stuk(ken)	1437	0 stuk(ken)
1410	0 stuk(ken)	1424	0 stuk(ken)	1438	0 stuk(ken)
1411	0 stuk(ken)	1425	0 stuk(ken)	1439	0 stuk(ken)
1412	0 stuk(ken)	1426	2 stuk(ken)	1440	0 stuk(ken)
1413	0 stuk(ken)	1427	4 stuk(ken)	1441	1 stuk(ken)
1414	0 stuk(ken)	1428	0 stuk(ken)	1442	0 stuk(ken)
1415	0 stuk(ken)	1429	2 stuk(ken)	1443	0 stuk(ken)
1416	0 stuk(ken)	1430	0 stuk(ken)	1444	0 stuk(ken)
1417	0 stuk(ken)	1431	0 stuk(ken)	1445	0 stuk(ken)
1418	0 stuk(ken)	1432	0 stuk(ken)	1446	2 stuk(ken)
1419	0 stuk(ken)	1433	0 stuk(ken)		

Tabel 2 Overzicht van gedateerde stukken uit het vijftiende-eeuwse formulierboek.

BRON: Universiteitsbibliotheek Gent, *Handschriften*, hs. 2304.

Uit de bovenstaande gegevens wordt enigszins duidelijk dat de meeste gedateerde akten, de drie oudste hier echter buiten beschouwing gelaten, zijn opgesteld omstreeks halverwege de jaren '20 van de vijftiende eeuw en later: mogelijk steeg vanaf dan ook de vraag om privaatrechtelijke overeenkomsten en transacties te verlijden en op schrift te laten stellen. Desgevallend zou het overigens slechts weinig verbazen dat het formulierboek omstreeks diezelfde tijdspanne, en waarschijnlijk zelfs nog vóór 1446, werd geredigeerd. Immers, een dergelijke praktijkbron vormt *an sich* een aanwijzing voor het hierboven

⁶ Guido van Dievoet, "Notarisboeken en formulierboeken voor notarissen in de Zuidelijke Nederlanden van 1500 tot 1800," in *Forma servata: vijf opstellen over formulieren en formulierboeken in het notariaat van de middeleeuwen tot vandaag*, eds. Paul L. Nève en J. J. Verbeek, *Ars Notariatus* 85 (Deventer, Uitgeverij Kluwer bv, 1998), 76.

geschetste institutionaliseringsproces dat zich doorzette in de overgang of kentering van ongeletterde vazallen over *clers lettrians* of *echoppiers* naar uiteindelijk *hommes de fief sur plume*. Louant merkte zelf ook terecht op dat die laatste twee groepen probeerden tegemoet te komen aan de specifieke behoeften in de samenleving en dat zij daartoe onder meer, net zoals klerken in de Henegouwse **schepenbanken**, gebruik maakten van formulierboeken om hun eigen schriftstukken te redigeren.⁷ Aangezien de auteurs nergens in het handschrift zichzelf kenbaar maakten, is het lastig te achterhalen of het manuscript door zulke publieke, rondtrekkende scribenten werd samengesteld, dan wel door die nieuwe fictieve achtervazallen van de graaf.⁸ Ook al lijkt het er vrij sterk op dat deze bron tot op zekere hoogte diende in te spelen op de steeds groter wordende vraag naar het beoorkonden van onderlinge schikkingen, en dus onrechtstreeks getuigt van institutionalisering, blijft het moeilijk te bepalen waar in dat hele proces dit vijftiende-eeuwse formulierboek precies kan worden gesitueerd. Toch zijn er enkele kleinere indicaties die dienaangaande meer duidelijkheid kunnen scheppen. Zo wordt reeds op de rectozijde van de eerste folio de naam *Jehan de Saint Ghillain*, oftewel Jean de Saint-Ghislain, vermeld. Gelet op de plaatsing van de tekst moet er na diens naam nog een woord hebben gevolgd dat niet met zekerheid gereconstrueerd kan worden, doordat het papier op die plaats afgescheurd is. Naar analogie met *Jehan li Carlier*, ook wel kortweg Jean Carlier, die wordt benoemd op de versozijde van de zesde folio en achter wiens naam *clercq* als aanduiding staat, moet wellicht ook diezelfde ‘titel’ hebben gevolgd op de naam van de eerstgenoemde.⁹ Feitelijk is een dergelijke vaststelling weinig opmerkelijk, ware het niet dat diezelfde Jean de Saint-Ghislain eveneens verschijnt in een voorbeeldakte uit 1446 meteen volgend op de vermelding van de laatstgenoemde en waarin hij niet alleen als klerk wordt aangeduid, maar tezelfdertijd als *homme de fief*, samen met een zekere *Sandrart de Saint Ghillain*.¹⁰ Wymans nam de naam Jean de Saint-Ghislain trouwens ook op in zijn **repertorium van wapenschilden** op de zegels van grafelijke leenmannen uit Henegouwen: daarin wordt beschreven dat hij tussen 1424 en 1442 actief was als advocaat aan het hof van de graaf in de hoofdstad Bergen.¹¹ Dat naar de Saint-Ghislain werd verwezen als klerk én leenman

⁷ Evenwel zijn veel van deze formulierboeken die werden gebruikt binnen de schepenbanken, samen met de rijke archiefcollecties, verdwenen: Louant, *Les hommes de fief sur plume*, XLI. Hoewel de focus eerder op laatmiddeleeuws Duitsland ligt, biedt ook Peter-Johannes Schulers bijdrage tot *Forma servata* zeer interessante inzichten omtrent het belang van formulierboeken voor de receptiegeschiedenis van het openbare notariswezen in Europa en brengt hij het circuleren en verspreiden van dergelijke bronnen evenzeer in verband met de institutionalisering van het ambt en de bureaucratisering ofwel rationalisering van de contemporaine beoorkondingspraktijken in de notariële milieus van Italië, Frankrijk en Duitsland: Peter-Johannes Schuler, “Formelbuch und Notariat,” in *Forma servata: vijf opstellen over formulieren en formulierboeken in het notariaat van de middeleeuwen tot vandaag*, eds. Paul L. Nève en J. J. Verbeek, Ars Notariatus 85 (Deventer: Wolters Kluwer, 1998), 1-50.

⁸ Zoals hogerop reeds werd aangegeven moet bijkomend codicologisch en paleografisch onderzoek in de nabije toekomst uitwijzen welke verschillende handen welke tekstonderdelen hebben geschreven en wie de respectievelijke auteurs zijn. Omdat uit de literatuur inmiddels duidelijk is geworden dat werkelijke leenmannen van de graaf, dus de zogenaamde *hommes de fief sur fonds* zoals Cacheux hen destijds benoemde, doorgaans niet zelf hun akten redigeerden en sommigen onder hen niet eens konden schrijven, lijkt het weinig waarschijnlijk dat een ‘gewone’ vazal het handschrift heeft gecompileerd: Louant, *Les hommes de fief sur plume*, XVI-XVIII.

⁹ Universiteitsbibliotheek Gent, *Handschriften*, hs. 2304: fol. 1 r. en fol. 6 v.

¹⁰ “[J]e lui ait fait et donne ces lettres en fourme de rechipisse as quelles jou ay mis appendut men seel si prie et requiers a Sandrart de Saint Ghillain et Jehan de Saint Ghillain l’aisnet, clercq, hommes de fief a men tres redoute seigneur et prince, monsieur le duc de Bourgoigne et de Brabant, [...] comte de Haynau, que il, qui present ont estet audit relief, faire que a ces presentes lettres voillent mettre et appendre leur seaulx avoecq le mien.” Universiteitsbibliotheek Gent, *Handschriften*, hs. 2304: fol. 7 r.

¹¹ Ook de naam ‘Jean Carlier’ wordt meermaals vermeld in het bewuste repertorium, maar daarbij gaat het telkens om personen uit de zestiende eeuw of later. Eigenlijk verschijnt de naam ‘Jean de Saint-Ghislain’ tweemaal in het werk. Waarschijnlijk is de eerste dezelfde persoon die eveneens in het formulierboek wordt vermeld, aangezien die aangeduid wordt als ‘de oude’ (*l’aisnet*) alsook omdat de tweede iets later actief was, rond 1469, en verbonden was aan het feodale leenhof van Fresnes-sur-Escaut in Valenciennes: Gabriël Wymans, *Répertoire d’armoiries sur sceaux des hommes de fief du comté de Hainaut XIIIe-XVIIIe siècles* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1980), 129 (nr. 1270). Dat beiden verwant waren aan elkaar – *l’aisnet* wijst mogelijk op een verwantschapsband – is bovendien niet uitgesloten, daar Louant vaststelde dat het ambt van *hommes fief (sur plume)* kon worden doorgegeven van vader op zoon, waardoor zich als het ware generaties aan leenmannen vormden: Louant, *Les hommes de fief sur plume*, LVI.

wijst er aldus op dat hij naar alle waarschijnlijkheid een *homme de fief sur plume* was.¹² Los van het feit of ook de compilatoren die hoedanigheid hadden, toont het formulierboek wel aan dat het nieuwe ambt reeds enigszins bekend moest zijn geweest in de periode dat het handschrift werd geredigeerd. Behalve Sandrart en Jean de Saint-Ghislain worden nog negen anderen, in vier verschillende modelakten, tevens expliciet genoemd als *hommes de fief*. Daarbij gaat het respectievelijk om *Jebans Pickoix dis Machons* of Jean Machon, *Jacquemars de Tret*, *Jebans li Hiraux* of Jean le Hiraut, *Jebans de Presiel*, *Jebans de Morchipont*, *Prierars Candillons* of Piérard Candillon, *Jebans Cares*, *Simomies Cares* en *Henris de Haing*.¹³ Of ook zij *hommes de fief sur plume* waren dan wel ‘gewone’ vazallen van de graaf, is op basis van dit manuscript niet met zekerheid vast te stellen. Dat er, uitgezonderd Jean de Saint-Ghislain, telkens andere namen voorkomen in vier akten die zijn vervaardigd binnen een tijdspanne van nauwelijks tien jaar, kan er eventueel op wijzen dat enerzijds het aantal leenmannen, in welke hoedanigheid dan ook, inderdaad begint te stijgen, maar anderzijds, en paradoxaal genoeg, dat vooralsnog van een routineuze beoorkondingspraktijk niet met een sprake leek te zijn: verleden grafelijke vazallen meerdere akten tijdens hun carrière of bleef het toch eerder bij een sporadisch optreden op het vlak van volontaire jurisdictie?

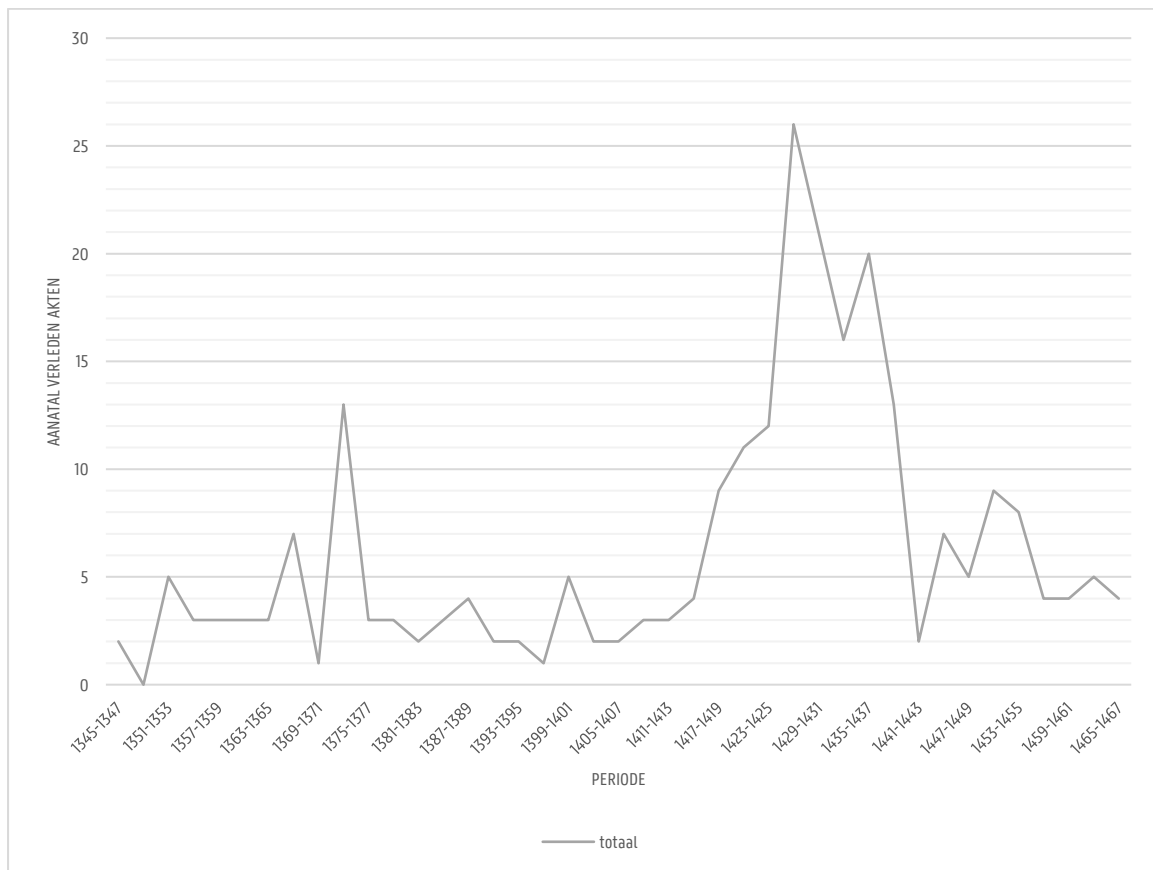
2 Complexe documentaire realiteiten

Tot op zekere hoogte geeft het vijftiende-eeuwse formulierboek wel degelijk blijk van een tendens tot institutionalisering inzake het gewoonterechtelijke gebruik om akten voor **vrijwillige rechtspraak** te laten verlijden en authenticiseren door grafelijke leenmannen. Immers, het kwam mogelijk tot stand op een moment wanneer de vraag naar het op schrift stellen van private overeenkomsten begon te stijgen, én tegelijk diende het wellicht om tegemoet te komen aan alsmaar pranger wordende maatschappelijke noden en behoeften. Weliswaar blijft het deels gissen of de auteurs van het handschrift zelf nog steeds *clerics lettrians* dan wel al *hommes de fief sur plume* waren, maar niettemin moeten zij ten tijde van de redactie ervan wel reeds enigszins vertrouwd zijn geweest met het nieuwe ambt, omdat zij in enkele sjablonen onrechtstreeks van dergelijke ‘fictieve’ achtervazallen (*cf.* Jean de Saint-Ghislain) gewag maakten. Maar of het aantal leenmannen gestaag toenam en er evenzeer sprake was van een eerder routineuze beoorkondingspraktijk, waarbij men zich niet langer louter beriep op een leenman “*que on troeve premiers u que on voet eslire,*” kon echter aan de hand van het formulierboek moeilijker worden vastgesteld. Uiteraard spreekt het voor zich dat al het voorgaande slechts hypothetisch van aard is en dat het aldus de vraag blijft in hoeverre de hoofdbron van deze scriptie een enigszins betrouwbare representatie vormt van de toenmalige realiteit. Precies daarom wil ik in wat volgt middels het geselecteerde bronnencorpus het vooronderstelde institutionaliseringsproces reconstrueren door na te gaan (1) in hoeverre er zich reële maatschappelijke behoeften opdrongen en hoe de beoorkondingsactiviteit van grafelijke leenmannen daarmee verband hield; (2) of het aantal vazallen steeg om zo beter in te kunnen spelen op de heersende noden; (3) wanneer een duidelijke **routineuze** en **rationele praktijk** zich begon af te tekenen; (4) waar

¹² Louant, *Les hommes de fief sur plume*, XIX. Soms maakten de *clerics lettrians* of *echoppiers* zich kenbaar door hun naam nadrukkelijk in de akte te vermelden. Die kon, zoals meestal wel het geval was, onderaan voorkomen of af en toe zelfs bovenaan in de titulatuur of *intitulatio*. Evenwel kwam die in dat laatste geval steeds achteraan te staan en werd de scribe uiteraard niet als een grafelijke leenman benoemd. Daarentegen werd Jean de Saint-Ghislain wél expliciet als vazal van de graaf (en als klerk) aangeduid in het Henegouwse formulierboek.

¹³ Universiteitsbibliotheek Gent, *Handschriften*, hs. 2304: fol. 9 r., fol. 11 v., fol. 13 r. en fol. 14 r. Van deze negen verschillende leenmannen worden enkel Jean Machon, Jean le Hiraut en Piérard Candillon vermeld in Wymans’ repertorium. Weliswaar werd de naam ‘Jean (le) Machon’ vier keren opgenomen in het werk, maar wellicht gaat het telkens om andere personen dan diegene die in het formulierboek wordt genoemd. Over le Hiraut wordt niet veel informatie prijsgegeven, behalve dan het feit dat hij rond 1422 actief zou zijn geweest. Candillon zou tussen 1434 en 1456 burgemeester zijn geweest in Bergen waar hij bovendien ook verbonden was aan het kapittel van Sainte-Waudru. Daarnaast werd hij gedurende die bewuste periode eveneens geattesteerd in Gent: Wymans, *Répertoire d’armoiries sur sceaux*, 88 (nr. 287), 106 (nr. 736) en 112 (nrs. 888-91).

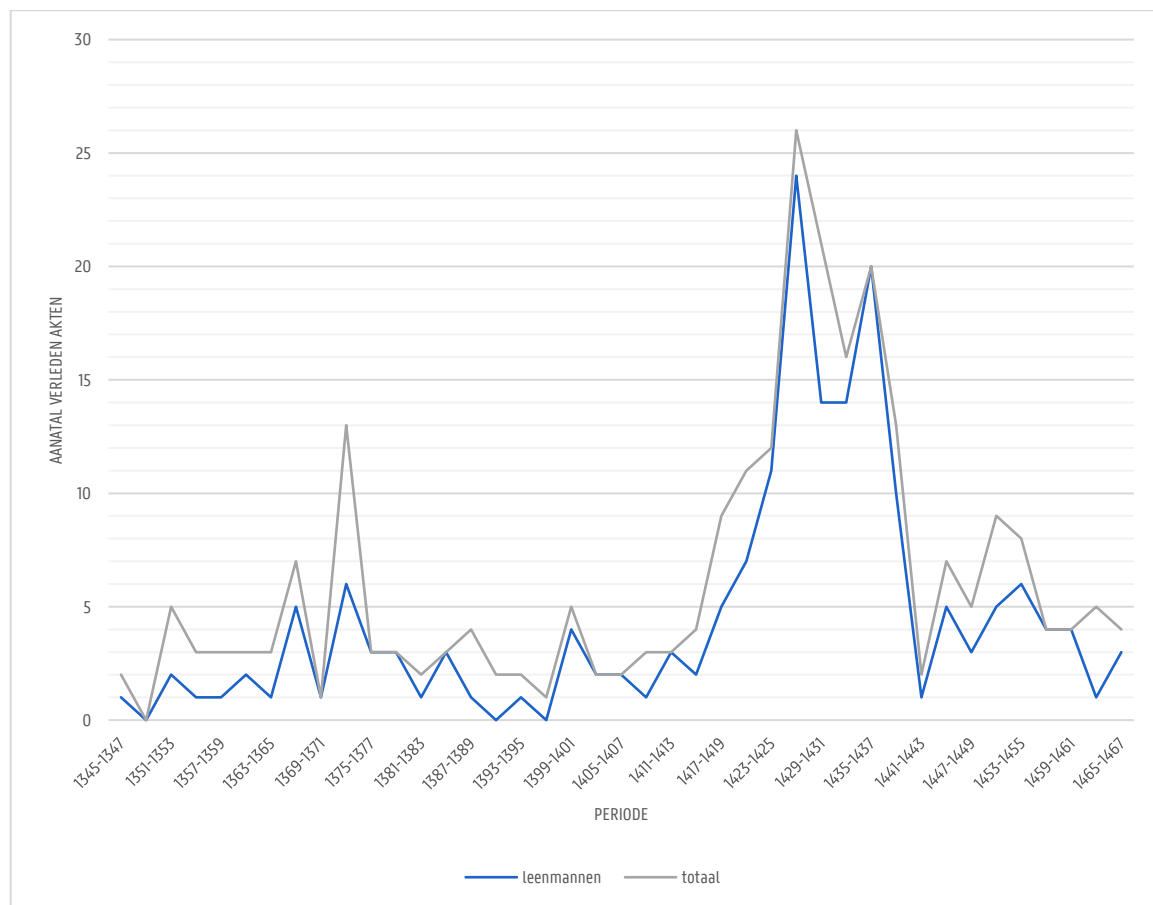
ergens de overgang van *hommes de fief sur fonds* over *clercs lettrians* naar *hommes de fief sur plume* gesitueerd kan worden. Indien alle 255 geraadpleegde akten grafisch worden weergegeven op een **tijdslijn**, waarbij voor de overzichtelijkheid van de gegevens de verscheidene jaartallen zijn gegroepeerd in driejaarlijkse perioden, dan springt vrijwel meteen een ‘piek’ in de totale beoorkondingspraktijk inzake de vrijwillige rechtspraak binnen Henegouwen tussen 1345 en 1467 in het oog. Die begon zich, zoals op basis van het formulierboek kon worden afgeleid, inderdaad omstreeks het midden van de jaren ’20 in te zetten. Toch moet men hier beducht zijn voor een mogelijke vertekening door het bronnenmateriaal: door de precare overlevering waar al op werd gewezen in het vorige hoofdstuk, kan het namelijk ook louter toeval zijn dat net voor deze periode meer akten bewaard zijn gebleven. Bovendien lijkt de intensiteit fel af te nemen omstreeks het begin van de jaren ’40, waarvoor geen eenduidige verklaring naar voren kan worden geschoven, maar wat mogelijk wel in verband kan worden gebracht met de overgang naar de **Bourgondische dynastie** vanaf 1433. Niettemin kan het weinig toevallig worden genoemd dat de meeste gedateerde akten uit de hoofdbron van deze scriptie precies uit de tijdspanne stammen waarin de beoorkondingsactiviteiten gestaag toenamen. Weliswaar met enige voorzichtigheid is het enigszins gegrond om te veronderstellen dat de maatschappelijke behoefte om persoonlijke overeenkomsten te laten verlijden nog vóór de tweede helft van de vijftiende eeuw begon te groeien en dat het formulierboek een middel was om goeddeels aan die stijgende vraag tegemoet te kunnen komen.

Grafiek 1 Totale beoorkondingsactiviteit in Henegouwen, 1345-1467.

BRON: Archives de l'État à Mons, *Collection contrats des hommes de fief: avis de père et mère*; Archives de l'État à Mons, *Collection contrats des hommes de fief: contrats de mariage*; Archives de l'État à Mons, *Collection contrats des hommes de fief: partages*; Archives de l'État à Mons, *Collection contrats des hommes de fief: testaments*; Archives de l'État à Mons, *Trésorerie des comtes de Hainaut: chartrier*; Rijksarchief Gent, *Graven van Vlaanderen: charters*, nrs. 1744-1745; Archives de l'État à Namur, *Chartrier des comtes de Namur*, nr. 1128; Devillers, Léopold. *Cartulaire des comtes de Hainaut, de l'avènement de Guillaume II à la mort de Jacqueline de Bavière*. Brussel: Hayez, 1881-1896; *id.*, *Chartes du chapitre de Sainte-Waudru de Mons*. Brussel: Kiessling en Imbreghts, 1899.

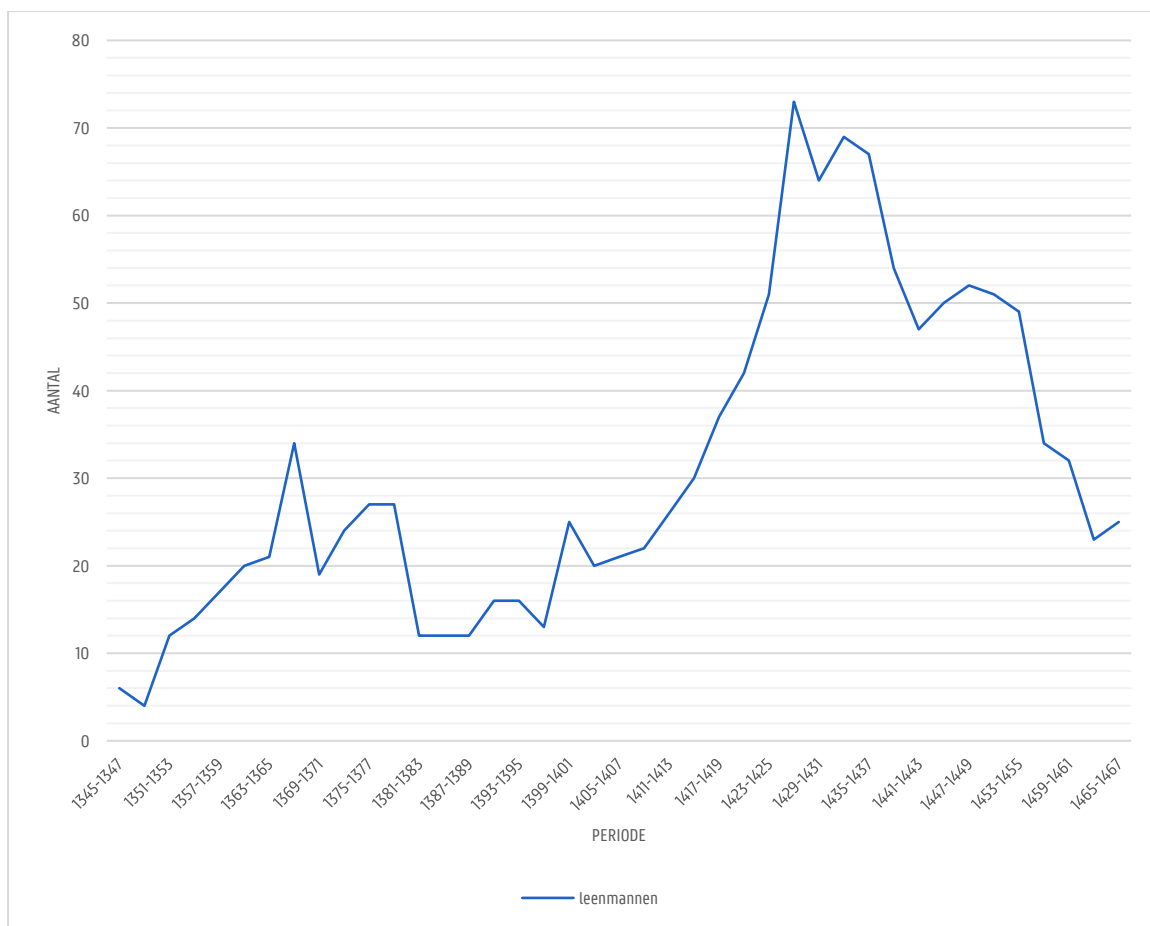
Overigens leert een vergelijking tussen het totale aantal verleden akten voor volontaire jurisdictie in de bestudeerde periode en diegene die door *hommes de fief* werden gevalideerd, zoals is weergegeven middels de onderstaande grafiek, dat de piek tussen *ca.* 1425 en 1440 voornamelijk te wijten is aan het optreden van **vazallen** gedurende de voornoemde tijdspanne. Als dusdanig komen zij relatief goed tegemoet aan die toegenomen maatschappelijke behoefte om dadingen op schrift te stellen.

Grafiek 2 Beoorkondingsactiviteit van leenmannen in Henegouwen, 1345-1467.

BRON: Archives de l'État à Mons, *Collection contrats des hommes de fief: avis de père et mère*; Archives de l'État à Mons, *Collection contrats des hommes de fief: contrats de mariage*; Archives de l'État à Mons, *Collection contrats des hommes de fief: partages*; Archives de l'État à Mons, *Collection contrats des hommes de fief: testaments*; Archives de l'État à Mons, *Trésorerie des comtes de Hainaut: chartrier*; Rijksarchief Gent, *Graven van Vlaanderen: charters*, nrs. 1744-1745; Archives de l'État à Namur, *Chartrier des comtes de Namur*, nr. 1128; Devillers, Léopold. *Cartulaire des comtes de Hainaut, de l'avènement de Guillaume II à la mort de Jacqueline de Bavière*. Brussel: Hayez, 1881-1896; *id.*, *Chartes du chapitre de Sainte-Waudru de Mons*. Brussel: Kiessling en Imbregts, 1899.

Maar pas door na te gaan hoe het aantal *hommes de fief* fluctueerde tussen 1345 en 1467 kan met gerede zekerheid en genuanceerder worden aangetoond tot op welke hoogte zij ook effectief tegemoet konden komen aan de reële noden in de samenleving. Daartoe heb ik vooreerst in de verscheidene akten die zijn opgesteld door grafelijke leenmannen, de respectievelijke **disposanten** geïdentificeerd. Alles bijeen hebben hun 183 oorkonden, na een grondige en veelvuldige *data cleaning*, maar liefst 355 verschillende namen opgeleverd. Een overzicht daarvan is voorts als bijlage terug te vinden. Daarvan zijn er 133 ook in Wymans' repertorium opgenomen. Voor elk van hen ben ik vervolgens nagegaan hoeveel contracten of akten zij hebben verleden en wanneer ze dat deden. Dit liet me toe om te reconstrueren wanneer zij ongeveer actief waren binnen Henegouwen. Velen waren dat trouwens gedurende meerdere jaren. Zo geeft de volgende tijdreeks weer, opnieuw per drie jaar, hoeveel leenmannen er telkens zijn geweest.

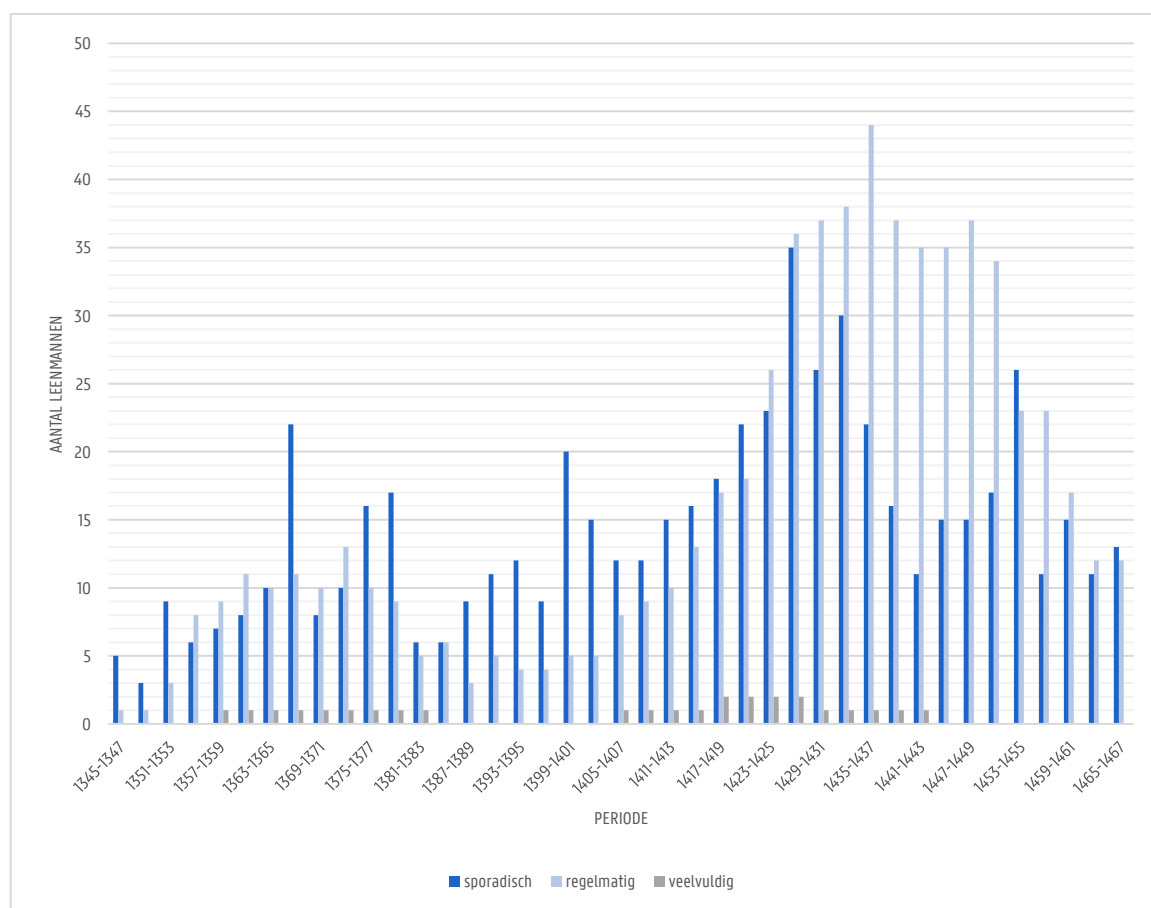

Grafiek 3 Periodiek aantal grafelijke leenmannen in Henegouwen, 1345-1467.

BRON: Archives de l'État à Mons, *Collection contrats des hommes de fief: avis de père et mère*; Archives de l'État à Mons, *Collection contrats des hommes de fief: contrats de mariage*; Archives de l'État à Mons, *Collection contrats des hommes de fief: partages*; Archives de l'État à Mons, *Collection contrats des hommes de fief: testaments*; Archives de l'État à Mons, *Trésorerie des comtes de Hainaut: chartrier*; Rijksarchief Gent, *Graven van Vlaanderen: charters*, nrs. 1744-1745; Archives de l'État à Namur, *Chartrier des comtes de Namur*, nr. 1128; Devillers, Léopold. *Cartulaire des comtes de Hainaut, de l'avènement de Guillaume II à la mort de Jacqueline de Bavière*. Brussel: Hayez, 1881-1896; *id.*, *Chartes du chapitre de Sainte-Waudru de Mons*. Brussel: Kiessling en Imbreghts, 1899.

Wederom valt op deze grafische voorstelling een piekmoment op dat te situeren valt tussen 1423 en 1449. Met andere woorden: dan nam het aantal *hommes de fief* gestaag toe en dat precies op het moment wanneer de beoorkondingsactiviteiten intensifieerden. Leenmannen verleden niet alleen meer akten, ze waren ook steeds met meer om een antwoord te bieden op de alsmaar pranger wordende noodzaak om **transacties** op schrift te stellen. Vanzelfsprekend doet dit de vraag rijzen of er dan eigenlijk wel sprake kon zijn van een meer geroutineerde praktijk, waarbij de vazallen systematischer oorkonden. Immers, als er meer akten worden verleden, maar tegelijkertijd meer *hommes de fief* actief waren, lijkt het plausibel om te veronderstellen dat de activiteit van een individuele leenman eerder gering moet zijn geweest. In dat verband schept de staafdiagram op de volgende bladzijde meer duidelijkheid. Daarbij ben ik voor iedere periode nagegaan hoeveel leenmannen (1) sporadisch optraden en dus slechts één enkele akte hebben verleden; (2) een regelmatige beoorkondingsactiviteit kenden of twee à zes documenten hebben vervaardigd tijdens hun loopbaan; (3) veelvuldig hun activiteiten uitoefenden en meer dan zeven oorkonden hebben gevalideerd. Ook hier dient benadrukt te worden dat dergelijke gegevens indicatief zijn en mogelijk een vertekend beeld ophangen ten gevolge van de bronnensituatie alsook de bewaring of overlevering ervan. Desondanks lenen ze zich er enigszins toe om enkele waardevolle vaststellingen te

doen. Zo wijzen de cijfers er alvast op dat *hommes de fief* met een **sporadische beoorkondingsactiviteit** feitelijk gedurende de hele bestudeerde tijdspanne voorkwamen. Hun aantallen fluctueerden, maar kenden met name tijdens de jaren '20 en '30, intussen weinig verwonderlijk, een zekere toename om nadien weer wat te dalen. Grafelijke vazallen die regelmatig oorkondden waren evenzeer in elke periode terug te vinden, maar het was opnieuw pas vanaf de vroege jaren '20 dat zij aanzienlijk in aantal toenamen en de bovenhand haalden op hun consoorten. Tot slot bleven leenmannen die veelvuldig optraden te allen tijde sterk in de minderheid, schommelde hun aantal nauwelijks en bleven hun activiteiten slechts tot bepaalde jaren beperkt. Op de vraag of er zich een geroutineerde beoorkondingspraktijk doorzette, is met andere woorden geen eenduidig antwoord te formuleren. Cijfergegevens lijken te veronderstellen dat *hommes de fief* geleidelijk aan wel steeds actiever werden en systematischer oorkondden, maar deze trend is onvoldoende geprononceerd om van routine en rationalisatie te kunnen spreken.

Grafiek 4 Verschil in beoorkondingsintensiteit tussen leenmannen in Henegouwen, 1345-1467.

BRON: Archives de l'État à Mons, *Collection contrats des hommes de fief: avis de père et mère*; Archives de l'État à Mons, *Collection contrats des hommes de fief: contrats de mariage*; Archives de l'État à Mons, *Collection contrats des hommes de fief: partages*; Archives de l'État à Mons, *Collection contrats des hommes de fief: testaments*; Archives de l'État à Mons, *Trésorerie des comtes de Hainaut: chartrier*; Rijksarchief Gent, *Graven van Vlaanderen: charters*, nrs. 1744-1745; Archives de l'État à Namur, *Chartrier des comtes de Namur*, nr. 1128; Devillers, Léopold. *Cartulaire des comtes de Hainaut, de l'avènement de Guillaume II à la mort de Jacqueline de Bavière*. Brussel: Hayez, 1881-1896; *id.*, *Chartes du chapitre de Sainte-Waudru de Mons*. Brussel: Kiessling en Imbreghts, 1899.

Uit al het voorgaande kunnen we afleiden dat de vraag naar het op schrift stellen van privaatrechtelijke overeenkomsten toenam vanaf halverwege de jaren '20 van de vijftiende eeuw en dat vooral *hommes de fief* op die groeiende behoefte leken in te spelen. Ook hun aantal nam rond diezelfde periode gestaag toe én hoewel er nog steeds leenmannen waren die er eerder 'sporadische' beoorkondingsactiviteiten

op nahielden, begonnen ze alsmaar actiever op te treden inzake vrijwillige rechtspraak. Net dat laatste wijst overigens mogelijk op een beginnende geroutineerde praktijk dienaangaande. Bijgevolg mag een zekere vorm van institutionalisering, waarbij het gewoonterechtelijke gebruik om persoonlijke dadingen te laten verlijden een rationeler karakter kreeg. Rest dan nog alleen de vraag wanneer precies de transitie naar de hierboven reeds vernoemde *hommes de fief sur plume* kan worden gesitueerd en of ze ontward kan worden uit de bronnen. Evident is dat evenwel niet, omdat deze ‘ambtenaren’ pas vanaf de zestiende eeuw systematisch werden geregistreerd.¹⁴ Nergens in de akten wordt een leenman benoemd als *homme de fief sur plume*, dus moeten wederom **indirecte aanwijzingen** helpen de overgang te reconstrueren. In zijn repertorium uit 1980 heeft Wymans van de vazallen die ter sprake komen binnen dit onderzoek, er negentien als klerk geïdentificeerd: Jean du Bos, dit de Hurtri, Gérard Brongnart, Gilles Caudrelier, Simon Cazet, Jean Craspournient, Jean de Froimont, Colart de Gembloux, Jean Grenier, Jean l’ Hoste, Gilles Hoston, Jean le Machon, Jean Masselot, Jean de Maurage, Simon Nockart, Lambert Paumet, Jean Pawillon, Henri Resteau, Jean le Roy en ten slotte Jean de Saint-Ghislain.¹⁵ Zeven hen worden in de titulatuur van de respectievelijke akten die zij hebben verleden nadrukkelijk benoemd als *homme de fief* én als klerk, net zoals Allart Nicaise, Jean le Fèbvre, Piérard Marchant, Gérard Seuwin die dan weer niet zijn opgenomen in het voornoemde werk. Louter het feit dat ze destijds als klerk bekend stonden, betekent niet noodzakelijk dat ze ook als *homme de fief sur plume* zelf hun akten redigeerden. Toch hebben sommigen naar alle waarschijnlijkheid wél eigenhandig de oorkonden opgesteld, aangezien ze die van hun **handtekening** en **paraaf** hebben voorzien. Daarbij gaat het meer bepaald om Jaquemart Corosty, Ansiou Dorennis, Baudouin Gessuin, Jean Grenier, Jean Masselot, Amand Mathieu, Hanin du Ponchiaux, Gérard Seuwin, Jean Testart en Nicaise Wiart.¹⁶ Allen worden ze als leenman benoemd, maar enkel Jean Masselot en Gérard Seuwin worden nadrukkelijk aangeduid als klerken in de *intitulatio* of titulatuur. Van Jean Grenier is geweten dat hij klerk was, ook al wordt op die manier naar hem niet verwezen in de akten. Feitelijk mag men aannemen dat leenmannen die hun handtekening plaatsten, hun akten zelf hebben geredigeerd, zeker indien ze dan nog eens expliciet als een klerk werden vermeld, en dat ze dus wellicht *hommes de fief sur plume* waren. In het verlengde van die vaststelling kunnen, zij het met enige voorzichtigheid en terughoudendheid, ook leenmannen die benoemd worden als **klerk** of van wie is geweten dat ze als klerk actief waren, maar die geen handtekening of paraaf hebben geplaatst, als een dergelijke ‘fictieve’ vazal geïdentificeerd worden. Desondanks betekent dit dat slechts dertig van de 355 grafelijke leenmannen, of nauwelijks een tiende van hen, *hommes de fief sur plume* waren. Van een heuse penetratie mag men vooralsnog niet spreken, maar het ambt moest wellicht toch reeds enige tijd bekend zijn geweest: Gilles Caudrelier was immers al actief omstreeks 1345 en nog vijf anderen verleden akten in de tweede helft van de veertiende eeuw. Echter, de meesten van hen traden vooral op in de vijftiende eeuw en dan met name vanaf – en daar mag men zich inmiddels niet meer over verbazen – ongeveer halverwege de jaren ’20. Opvallend is dat velen onder hen bovendien een regelmatige beoorkondingsactiviteit kenden en dat er twee, Jean le Roy en Lambert Paumet zelfs veelvuldig akten verleden.

¹⁴ Wymans, *Repertoire d’armoiries sur sceaux*, 27. Hun registratie werd van 1566 tot 1794 opgetekend in het zogenaamde *Registre des hommes de fief*. Evenwel ging dit originele document verloren tijdens de brand van 1940 in het archiefdepot van Bergen ten gevolge van een Duitse luchtaanval. Een uitgave van het register werd destijds door de hogerop reeds eerder vernoemde A. Wéry verzorgd, die eveneens de uitgebreide contractencollectie van de Henegouwse leenmannen rudimentair had ontsloten en geïnventariseerd via steekkaarten. In zijn publicatie uit 1959 nam Louant de hele namenlijst over en voorzag die van een uitgebreide inleiding omtrent de ontwikkeling van die grafelijke vazallen tot *hommes de fief sur plume* als een soort voorlopers van openbare notarissen. Alles samen biedt dit register een overzicht van de namen van meer dan 15.000 *hommes de fief*.

¹⁵ Wymans, *Repertoire d’armoiries sur sceaux*, 77-138.

¹⁶ Zie daarvoor meer bepaald het zesde hoofdstuk van deze scriptie waarin dieper wordt ingegaan op de verschillende valideringsmethoden die in akten werden gebruikt door zowel *hommes de fief* als notarissen. Daarbij gaat ook ruime aandacht uit naar het gebruik van autografische handtekeningen en parafen. Eveneens werden hierin enkele reproducties opgenomen van handtekeningen zoals die in de akten en contracten zelf werden teruggevonden.

3 Geen nobele onbekende

Wat het openbare notariaat in Henegouwen tijdens de late middeleeuwen betreft, is de historiografie, zoals hogerop in het tweede hoofdstuk werd toegelicht, eenduidig: het instituut kreeg geen voeten aan de grond, onder meer door het optreden van schepenbanken en de grafelijke leenmannen die als het ware een **monopolie** claimden inzake het verlijden van akten voor vrijwillige rechtspraak. Cacheux en Louant deden in 1960 allebei gelijkaardige vaststellingen en gingen ervan uit dat het graafschap geen afgebakend notariswezen kende tot laat in de zeventiende eeuw toen, rond 1659, de eerste openbare notarissen werden geïntroduceerd in Henegouwen.¹⁷ Evenwel wil dit niet noodzakelijk betekenen dat er nooit notarissen actief zijn geweest in die specifieke periode. Men beriep zich wel degelijk op notarissen, maar die waren ergens anders benoemd en instrumenteerden louter in verschillende steden van het Henegouwse.¹⁸ In dit verband verwees Cacheux overigens naar een bulle die in 1334 uitgevaardigd werd door paus Benedictus XII (1285-1342). Daarin verleende hij de bisschop van Doornik het recht om drie ongehuwde, apostolische *tabelliones* te benoemen.¹⁹ Ook Willem I ‘de Goede’ van Henegouwen (1287-1337), graaf uit de dynastie der Avesnes, had een aandeel in de benoeming van wat waarschijnlijk niet-publieke officialiteitsnotarissen moeten zijn geweest, aangezien ze voornamelijk werkzaam zouden zijn binnen diens graafschap. Voorts werd ook hun **ambtseed** integraal opgenomen:

Benedictus, episcopus, servus servorum Dei, venerabili fratri Andree episcopo Tornacensi, salutem et apostolicam benedictionem. Ne contractuum memoria deperiret, inventum est tabellionatus officium, quo contractus legitimi ad cautelam presentium et memoriam futurorum manu publica notarentur, unde interdum sedes apostolica predictum officium personisque ad illud reperiuntur idonee concedere consuevit ut illud prudenter et fideliter ubilibet exequantur et ad eas cum necesse

¹⁷ Cacheux, “Les notaires dans le resort de la coutume,” 44-5; Louant, *Les hommes de fief sur plume*, xxx. Ook Henry Pouillon bevestigde in een veel latere publicatie uit 2009 deze eerdere inzichten. Volgens hem werden de eerste openbare notarissen geïntroduceerd in het graafschap tussen 1671 en 1678 toen in Doornik tezelfdertijd en ten gevolge van een hervorming van het notariaat aldaar enkele Franse koninklijke notarissen werden geïnstalleerd. Omstreeks 1675 werd in Bergen verordend dat alle akten en contracten moesten worden goedgekeurd door een publieke notaris. Evenwel moest elke notaris, ook de koninklijke pendanten die er eveneens voorkwamen vanaf het begin van de achttiende eeuw, zich nog laten erkennen als een *homme de fief*: Henry Pouillon, “Le notariat,” in *Les institutions publiques régionales et locales en Hainaut et Tournai/Tournaisis sous l’Ancien Régime*, ed. Florian Mariage, *Miscellanea Archivistica Studia* 119 (Brussel: Archives Générales du Royaume, 2009), 383.

¹⁸ Deze notarissen, die niet noodzakelijk een publiek karakter hadden, traden vaak als getuigen op in akten die ze dan authenticerden middels een autografische *subscriptio* of ondertekening en een persoonlijk handmerk. Cacheux beschouwde hen feitelijk gewoon als een soort veredelde klerken die in dienst stonden van hogere prelaten en in veel gevallen aan een kerkelijke rechtbank (officialiteit) verbonden waren: Cacheux, “Les notaires dans le resort de la coutume,” 46-7; Louant, *Les hommes de fief sur plume*, xxx-xxxI. Zij zijn er nooit in geslaagd, althans volgens beide auteurs, om de rol van grafelijke leenmannen inzake volontaire jurisdictie te verdringen.

¹⁹ Ook Emile Prud’homme maakte in zijn bescheiden bijdrage uit 1891 gewag van deze akte en verzorgde er een editie van. In het regest nam hij op dat de paus zijn benoemingsrecht delegerde aan de Henegouwse graaf, maar dat is niet helemaal correct. Wymans had het dan wel weer bij het rechte einde toen hij de akte beschreef in zijn inventaris van het grafelijke archief door te stellen dat het de bisschop van Doornik was die de *tabelliones* mocht benoemen die hem werden voorgesteld door de graaf: Emile Prud’homme, *Les échevins et leurs actes dans la province de Hainaut* (Bergen: Dequesne-Masquiller, 1891) 12-3; Wymans, *Inventaire analytique de chartrier de la Trésorerie des comtes de Hainaut* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1985), 156 (nr. 70). Dat de paus, net als de Roomse keizer, zijn exclusieve benoemingsrecht destijds delegerde aan zijn gezanten was overigens niet zo zeldzaam. Zie daarvoor onder meer de volgende bibliografische referenties: Cornelis M. Cappon, “Het notariaat in de late middeleeuwen (±1250-±1540),” in *Het notariaat in de Lage Landen (± 1250-1842): opstellen over de geschiedenis van het notariaat in de Lage Landen vanaf de oorsprong tot in de negentiende eeuw*, eds. Antoon F. Gehlen en Paul L. Nève, *Ars Notariatus* 117 (Deventer: Uitgeverij Kluwen bv, 2005), 16; Michel Oosterbosch et al., “Het notariaat in de Belgische territoria tijdens de middeleeuwen,” in *Het notariaat in België van de middeleeuwen tot heden*, eds. Claude Bruneel, Philippe Godding en Fred Stevens (Brussel: Gemeentekrediet, 1998), 41; Fred Stevens, “Histoire du notariat en Belgique,” in *Handbuch zur Geschichte des Notariats der europäischen Traditionen*, eds. Mathias Schmoeckel en Werner Schubert, *Rheinische Schriften zur Rechtsgeschichte* 12 (Baden-Baden: Nomos Verlag, 2009), 363.

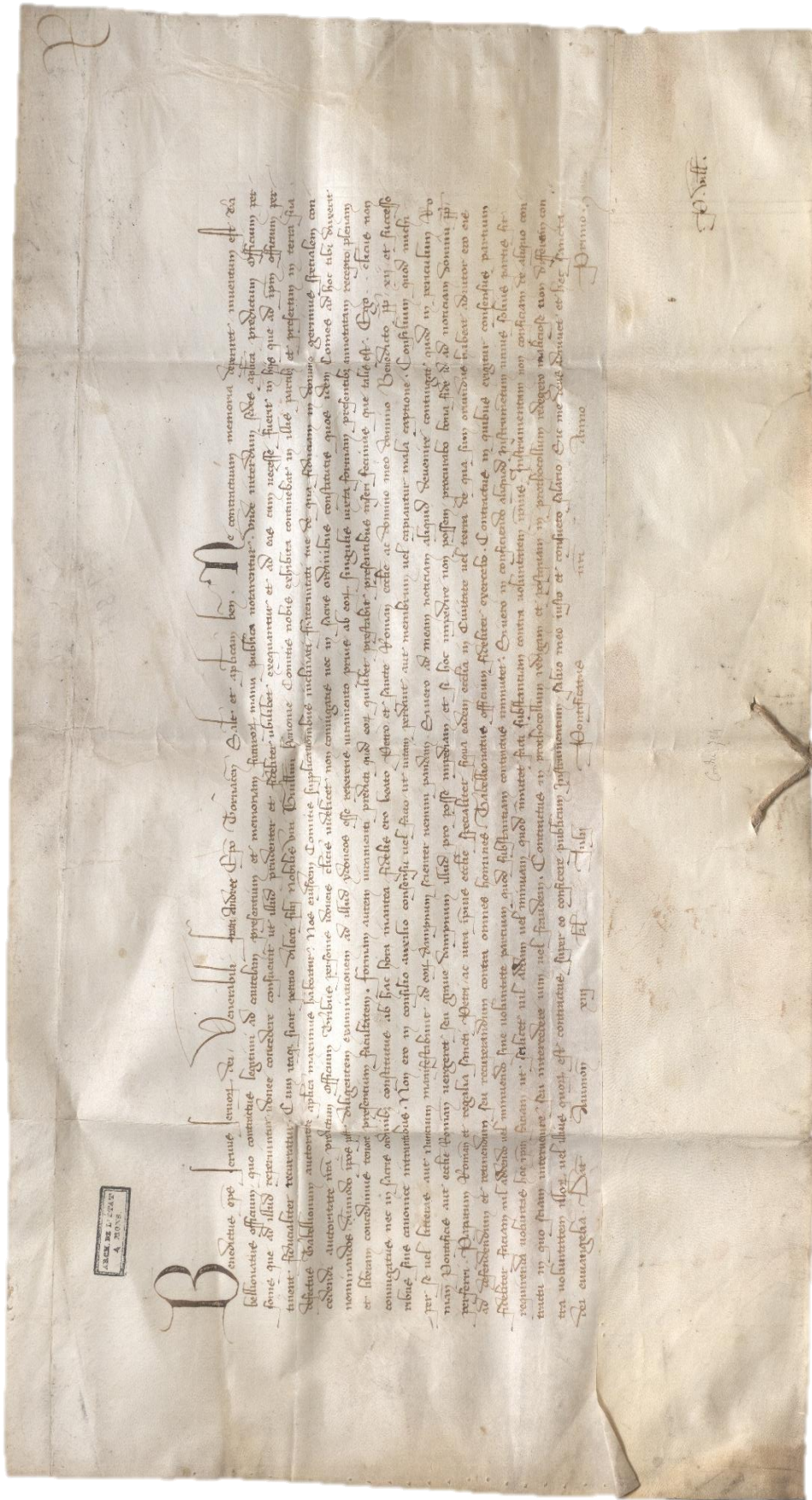
fuerit in hiis que ad ipsum officium pertinent fiducialiter recurratur. Cum itaque sicut petitio dilecti filii nobilis viri Guillelmi Hanonie comitis nobis exhibita continebat in illis partibus et presertim in terra sua defectus tabellionum auctoritate apostolica maximus habeatur, nos ejusdem comitis supplicationibus inclinati, fraternitati tue de qua fiduciam in Domino gerimus specialem concedendi auctoritate nostra predictum officium tribus personis idoneis, clericis videlicet non conjugatis nec in sacris ordinibus constitutis, quos idem comes ad hoc tibi duxerit nominandos, dummodo ipsos post diligentem examinationem ad illud idoneos esse repereris juramento prius ab eorum singulis juxta formam presentibus annotatam recepto, plenam et liberam concedimus tenore presentium facultatem. Formam autem juramenti predicti quod eorum quilibet prestabit presentibus inseri fecimus, que talis est: Ego clericus non conjugatus, nec in sacris ordinibus constitutus ab hac hora inantea, fidelis ero beato Petro et sancte Romane ecclesie, ac domino meo domino Benedicto pape xij et successoribus suis canonice intransibus, non ero in consilio, auxilio, consensu vel facto, ut vitam perdant, aut membrum, vel capiantur mala captione. Consilium quod michi per se vel per litteras, aut nuncium manifestabunt, ad eorum dampnum scienter nemini pandam. Si vero ad meam noticiam aliquid devenire contingat, quod in periculum Romani pontificis, aut ecclesie Romane vergeret, seu grave dampnum, illud pro posse impediam, et si hoc impedire non possem, procurabo bona fide id, ad noticiam domini pape, perferri. Papatum Romanum et regalia sancti Petri ac jura ipsius ecclesie specialiter si qua eadem ecclesia in civitate vel terra de qua sum oriundus habeat, adjutor ero eis ad defendendum et retinendum, seu recuperandum contra omnes homines. Tabellionatus officium fideliter exercebo, contractus in quibus exigitur consensus partium fideliter faciam nil addendo vel minuendo sine voluntate partium quod substantiam contractus imminuet. Si vero in conficiendo aliquod instrumentum unius solius partis sit requirenda voluntas, hoc ipsum faciam ut scilicet nil addam vel minuum quod immutet facti substantiam contra voluntatem ipsius. Instrumentum non conficiam de aliquo contractu in quo sciam intervenire seu intercedere vim, vel fraudem. Contractus in prothocollum redigam et postquam in prothocollum redegero maliciose non differam contra voluntatem illorum vel illius quorum est contractus, super eo conficere publicum instrumentum, salvo meo justo et consueto salario. Sic me Deus adjuvet, et hec sancta Dei evangelia. Datum Avinione, xij kal. julii, pontificatus nostri anno primo.²⁰

Reeds uit de historiografische schets voorafgaand aan het inhoudelijke *exposé* van dit scriptieonderzoek, is duidelijk geworden dat de officialiteiten gedurende wat men als de voorbereidende receptiefase heeft benoemd, een wezenlijke rol hebben gespeeld in de opkomst en verdere verspreiding van het notariaat binnen onze contreien.²¹ Belangrijk in die specifieke context was het **Vierde Concilie van Lateranen** omstreeks 1215 toen een aantal bepalingen in het leven werden geroepen die weliswaar nog niet meteen het publieke notarisambt hadden geïntroduceerd in deze regio's zoals dat wel al bekend was in Italië en Zuid-Frankrijk, maar niettemin een heuse doorbraak van het zogenaamde officialiteitsnotariaat hebben teweeggebracht. Officialiteiten werden immers gestimuleerd om stelselmatig professionele scribenten aan te werven die zouden instaan voor het verlijden van akten voor volontaire jurisdictie en die dat dan zouden doen onder het ambtszegel van de **officialaal**.²² Op die manier gingen de officialiteiten in zekere zin de harde concurrentie aan met de schepenenbanken die de vrijwillige rechtspraak goeddeels hadden gemonopoliseerd tijdens de late middeleeuwen. Uiteindelijk zouden de officialiteitsnotarissen onder de voeten worden gelopen door hun openbare pendanten in een poging van de kerkelijke gerechtshoven

²⁰ Prud'homme, *Les échevins*, 12-3.

²¹ Cappon, "Het notariaat in de late middeleeuwen," 9-10; Oosterbosch et al., "Het notariaat in de Belgische territoria," 28-34; Stevens, "Histoire du notariat," 362. Feitelijk was Hubert Nelis (1877-1938) die eerste die echt nadrukkelijk inzette op het belang van de officialiteiten in de verbreiding van het openbare notariswezen in onze streken. Evenwel sprak hij nog niet van een voorbereidende dan wel eigenlijke receptiefase: Hubert Nelis, "Les origines du notariat public en Belgique (1269-1320)," *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* 2, nr. 2 (1923): 267-77. Zijn inzichten werden enkele jaren nadien verder uitgediept en deels genuanceerd door Paulette Pieyns-Rigo in haar contributie uit 1966: Paulette Pieyns-Rigo, "Notaires d'officialité et notaires publics au service de l'officialité liégeoise (1252-1337)," *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire* 132 (1966): 297-332.

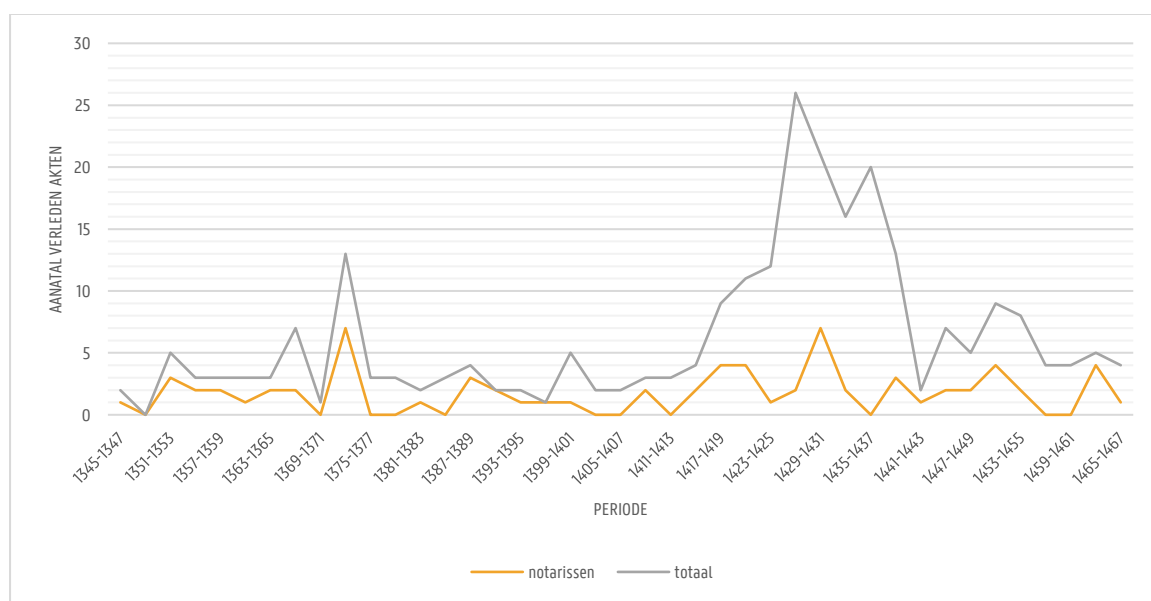
²² Nelis, "Les origines du notariat public," 269; Pieyns-Rigo, "Notaires d'officialité," 301-2.

Figuur 5 Pauselijke bulle uit 1335 geëxpedieerd door Benedictus XII.

BRON: Archives de l'État à Mons, Trésorerie des comtes de Hainaut: charrier, nr. 710.

om de concurrentie blijvend het hoofd te kunnen bieden. Toch werden die nooit helemaal verdrongen, maar co-existerden ze met de publieke notarissen die al vrij snel evenzeer hun weg naar de officialiteit hadden gevonden.²³ Ook in Henegouwen leek dat laatste het geval te zijn: behalve de drie *tabelliones* die door de graaf werden aangeduid en wellicht verbonden waren aan de officialiteit van Doornik, waren er rond diezelfde periode nog minstens twee andere, openbare, notarissen actief binnen het graafschap. Meer bepaald ging het om Arnould de Saint-Ghislain en Jacques du Moulin. En enkele jaren voordien waren eveneens Jacques ‘dit Roussiaus’ en Olivier *Vigerii* de Landerneau als notarissen werkzaam.²⁴ In de periode die voor dit scriptieonderzoek wordt bestudeerd, waren evenzeer, naast drie officialiteitsnotarissen, een aantal **openbare notarissen** werkzaam binnen het Henegouwse. Alles samen betreft het tweeënveertig personen, van wie vijf nadrukkelijk in de ondertekening of *subscriptio* aangaven dat ze in het graafschap zelf resideerden. Philippe Amiran was afkomstig uit Maubeuge, Guillaume d’Ausnoit, Robert de Brabant en Hugues de Braine uit Bergen, en Pierre de Brabant uit Soignies.²⁵

Grafiek 5 Beoorkondingsactiviteit van notarissen in Henegouwen, 1345-1467.

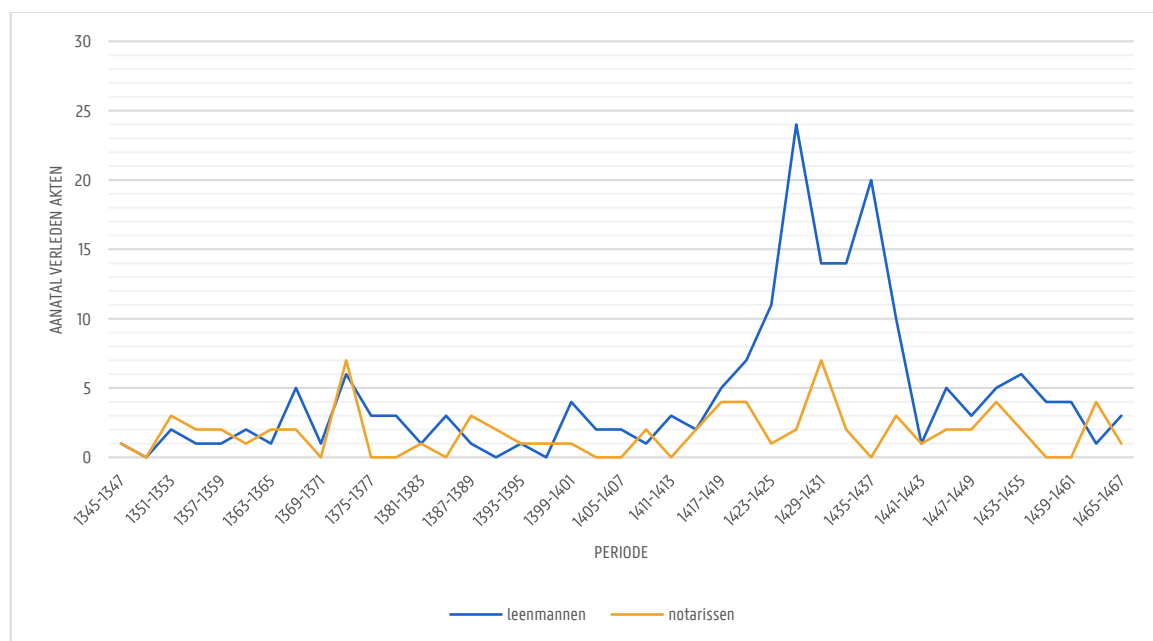
BRON: Archives de l’État à Mons, *Collection contrats des hommes de fief: avis de père et mère*; Archives de l’État à Mons, *Collection contrats des hommes de fief: contrats de mariage*; Archives de l’État à Mons, *Collection contrats des hommes de fief: partages*; Archives de l’État à Mons, *Collection contrats des hommes de fief: testaments*; Archives de l’État à Mons, *Trésorerie des comtes de Hainaut: chartrier*; Rijksarchief Gent, *Graven van Vlaanderen: charters*, nrs. 1744-1745; Archives de l’État à Namur, *Chartrier des comtes de Namur*, nr. 1128; Devillers, Léopold. *Cartulaire des comtes de Hainaut, de l’avènement de Guillaume II à la mort de Jacqueline de Bavière*. Brussel: Hayez, 1881-1896; *id.*, *Chartes du chapitre de Sainte-Waudru de Mons*. Brussel: Kiessling en Imbreghts, 1899.

²³ Niettemin zouden openbare notarissen steeds vaker de belangrijkste taken van die officialiteitsnotarissen overnemen en werden ze door de officiaal ook ingezet om akten ver buiten de officialiteit te verlijden. Immers, voor de officiaal is het dermate handig om een akte te laten verlijden door een publieke notaris die reeds ter plekke is, omdat die er bijvoorbeeld resideert, dan door een notaris ofwel *tabellio* die gebonden is aan de jurisdictie van de officialiteit zelf en daardoor beperkter is in zijn optreden: Pieyns-Rigo “Notaires d’officialité,” 311-14.

²⁴ Elk van hen wordt genoemd en uitvoerig besproken in de contributie van Valeria Van Camp uit 2011 aangaande het middeleeuwse kanselarijwezen binnen Henegouwen: Valeria Van Camp, *De oorkonden en de kanselarij van de graven van Henegouwen, Holland en Zeeland. Schriftelijke communicatie tijdens een personele unie: Henegouwen, 1280-1345*, Schrift en schriftdragers in de Nederlanden in de middeleeuwen 5 (Hilversum: Verloren, 2011): 50-3, 67-8, 78-80 en 92-4. Een aantal van hun akten zijn overigens bewaard gebleven in de *Trésorerie*, waardoor deze vier notarissen samen met de akten die ze destijds verleden, ook zijn opgenomen in Wymans’ inventaris uit 1985.

²⁵ In het volgende hoofdstuk wordt ingegaan op wie waar vandaan kwam en welke notaris waar instrumenteerde. Voorts biedt het zesde hoofdstuk een overzicht van de notarissen wier akten in dit onderzoek zijn opgenomen.

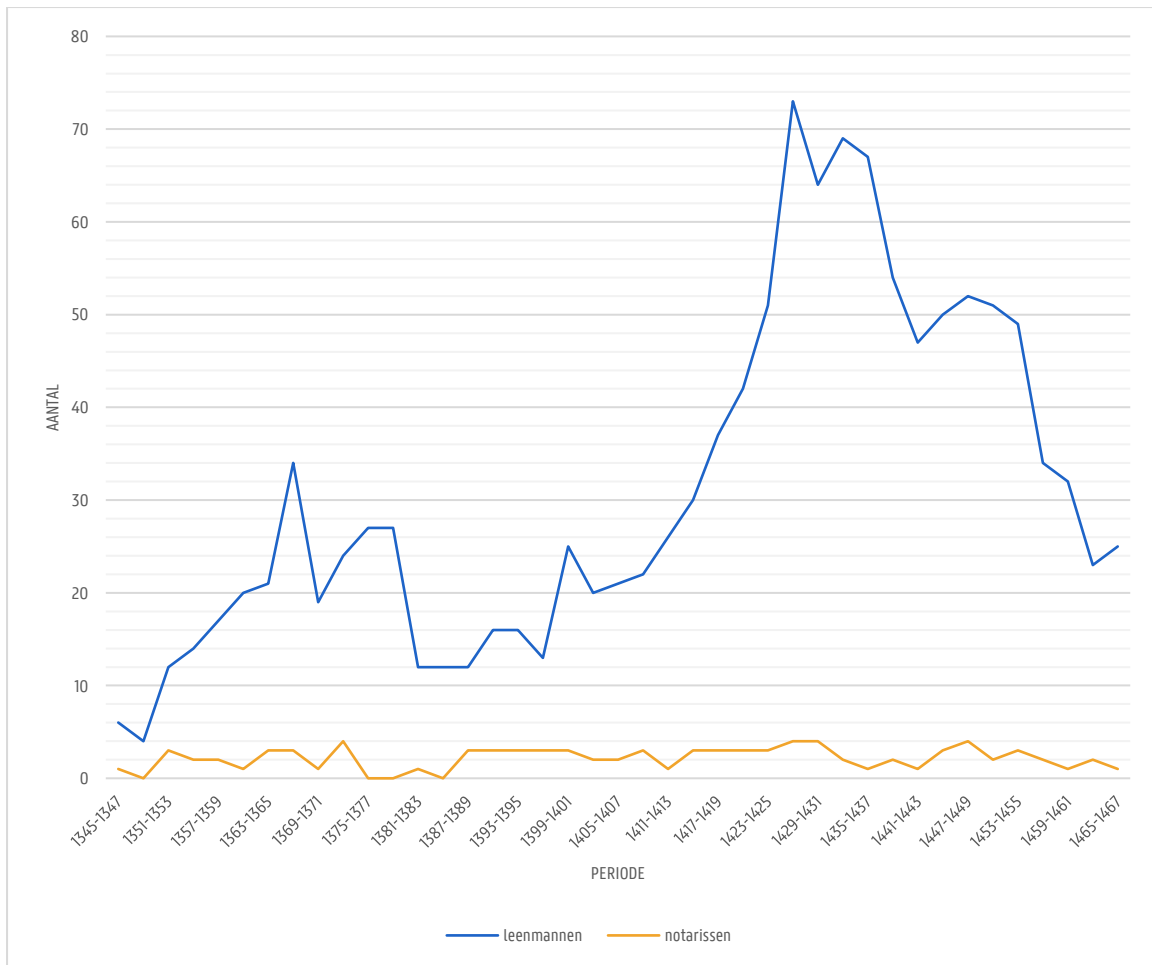
Aldus waren er in de bestudeerde periode tussen 1345 en 1467 wel degelijk openbare notarissen actief in Henegouwen. Sommigen van hen kwamen van buitenaf, terwijl enkele anderen er resideerden. Dan rijst uiteraard de vraag in hoeverre die publieke functionarissen ook echt een impact hebben gehad op de toenmalige samenleving. En die mag, zoals uit de bovenstaande grafiek meteen duidelijk wordt, niet worden overschat, maar kan ook niet zonder meer worden geminimaliseerd. Worden de akten die door notarissen werden verleden afgezet ten opzichte van de totale beoorkondingsactiviteit, dan kan worden vastgesteld dat de kleine ‘piek’ tussen 1369 en 1377 voornamelijk het gevolg is van notariële beoorkonding. Bijgevolg lijken die notarissen in te spelen op een kortstondige en eerder gering toegenomen vraag om akten voor vrijwillige rechtspraak te verlijden. Desondanks komen ze evenwel niet, of toch althans in veel minder mate, tegemoet aan de stijging die eerder al werd vastgesteld tussen de jaren ’20 en ’40 van de vijftiende eeuw. Dat laatste wordt daarenboven bevestigd door de vergelijking te maken met de beoorkondingsactiviteiten van grafelijke leenmannen, zoals hieronder grafisch is voorgesteld.

Grafiek 6 Beoorkondingsactiviteit van notarissen en leenmannen in Henegouwen, 1345-1467.

BRON: Archives de l'État à Mons, *Collection contrats des hommes de fief: avis de père et mère*; Archives de l'État à Mons, *Collection contrats des hommes de fief: contrats de mariage*; Archives de l'État à Mons, *Collection contrats des hommes de fief: partages*; Archives de l'État à Mons, *Collection contrats des hommes de fief: testaments*; Archives de l'État à Mons, *Trésorerie des comtes de Hainaut: chartrier*; Rijksarchief Gent, *Graven van Vlaanderen: charters*, nrs. 1744-1745; Archives de l'État à Namur, *Chartrier des comtes de Namur*, nr. 1128; Devillers, Léopold. *Cartulaire des comtes de Hainaut, de l'avènement de Guillaume II à la mort de Jacqueline de Bavière*. Brussel: Hayez, 1881-1896; *id.*, *Chartes du chapitre de Sainte-Waudru de Mons*. Brussel: Kiessling en Imbreghts, 1899.

Opvallend is dat de notariële beoorkondingsactiviteit en die van de *hommes de fief* tot vóór ongeveer 1420 weinig van elkaar verschilden: het aantal akten die zij verleden lag dicht bij elkaar. Ook na de overgang naar de regeerperiode van de Bourgondiër **Filips de Goede** (1396-1467) lijken de cijfers wederom naar elkaar toe te convergeren. Overigens is de beoorkondingsactiviteit van notarissen vrij stabiel gebleven in die zin dat ze inderdaad niet meteen leek in te spelen op de groeiende maatschappelijke noden, maar dat ze tezelfdertijd ook niet zo sterk te lijden had onder het geïntensifieerde optreden van de vazallen alsook dat ze evenmin een drastische invloed ondervonden van de nieuwe soeverein. Dit weerspiegelt zich evenzeer in het aantal notarissen dat minder fluctuaties heeft gekend in de bestudeerde periode en steeds enigszins stabiel is gebleven, zij dat het toch eerder aan de lage kant bleef. Kortom, het notariaat lijkt ook in Henegouwen niet zozeer een geïsoleerd fenomeen te zijn geweest als wel een ‘constante’.

Grafiek 7 Aantal actieve notarissen en grafelijke leenmannen in Henegouwen, 1345-1467.

BRON: Archives de l'État à Mons, *Collection contrats des hommes de fief: avis de père et mère*; Archives de l'État à Mons, *Collection contrats des hommes de fief: contrats de mariage*; Archives de l'État à Mons, *Collection contrats des hommes de fief: partages*; Archives de l'État à Mons, *Collection contrats des hommes de fief: testaments*; Archives de l'État à Mons, *Trésorerie des comtes de Hainaut: chartrier*; Rijksarchief Gent, *Graven van Vlaanderen: charters*, nrs. 1744-1745; Archives de l'État à Namur, *Chartrier des comtes de Namur*, nr. 1128; Devillers, Léopold. *Cartulaire des comtes de Hainaut, de l'avènement de Guillaume II à la mort de Jacqueline de Bavière*. Brussel: Hayez, 1881-1896; *id.*, *Chartes du chapitre de Sainte-Waudru de Mons*. Brussel: Kiessling en Imbreghts, 1899.

Als instituut moet het openbare notariswezen tijdens de late middeleeuwen in Henegouwen enigszins bekend zijn geweest: officialiteitsnotarissen en hun openbare tegenhangers traden tijdens de veertiende eeuw simultaan op en ook in de loop van de vijftiende eeuw waren er nog steeds notarissen, zowel van buitenaf als residerend binnen het graafschap, actief. Toch was hun beoorkondingsactiviteit vrij gering en leken ze, in tegenstelling tot de *hommes de fief*, niet echt tegemoet te komen aan de toegenomen vraag om onderlinge en privaatrechtelijke transacties op schrift te stellen. Niettemin toonden cijfergegevens duidelijk aan dat de notariële **beoorkondingsintensiteit** aanvankelijk niet erg veel verschilde van de activiteiten die door leenmannen werden uitgeoefend en dat die voorts ook vrij stabiel bleef, ongeacht het daadkrachtigere optreden van vazallen vanaf halverwege de jaren '20 tot ongeveer de begin jaren '40. Tot slot fluctueerde het aantal notarissen niet danig sterk, wat er mogelijk op wijst dat het instituut toch eerder als een constant gegeven mag worden beschouwd en niet zomaar als een onbeduidend verschijnsel. Dit betekent vanzelfsprekend niet noodzakelijk dat het notarisambt ook een diepgaande receptie heeft gekend destijds: het optreden van *hommes de fief* zal dat inderdaad deels getemperd hebben en een echte doorbraak van publieke notarissen in het graafschap hebben vermeden.

4 Besluit

Binnen dit hoofdstuk stond de vraag centraal in hoeverre de rol van *hommes de fief* en notarissen inzake volontaire jurisdictie geïnstitutionaliseerd raakte, opdat zij zich konden vergewissen van institutioneel-professioneel gezag dienaangaande. Feitelijk leverde het formulierboek een aantal indicaties op om te veronderstellen dat het gewoonterechtelijke gebruik om privéovereenkomsten te laten verlijden door grafelijke leenmannen onderworpen werd aan een tendens tot institutionalisering. Bovendien kon het manuscript zelf ook als een **product van institutionalisering** worden gezien in die zin dat het wellicht tot stand kwam op een moment wanneer de vraag naar het op schrift stellen van privaatrechtelijke transacties begon te stijgen en diende om tot op zekere hoogte in te spelen op reële behoeften, alsook dat het, ondanks dat niet duidelijk is welke hoedanigheid de compilatoren precies hadden, getuigt van de opkomst van *hommes de fief sur plume* die, meer dan *hommes de fief sur fonds* en de *clercs lettriants*, beter moesten kunnen inspelen op contemporaine noden. Evenwel was het moeilijk om te determineren of ook de aantallen van grafelijke vazallen stegen en of er sprake kon zijn van een meer geroutineerde en rationelere beoorkondingspraktijk. Een kwantitatieve benadering van het bronnenbestand leek wel de hypothesen die op basis van het formulierboek naar voren werden geschoven, goeddeels te bevestigen en wijst tot op zekere hoogte inderdaad op een institutionalisering van de rol van *hommes de fief* inzake vrijwillige rechtspraak die was gegroeid vanuit een zeker gewoonterechtelijk gebruik. De vraag naar het verlijden van privéakten leek vooral te stijgen halverwege de jaren '20 van de vijftiende eeuw om dan opnieuw wat af te nemen bij de overgang naar de Bourgondische dynastie in Henegouwen. Vooral de leenmannen wisten daar met hun beoorkondingsactiviteiten goed op in te spelen en hun groeiende aantallen bewezen dat ze probeerden tegemoet te komen aan de stijgende vraag. Niettemin fluctueerden hun activiteiten en aantallen vrij sterk en lijken ze invloeden te hebben ondervonden van de aanstelling van de nieuwe soeverein. Ondanks hun stijgende aantallen werd toch duidelijk dat er zich stilaan ook een meer geroutineerde praktijk begon af te tekenen, zij het nog zeer bescheiden, waarbij vazallen steeds vaker systematischer akten verleden en regelmatigiger opraden. Aan de hand van de beschikbare akten was het moeilijk om de vooronderstelde overgang van *hommes de fief sur fonds* over *clercs lettriants* naar *hommes de fief sur plume* preciezer te situeren. Weliswaar zijn er aanwijzingen die erop wijzen dat enkele geïdentificeerde leenmannen ook als klerk bekend stonden en hun eigen akten redigeerden waardoor zij *de facto* als een *homme de fief sur plume* kunnen worden gezien. Hun sporadische optreden kan overigens terug worden gevoerd tot de tweede helft van de veertiende eeuw, maar hun aantallen leken enigszins toe te nemen vanaf de jaren '20 van de vijftiende eeuw en dus niet toevallig op het moment dat de vraag naar beoorkonding toenam. Een vergelijking met contemporaine **notariële akten** wees erop dat het optreden van *hommes de fief*, in welke hoedanigheid ook, een doorgedrongen receptie van het openbare notariaat inderdaad heeft getemperd en tot op zekere hoogte heeft vermeden. Toch is het foutief om te veronderstellen dat het instituut geen voeten aan de grond zou hebben gehad. Simultaan met de voorbereidende receptiefase in andere delen van de Zuidelijke Nederlanden traden in de veertiende eeuw officialiteitsnotarissen samen op met openbare pendanten in Henegouwen. Die laatsten komen ook voor in de bestudeerde periode. Enkelen van hen resideerden in het graafschap, terwijl anderen van buitenaf kwamen. Ondanks dat het instituut bekend was, bleef de impact ervan eerder gering, wat onder meer blijkt uit de notariële beoorkondingsactiviteit die in vergelijking tot die van de grafelijke vazallen minder inspeelde op die groeiende maatschappelijke noden. Bovendien bleven hun aantallen aan de lage kant, maar fluctueerden ze, net als hun activiteiten, minder sterk en leken ze vrij stabiel te blijven, ondanks de overgang naar Filips de Goede en het geïntensifieerde optreden van *hommes de fief* in de periode daarvoor. Aldus was het notariaat geen randverschijnsel als wel een soort 'constante'.

De akten: publiek vertrouwen als inzet

In het vorige hoofdstuk werd behandeld hoe het gewoonterechtelijke gebruik om private transacties door grafelijke leenmannen te laten verlijden en valideren stilaan geïnstitutionaliseerd geraakte om zo een zekere vorm van continuïteit te kunnen garanderen. Dit vertaalde zich onder meer in de opkomst van *hommes de fief sur plume*, feitelijk de vroegere *clercs echoppiers* of *lettrians* die, doordat ze een symbolisch *feodum* toegekend kregen bestaande uit de veer van een kapoen, een **fictieve achtervazal** van de graaf waren geworden. Aan de hand van het beschikbare bronnenmateriaal was het evenwel moeilijk om met zekerheid vast te kunnen stellen of zulke nieuwe ‘functionarissen’ reeds actief waren in de veertiende en vijftiende eeuw en welke vazallen van de Henegouwse graaf mogelijk ook echt als een *homme de fief sur plume* konden worden geïdentificeerd. Niettemin leverde een kwantitatieve benadering voldoende aanwijzingen op om te veronderstellen dat het ambt toch enigszins bekend moest zijn geweest tijdens de bestudeerde periode tussen 1345 en 1467, maar dat het evenwel nog geen heuse doorbraak kende. Ondanks de tendens tot institutionalisering die evenzeer gepaard ging met een intensievere beoorkondingspraktijk van leenmannen en een stijging in hun aantallen om beter tegemoet te kunnen komen aan heersende maatschappelijke noden, alsook met een beginnende routineuze activiteit waarbij grafelijke vazallen steeds regelmatig zouden oorkonden, lijkt het erop dat de ‘gewone’ leenmannen, de *hommes de fief sur fonds*, nog steeds de bovenhand haalden en zich beriepen op *clercs lettrians* om hun akten te laten redigeren. Van die professionele scribenten maakte Willem in zijn akte uit 1410, waar ook in het vorige hoofdstuk kort bij werd stilgestaan, eveneens gewag in het zevenentwintigste artikel:

Item, des clerks qui se mesleront de faire lettres et obligations, nuls d'iaus ne se polra ne de vera porter, comme nos hommes de fief, au recevoir et passer tels obligations avoec un nostre autre homme de fief tant seullement; mais vollons que se chuils clerks se y porte comme homs, ce soit avoec deus autres nos hommes de fief, ou autrement les obligations ne vauront; et se uns clerks et uns autres homs avoec lui s'avanchent pour chou faire et passer entre yaus deus seullement, avoec ce que l'obligation ne vaura, cescuns d'iaus d'eus sera à sissante sols blancs d'amende enviers nous.¹

Aldus volstond het destijds niet dat een akte die werd geredigeerd door een *clerc lettriant*, slechts door één enkele grafelijke leenman werd gevalideerd. Dit moest door (ten minste) twee vazallen gebeuren, anders dan was de akte in kwestie ongeldig en moesten zowel de scribent als de leenman beiden een geldboete van **zestig schellingen** (*sous* of *sols*) betalen.² Een dergelijke vaststelling doet de vraag rijzen wanneer *hommes de fief*, al dan niet samen met de professionele klerken of scribenten die hun akten op

¹ Léopold Devillers, *Cartulaire des comtes de Hainaut, de l'avènement de Guillaume II à la mort de Jacqueline de Bavière* (Brussel: F. Hayez, 1886), III: 465 (nr. MVI). Zie overigens ook: Charles J. B. F. Faider, *Coutumes du pays et comté de Hainaut*, Recueil des Anciennes Coutumes de la Belgique (Brussel: Fr. Gobbaerts, 1871), I: 101.

² Volgens Cacheux had dit vooral te maken met het feit dat *hommes de fief*, zowel *sur fonds* als *sur plume*, feitelijk niet alleen konden optreden. Doorgaans traden ze per twee of per drie op, hoewel er ook gevallen bekend zijn waarin leenmannen met veel meer samen een akte verleden: Albert Cacheux, “Les notaires dans le ressort de la coutume de Mons en Hainaut français aux XVIIIe et XVIIIe siècles,” *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 28, nr. 1 (1960): 50.

schrift stelden, feitelijk konden optreden. Binnen welke juridische dimensies van de samenleving waren zij in staat hun institutioneel-professioneel gezag te laten gelden en aldus publiek vertrouwen ofwel *fides publica* te claimen? In wat hierna volgt, wil ik vooreerst nagaan (1) welke hun precieze bevoegdheden en competenties waren; (2) waar ergens binnen of buiten het graafschap ze optraden; (3) wie tot hun cliënteel behoorde. Wederom vang ik aan met het vijftiende-eeuwse formulierboek, de hoofdbron van deze onderzoeksthesis, om hieromtrent enkele plausibele hypothesen te formuleren en die vervolgens af te toetsen aan de akten die door grafelijke leenmannen werden verleden op het vlak van vrijwillige rechtspraak binnen Henegouwen gedurende de voornoemde periode. Tot slot vergelijk ik de verworven inzichten met de contemporaine schriftstukken van **openbare notarissen** die in dezelfde tijdspanne werkzaam waren teneinde vast te kunnen stellen tot op welke hoogte beide partijen zich van een zeker publiek vertrouwen bij de toenmalige bevolking konden vergewissen.

1 Met de neus in andermans zaken

Destijds hebben de auteurs of compilatoren van het handschrift, zoals in het vorige hoofdstuk al werd opgemerkt, vijftiendertig verschillende modelakten opgenomen. Elk van die modelakten hadden zij ook in verscheidene rubrieken onderverdeeld en doorgaans bevatte een rubriek telkens één sjabloon. Veel ervan werden daarenboven voorzien van een **tussentitel** die een indicatie kan opleveren omtrent de inhoud van de respectievelijke akten en dus mogelijk evenzeer aan het licht brengt welke bevoegdheden deze auteurs toen hadden. Toch dient hier enige voorzichtigheid aan de dag te worden gelegd. Immers, van Dievoet merkte op dat hoewel het manuscript zou zijn vervaardigd door Henegouwse *hommes de fief*, het desalniettemin naast akten die worden verleden door grafelijke leenmannen ook onderhandse akten en schepenoorkonden bevat.³ Indien ik op basis van dit formulierboek dus enige uitspraken hard wil maken omtrent de kwalificaties van deze vazallen, dan kan ik dat enkel doen aan de hand van die sjablonen en voorbeeldakten waarin er melding wordt gemaakt van *hommes de fief*. Ook dat is niet altijd zo evident om na te gaan, aangezien bepaalde stereotiepe formuleringen, zoals de *intitulatio* achterwege worden gelaten of in verkorte vorm zijn weergegeven. Net daardoor kan soms moeilijk worden bepaald wanneer een specifieke oorkonde al dan niet werd opgesteld door, of minstens in het bijzijn van, leenmannen. De eerste twee modelakten betreffen een schenking en een vorm van een belofte. Hoewel in de tweede de naam van Jean de Saint-Ghislain wordt vermeld, die reeds werd geïdentificeerd als een grafelijke vazal, wordt in de beide schriftstukken echter nergens expliciet gewag gemaakt van *hommes de fief*.⁴ Vervolgens is een soort **obligatie** of **schuldbekentenis** opgenomen waarbij *hommes de fief* wel als getuigen benoemd worden.⁵ Maar de drie daaropvolgende sjablonen maken dan wederom geen enkele melding van hen: daarbij gaat het achtereenvolgens om een verhuring en twee voorbeelden van briefwisselingen of correspondentie.⁶ Gelet op de titel die werd gebruikt voor de eerste brief, ‘*Lettre de moy*’,

³ Guido van Dievoet, “Notarisboeken en formulierboeken voor notarissen in de Zuidelijke Nederlanden van 1500 tot 1800,” in *Forma servata: vijf opstellen over formulieren en formulierboeken in het notariaat van de middeleeuwen tot vandaag*, eds. Paul L. Nève en J. J. Verbeek, *Ars Notariatus* 85 (Deventer, Uitgeverij Kluwer bv, 1998), 76.

⁴ Universiteitsbibliotheek Gent, *Handschriften*, hs. 2304: fol. 1 r.-fol. 2 r. Deze twee akten werden overigens telkens in twee afzonderlijke rubrieken onderverdeeld die de respectievelijke tussentitels ‘*Rappiel de don et puis donner arriere*’ en ‘*Comment uns prommist d’acquiter*’ meekregen. Voor een transcriptie verwijs ik naar de bijlagen.

⁵ Evenwel werd niet gespecificeerd wie de leenmannen in dit geval precies waren: Universiteitsbibliotheek Gent, *Handschriften*, hs. 2304: fol. 2 r.-fol. 3 r. Deze akte werd opgenomen in een nieuwe rubriek ‘*Obligation par lettres*’.

⁶ Opnieuw zijn deze bewuste akten in drie verschillende rubrieken ingedeeld, met de welluidende titels ‘*Leuwier*’, ‘*Lettre de moy*’ en ‘*De par la duchesse de Bourgoigne, de Braibant et de Lembourg, contesse de Flandre, d’Artois, de Bourgoigne, de Haynan, de Hollande, de Zelande et de Namur*’. Dat voor deze laatste rubriek de *intitulatio* van gravin Isabella van Portugal (1397-1472) werd gebruikt als titel, mag duidelijk zijn. In het derde hoofdstuk wees ik er reeds op dat de tekst kan worden geïdentificeerd als een brief van de gravin aan Jean Rasoir, *receveur-général* van Henegouwen, met wie zij geregeld correspondeerde. Zie daarvoor de volgende publicatie: Monique Sommé, *La correspondance d’Isabelle*

lijkt het erop dat deze tekst er een is die door een van de auteurs van het handschrift werd vervaardigd. Helaas maakte die zich ook hierin niet bekend. Meteen na deze brieven is een rentelening opgenomen en opnieuw een obligatie of schuldbekentenis waarin deze keer wel telkens *hommes de fief* als getuigen voorkomen.⁷ Nadien volgen vier voorbeelden die elk te maken hebben met pensioenen. Respectievelijk gaat het om de stichting, terugkoop of aflossing en kwijting ervan. Toch worden daarin geen vazallen benoemd, noch als disponenten, noch als getuigen.⁸ Hoewel de cijnsheffing op de bladzijde daarna de disponenten niet bij naam noemt, wordt duidelijk dat een aantal grafelijke leenmannen de akte destijds heeft opgesteld.⁹ Deze cijnsheffing wordt gevolgd door een uitgebreidere rubriek die als enige in het formulierboek meerdere sjablonen omvat. In totaal gaat het om acht modelakten: een herbenoeming van schepenen, een rentelening, een ontvangstbewijs, een bruikleen, twee kwijtschriften, een verzoekschrift en tot slot een **codicil** of **wilsbeschikking**. Opvallend is dat enkel bij het ontvangstbewijs *hommes de fief* nadrukkelijk vermeld worden als de getuigen.¹⁰ Volgend op deze verschillende *records* is een model voor een cijnsheffing op molens ingevoegd die door drie leenmannen werd opgesteld.¹¹ Maar de vier akten daarna, waaronder nogmaals een cijnsheffing alsook wederom een schuldbekentenis en ontvangstbewijs, lijken dan weer geen gewag te maken van grafelijke vazallen.¹² Daarentegen traden zij wél op als de disponenten van de eerstvolgende akte die alweer als een vorm van cijnsheffing kan worden gezien.¹³ Alhoewel de lijfrente die hierna is opgenomen, abrupt stop en de tekst niet geheel is weergegeven, lijkt het er toch op dat wederom geen *hommes de fief* ter sprake komen in de akte.¹⁴ In een aankoop “*d’un brun bay cheval a longhe queue*” worden vervolgens drie leenmannen vermeld als disponenten en in de **aanstellingsakte** daarna worden er enkelen als getuigen genoemd.¹⁵ Evenwel wordt er in

de Portugal, duchesse de Bourgogne (1430-1471), Instrumenta 18 (Ostfildern: Jan Thorbecke Verlag, 2009), 14-6. Hoewel Sommé alle bekende briefwisseling van Isabella uitgaf, ontbrak deze brief echter in haar uitgaveproject. Voorts kan ook de auteur van deze brief niet achterhaald worden. Sommé nam weliswaar een uitgebreid overzicht op van de verschillende secretarissen die aan het zogenaamde ‘hotel’ van de gravin verbonden waren destijds, maar die redigeerden niet noodzakelijk zelf de brieven: dat kon gebeuren door anonieme klerken.

⁷ Universiteitsbibliotheek Gent, *Handschriften*, hs. 2304: fol. 4 r.-fol. 5 r. Ook hier werd niet aangegeven wie er als leenman optrad. Omdat voor de eerste van deze twee teksten geen titel werd voorzien, is het moeilijk de inhoud ervan te achterhalen, vooral omdat niet de volledige akte opgenomen lijkt te zijn, maar slechts een deel ervan. De tweede vormt, net als de voorgaande, een afzonderlijke rubriek die dan wel weer een titel heeft gekregen die voor zichzelf spreekt en duidelijk maakt dat het wederom om een ‘*Obligation*’ gaat.

⁸ Universiteitsbibliotheek Gent, *Handschriften*, hs. 2304: fol. 5 r.-fol. 5 v. Daarvan luiden de tussentitels overigens als volgt: ‘*Autre pension et cetera*’, ‘*Racat de pension a II fois*’, ‘*Racat de pension a III fois*’ en ‘*Quittance d’une pension*’.

⁹ Ook in dit geval werd de voorbeeldakte als een nieuwe rubriek beschouwd met de kop ‘*Cense*’: Universiteitsbibliotheek Gent, *Handschriften*, hs. 2304: fol. 6 r.

¹⁰ Al deze voorbeeldakten werden opgenomen onder de rubriek met de generieke titel ‘*Record*’. In de rentelening lijkt overigens een ondertekening of *scriptio* te zijn overgenomen door de eerder vernoemde Jean Carlier die hier als klerk wordt benoemd. Uiteraard blijft het gissen, maar de mogelijkheid bestaat dat hij een *clerc lettriant* was en, indien paleografisch onderzoek zou uitwijzen dat de ondertekening door hemzelf werd aangebracht, mogelijk een van de compilatoren: Universiteitsbibliotheek Gent, *Handschriften*, hs. 2304: fol. 6 r.-fol. 8 v.

¹¹ Meer bepaald gaat het om een ‘*Acquit d’une cense de moellin par lettres*’, die werd verleden door *Jehans Pickoix des Machons* of Jean Machon, *Jacquemars de Tret*, *Jehans li Hiraux* of Jean le Hiraut: Universiteitsbibliotheek Gent, *Handschriften*, hs. 2304: fol. 9 r.-fol. 9 v. Jean Machon en Jean le Hiraut zijn trouwens ook opgenomen in het repertorium van Wymans: Gabriël Wymans, *Répertoire d’armoiries sur sceaux des hommes de fief du comté de Hainaut XIIIe-XVIIIe siècles* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1980), 106 (nr. 736) en 112 (nrs. 888-91).

¹² Universiteitsbibliotheek Gent, *Handschriften*, hs. 2304: fol. 9 v.-fol. 11 v. Elk van die vier akten vormen opnieuw aparte rubrieken die elk ook van min of meer eenduidige tussentitels werden voorzien: ‘*Debte par aynve*’, ‘*Cense par aynve*’, ‘*Aynve de tenure de rente vendue par loy et sans descompt*’ en ‘*Recepisse*’.

¹³ In dit geval zou de akte, die als titel ‘*Cense par lettres*’ meekreeg, zijn opgesteld door de leenmannen Jean de Presiel en Jean de Morchipont: Universiteitsbibliotheek Gent, *Handschriften*, hs. 2304: fol. 11 v.-fol. 12 r.

¹⁴ Dit sjabloon werd overigens opgenomen onder een nieuwe rubriek, getiteld ‘*Rente a vie a raport*’: Universiteitsbibliotheek Gent, *Handschriften*, hs. 2304: fol. 12 r.-fol. 12 v.

¹⁵ Met de aankoop van het paard ging bovendien ook een obligatie gepaard, zoals blijkt uit de rubriektitel: ‘*Obligation par l’achat d’un cheval*’. De drie leenmannen die worden vermeld, zijn *Prierars Candillons* of Piérard Candillon, *Jehans Carez* en *Simomies Carez*: Universiteitsbibliotheek Gent, *Handschriften*, hs. 2304: fol. 13 r. Van hen wordt enkel

een tweede soortgelijke oorkonde geen gewag gemaakt van *hommes de fief*, noch als disposanten, noch als getuigen.¹⁶ Achtereenvolgens betreffen de vier laatste sjablonen of modellen in het formulierboek een verkoop, wederom een aanstellingsakte, een zogenaamde *ravestissement* ofwel een schenking tussen (kinderloze) echtgenoten alsook een testament. Enkel in die eerste twee worden leenmannen vermeld als respectievelijk de disposanten en getuigen, terwijl het testament en de *ravestissement* geen grafelijke vazallen noemen.¹⁷ Behalve die vijfendertig modellen, onderverdeeld in achtentwintig rubrieken, namen de compilatoren van het handschrift ook een akte over die eveneens door graaf Willem in 1410 werd uitgevaardigd, dit keer in Den Haag, ten behoeve van de hoofdstad Bergen. In deze bewuste akte zijn vierentwintig verschillende privaatrechtelijke bepalingen opgenomen die onder meer te maken hebben met de heersende erfrechtstelsels. Aangezien deze artikelen betrekking hebben op de uitoefening van vrijwillige rechtspraak, verbaast het weinig dat ze in het manuscript werden geïncorporeerd.

Op basis van het formulierboek mag men als dusdanig veronderstellen dat grafelijke leenmannen in Henegouwen rond de vijftiende eeuw tot op zekere hoogte bevoegdheid hadden inzake het verlijden van obligaties oftewel schuldbekentenissen, renteleningen, cijnsheffingen, ontvangsbewijzen, aan- of verkopen en aanstellingen of benoemingen (**procuraties**). Toch is het frappant dat er in het handschrift heel wat modelakten zijn opgenomen waarin geen melding wordt gemaakt van *hommes de fief*. Mogelijk wijst dit erop dat de compilatoren zelf nog steeds *clerics lettrians* waren die niet alleen hun diensten aan grafelijke vazallen aanboden, maar evenzeer aan schepenenbanken, notabelen en feitelijk iedereen die er een beroep op wilde doen.¹⁸ Dat kan verklaren waarom ook tal van akten werden ingelast waarin geen leenmannen ter sprake komen. Mochten zij daarentegen zelf wel leenmannen zijn geweest, en meer bepaald *hommes de fief sur plume*, dan zouden ze wellicht enkel, of toch voor het grootste deel, akten hebben opgenomen waarin grafelijke vazallen genoemd worden als disposanten of getuigen. Aangezien slechts een beperkt aantal voorbeeldakten uit het formulierboek *hommes de fief* vermelden als getuigen of disposanten, is het overigens niet aangewezen om op basis van dit handschrift verder te zoeken naar mogelijke indicaties omtrent de plaatsen waar grafelijke leenmannen hun akten voor vrijwillige rechtspraak verleden of wie er tot hun cliënteel behoorde en daaromtrent enige hypothesen te formuleren. Bovendien worden in de verschillende sjablonen, deels omdat bepaalde onderdelen verkort worden weergegeven of zelfs gewoon worden weggelaten, niet altijd de comparanten vermeld, laat staan welke hoedanigheid ze hadden, waar ze resideerden en waarheen ze zich verplaatsten om de overeenkomst op schrift te laten stellen. Daarom worden de ‘actieradius’ en het cliënteel van de vazallen louter aan de hand van de overgeleverde akten en contracten gereconstrueerd.

Piérard Candillon opgenomen in Wymans repertorium: Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 88 (nr. 287). Meer bepaald betreft de aanstellingsakte de benoeming van een baljuw, ‘*L'établissement de baillif*’. Daarin worden de vazallen verder niet bij naam genoemd en feitelijk worden ze ook niet nadrukkelijk als de getuigen aangehaald, maar uit de inhoud van de tekst wordt duidelijk dat de baljuw blijkbaar verondersteld werd zijn ambtseed te zweren in hun handen: Universiteitsbibliotheek Gent, *Handschriften*, hs. 2304: fol. 13 r.-fol. 13 v.

¹⁶ Universiteitsbibliotheek Gent, *Handschriften*, hs. 2304: fol. 13 v. Deze bewuste aanstellingsakte betreft dan weer de benoeming van een zogenaamde ontvanger: ‘*Estaulissement de receveur*’.

¹⁷ Weliswaar werd de eerste van deze vier modelakten niet gerubriceerd, maar uit de inhoud wordt vrijwel meteen duidelijk dat het wel degelijk om een verkoop gaat. Overigens worden daarin ook niet alle *hommes de fief* bij naam vernoemd, enkel een zekere *Henris de Haing*. De derde aanstellingsakte uit het manuscript betreft er een voor de benoeming van burgemeester (en opnieuw een ontvanger of *receveur*). Dat de leenmannen als getuigen optraden wordt al in de rubriektitel meegegeven: ‘*Estaulissement de mayeur et de recepreur seel de l'establissant et par devant hommes [de fief] a monsieur de Haynaut*’. Tot slot werden ook nog de laatste twee akten als afzonderlijke rubrieken gezien die elk wederom een ondubbelzinnige titel meekregen, respectievelijk ‘*Ravestissement*’ en ‘*Tiestamen*’. Evenwel lijkt niet de volledige tekst van het testament te zijn opgenomen en lijkt die eerder abrupt te stoppen, wat het uiteraard bemoeilijkt om vast te stellen wie de getuigen, dan wel disposanten waren en of er enige leenmannen bij betrokken waren: Universiteitsbibliotheek Gent, *Handschriften*, hs. 2304: fol. 14 r.-fol. 16 v.

¹⁸ Louant wees er ook al op dat die klerken, net als de latere *hommes de fief sur plume*, eveneens formulierboeken gebruikten om hun akten te redigeren: Armand Louant, *Les hommes de fief sur plume créés à la cour féodale de Hainaut de 1566 à 1794: origine du notariat en Hainaut*, Recueil des Tablettes du Hainaut 1 (Hombeek: s.n., 1960), XLI.

2 Van huwelijkscontract tot testament

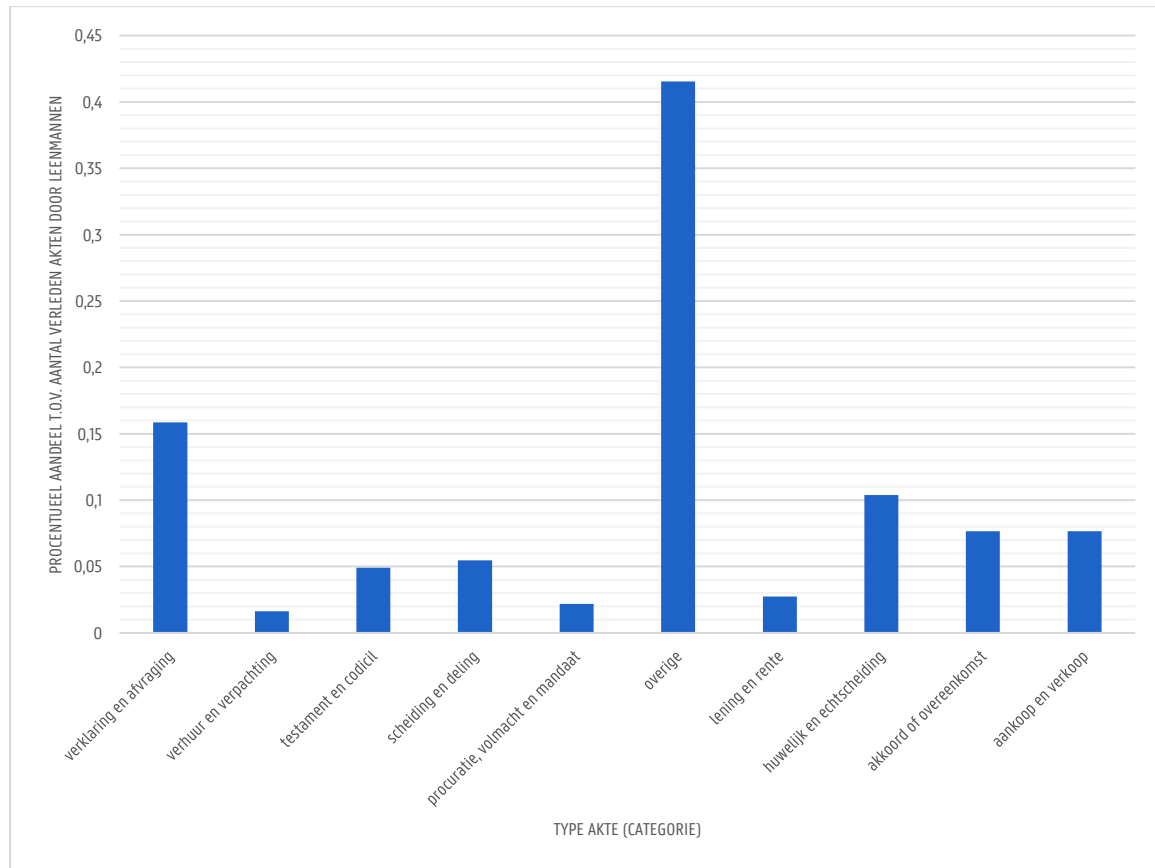
Feitelijk had Louant reeds in zijn contributie uit 1960 vrij uitvoerig de verschillende competenties van de grafelijke leenmannen inzake vrijwillige rechtspraak binnen Henegouwen gedurende de late middeleeuwen toegelicht en besproken. Waarom dan de denkoefening maken om meer inzicht te vergaren in hun precieze bevoegdheden aan de hand van het formulierboek en de akten die ze tussen 1345 en 1467 hebben voortgebracht? Omwille van wat de auteur hieromtrent aan zijn lezers te kennen gaf: “*Il aurait été facile de déterminer d’une manière très précise l’évolution de la compétence des féodaux, les aspects multiple de leur activité et aussi la transformation interne de la rédaction des pièces. La disparition de notre collection rend ce travail quasi impossible. Nous nous sommes donc borné à compiler un formulaire du début du 18e siècle conservé aux Archives de l’État à Mons, dans la section des manuscrits. Certes nous ne pouvons pas affirmer être complet. Telle n’est d’ailleurs pas notre ambition.*”¹⁹ Ondanks dat hij enige voorzichtigheid bepleit, kunnen er toch enkele zeer pertinente methodologische bedenkingen gesteld worden bij het feit dat Louant inzichten uit een veel latere bron op de laatmiddeleeuwse periode toepast en moeten enigszins vraagtekens geplaatst worden bij wat hij aanduidde als de kwalificaties van *hommes de fief* betreffende volontaire jurisdictie tijdens de veertiende en vijftiende eeuw in het graafschap.²⁰ Om te kunnen vaststellen welke soort akten vazallen konden en mochten verlijden, ben ik voor elk van de 183 schriftstukken die zij hebben opgesteld, telkens nagegaan, aan de hand van de tekst zelf of via de regesten, om welk type oorkonde het precies ging. Daarbij werd meteen duidelijk dat zij een heel scala aan akten hebben voortgebracht en om de interpretaties te faciliteren opteerde ik ervoor om te werken met tien verschillende **categorieën** of **rubrieken**: (1) aankoop en verkoop; (2) akkoord, overeenkomst of dading; (3) huwelijk en echtscheiding; (4) lening en rente; (5) procuratie, volmacht of mandaat; (6) scheiding en deling; (7) testament en codicil; (8) verhuur en verpachting; (9) verklaring en afvraging; (10) overige.²¹ Een grafische voorstelling, zoals op de volgende pagina is weergegeven, leert dat de bevoegdheden van *hommes de fief* zich voornamelijk in die laatste, eerder generieke, categorie situeren. Daartoe behoren echter eenvoudigweg allerhande geauthentiseerde kopieën of *vidimi*. Wederom moet ook hier gewezen worden op een mogelijke vertekening door het beschikbare bronnenmateriaal, vooral omdat deze rubriek er als het ware ‘uitspringt’: zesenzeventig van de 183 akten die zij hebben verleden, ofwel ruim tweeënveertig procent, zijn louter kopieën van eerdere oorkonden of transacties. Daarnaast valt uit de cijfergegevens af te leiden dat de grafelijke leenmannen vooral bevoegd waren voor verklaringen en afvragingen, huwelijken en echtscheidingen, akkoorden of

¹⁹ Louant, *Les hommes de fief sur plume*, XLII.

²⁰ Niettemin merkte Louant hierbij ook nog op dat het archiefdepot van Bergen tot vóór de brand in 1940 zelf ook over een laatmiddeleeuws formulierboek beschikte dat wellicht werd samengesteld door een leenman uit de regio van Enghien (Edingen): Louant, *Les hommes de fief sur plume*, XLII. Vermoedelijk betreft het hier nog een ander formulierboek dan datgene waarvan ik gebruik heb gemaakt voor deze scriptie en dat tot de rijke collectie van de Gentse Universiteitsbibliotheek behoort. Ondanks dat dit manuscript, zoals hogerop in het derde hoofdstuk werd beargumenteerd, wellicht al sinds het begin van de twintigste eeuw, ten gevolge van een ruiltransactie in 1919 met het rijksarchief in Bergen, in Gent wordt bewaard, wist Louant van het bestaan ervan mogelijk niet af, omdat er geen sporen werden nagelaten van deze ruilovereenkomst en bovendien omdat het bewuste manuscript pas rond 1977 door Derolez voor het eerst systematisch werd geïnventariseerd (de vermelding in het *Standplaatsregister* hier buiten beschouwing gelaten, omdat dit geen publiek document was, maar slechts een soort werkinstrument voor de bibliothecarissen): Albert Derolez, *Inventaris van de handschriften in de Universiteitsbibliotheek te Gent* (Gent: Rijksuniversiteit Gent, 1977), 161. Van Dievoet maakte als een van de eerste nadrukkelijk gewag van de aanwezigheid van het formulierboek in de Gentse Universiteitsbibliotheek in zijn contributie uit 1998. In een voetnoot refereert hij dan ook expliciet aan de inventaris van Derolez: van Dievoet, “Notarisboeken en formulierboeken”, 76.

²¹ Voor deze verschillende rubrieken, alsook voor de toewijzing van de verschillende aktetypes aan die rubrieken of categorieën, heb ik me gebaseerd op de indeling die wordt gehanteerd in de gegevensbank voor het Notarius-project dat in 2017 werd geïnitieerd door de rijksarchieven van Kortrijk en Leuven. Bovendien bestaat de opzet van dat project er feitelijk in om via vrijwilligers notariële archieven uit het *ancien régime* nader te ontsluiten en voor onder meer genealogen en onderzoekers beschikbaar te stellen: Rijksarchief, “Notarius,” Rijksarchief in België: ons collectief geheugen, geraadpleegd 22.11.2018, <http://www.arch.be>.

overeenkomsten alsook voor aan- en verkopen. Tot die eerste categorie behoren meer bepaald velerlei attestaties, bekendmakingen, erkenningen, inventarissen, kwijtingen, processen-verbaal, protestaties, verklaringen en verzoekschriften. Onder die tweede vallen de talrijke huwelijkscontracten waarin steeds is aangegeven welke bezittingen de beide echtgenoten met zich meebrengen in het huwelijk. De derde omvat op haar beurt aansluitingen, beloften, obligaties, overeenkomsten, stichtingen en verbintenissen. Ten slotte valt de categorie ‘aankoop en verkoop’ uiteen in aanvaardingen, lastenkohieren, ouderlijke schenkingen (*avis de père et mère*), overdrachten, allerhande schenkingen en verkopen.

Grafiek 8 Bevoegdheden van grafelijke leenmannen in Henegouwen, 1345-1467.

BRON: Archives de l'État à Mons, *Collection contrats des hommes de fief: avis de père et mère*; Archives de l'État à Mons, *Collection contrats des hommes de fief: contrats de mariage*; Archives de l'État à Mons, *Collection contrats des hommes de fief: partages*; Archives de l'État à Mons, *Collection contrats des hommes de fief: testaments*; Archives de l'État à Mons, *Trésorerie des comtes de Hainaut: chartrier*; Rijksarchief Gent, *Graven van Vlaanderen: charters*, nrs. 1744-1745; Archives de l'État à Namur, *Chartrier des comtes de Namur*, nr. 1128; Devillers, Léopold. *Cartulaire des comtes de Hainaut, de l'avènement de Guillaume II à la mort de Jacqueline de Bavière*. Brussel: Hayez, 1881-1896; *id.*, *Chartes du chapitre de Sainte-Waudru de Mons*. Brussel: Kiessling en Imbreghts, 1899.

In iets mindere mate waren leenmannen eveneens bevoegd voor scheidingen en delingen, waaronder afstanden, ontervingen, verdelingen (*partages*) en verwerpingen vielen, om testamenten en codicillen te verlijden, voor leningen en renten, zoals handlichtingen, (lijf)rentes, en restituties, voor procuraties, volmachten of mandaten, waartoe benoemingen en vormen van **rechtsherstel** vielen, alsook voor verhuur en verpachting, waarbij men dan moet denken aan cijnshellingen en toewijzingen. Anders gezegd, de competenties van *hommes de fief* waren veel ruimer dan het formulierboek deed vermoeden: daarin leken grafelijke vazallen immers enkel in verband te worden gebracht met het verlijden en authentiseren van obligaties oftewel schuldbekentenissen, renteleningen, cijnshellingen, ontvangstbewijzen, aan- of verkopen en aanstellingen of benoemingen (procuraties).

Om de ‘actieradius’ van de grafelijke leenmannen enigszins in kaart te brengen, en dus te achterhalen waar zij destijds ongeveer actief waren binnen en eventueel buiten het graafschap, ben ik vooreerst nagaan waar elk van hun akten of contracten werd opgesteld. Van negentig documenten is echter niet geweten op welke plaats zij werden verleden, omdat die niet werd vermeld of omdat de tekst niet meer leesbaar is. Alle andere, waarvan wél is achterhaald waar de overeenkomst werd afgesloten, zijn, behalve één ervan die in Cielle werd verleden, opgesteld in Henegouwen zelf en het merendeel daarvan dan nog eens in de hoofdstad Bergen. Aldus lijken die *hommes de fief* louter binnen het graafschap zelf bevoegdheid te hebben, wat uiteraard weinig verwonderlijk kan worden genoemd.

Ath	4 akte(n)	Frameries	0 akte(n)
Bavay	1 akte(n)	Fumay	1 akte(n)
Beaumont	6 akte(n)	Gent	0 akte(n)
Bergen	57 akte(n)	Hal	1 akte(n)
Beuvrages	0 akte(n)	Houdeng	1 akte(n)
Binche	2 akte(n)	Jemappes	0 akte(n)
Blaton	1 akte(n)	Jumet	1 akte(n)
Chièvres	1 akte(n)	Le Quesnoy	3 akte(n)
Chimay	1 akte(n)	Lessines	1 akte(n)
Cielle	1 akte(n)	Maubeuge	7 akte(n)
Condé-sur-l’Escaut	0 akte(n)	Le Roeulx	0 akte(n)
Crespin	0 akte(n)	Saint-Ghislain	1 akte(n)
Enghien	1 akte(n)	Valenciennes	2 akte(n)
Flobecq	0 akte(n)	Onbekend	90 akte(n)

Tabel 3 Overzicht van plaatsen waar akten van *hommes de fief* werden verleden.

BRON: Archives de l’État à Mons, *Collection contrats des hommes de fief: avis de père et mère*; Archives de l’État à Mons, *Collection contrats des hommes de fief: contrats de mariage*; Archives de l’État à Mons, *Collection contrats des hommes de fief: partages*; Archives de l’État à Mons, *Collection contrats des hommes de fief: testaments*; Archives de l’État à Mons, *Trésorerie des comtes de Hainaut: chartrier*; Rijksarchief Gent, *Graven van Vlaanderen: charters*, nrs. 1744-1745; Archives de l’État à Namur, *Chartrier des comtes de Namur*, nr. 1128; Devillers, Léopold. *Cartulaire des comtes de Hainaut, de l’avènement de Guillaume II à la mort de Jacqueline de Bavière*. Brussel: Hayez, 1881-1896; *id.*, *Chartes du chapitre de Sainte-Waudru de Mons*. Brussel: Kiessling en Imbreghts, 1899.

Vanzelfsprekend doen deze vaststellingen de vraag rijzen hoe ‘mobiel’ leenmannen toen precies waren in en rond Henegouwen. Om daar enigszins meer vat op te krijgen is het van belang om na te gaan in welke regio’s elk van hen actief was. Daartoe worden vooreerst de plaatsen aangewend die in de akten zelf werden vermeld: immers, door voor elke leenman na te gaan waar (en wanneer) die welke oorkonde

heeft uitgevaardigd, krijg ik tot op zekere hoogte zicht op de streken waar die mogelijk actief is geweest. Ook het reeds eerder vernoemde repertorium van Wymans, waarin hij de wapenschilden beschrijft van *hommes de fief* die voorkwamen gedurende de late middeleeuwen, vormt in deze context wederom een uiterst relevante hulpbron. Daarin gaf de auteur, evenzeer op basis van akten die zij hadden opgesteld, voor de meeste leenmannen aan waar zij actief waren. Als bijlage is, zoals ook in het vorige hoofdstuk is vermeld, een gedetailleerd overzicht opgenomen van de verschillende grafelijke vazallen die binnen het kader van dit onderzoek werden geïdentificeerd en wier schriftstukken de basis vormen voor mijn inhoudelijke analyses. Hierbij is telkens ook aangegeven wanneer zij hun akten verleden en waar zij hun activiteiten voornamelijk uitoefenden. Van de in totaal 355 leenmannen konden er van 110 geen regio worden gedetermineerd, terwijl dat voor de overige 245 wel degelijk mogelijk was. Daarvan waren er toen 222 actief in één enkele regio en drieëntwintig in twee. Slechts vier van die drieëntwintig zouden eveneens buiten Henegouwen actief zijn geweest: Piérard Candillon en Jean Ghelet waren behalve in Bergen ook in Gent werkzaam, en Nicaise Brassauls en Philippe Wadrupont zijn geattesteerd in Cielle. Alle anderen waren louter actief binnen het graafschap zelf en dan voornamelijk in en rond de hoofdstad Bergen.²² Dat de meesten slechts op één enkele plaats werkzaam waren en een minderheid op twee plekken die dan ook nog eens relatief in elkaars buurt lagen, doet vermoeden dat *hommes de fief* niet erg mobiel waren destijds. Mogelijk bevestigt dit de eerdere vaststelling dat velen onder hen inderdaad nog geen *hommes de fief sur plume* waren, omdat die, althans volgens Louant, mobieler waren en vaker bij de comparanten ter plekke gingen.²³ Toch blijft het ook hier weer opletten voor mogelijke vertekening die de interpretaties kunnen sturen en beïnvloeden. In de akten wordt immers niet altijd systematisch aangegeven waar de comparanten woonachtig waren en of zij, dan wel de grafelijke vazallen, zich moesten verplaatsen om de transactie te laten verlijden. Ondanks dat het merendeel van de leenmannen op één plaats actief was, kunnen ze desondanks mogelijk wel tot op zekere hoogte mobiel zijn geweest indien zij zich persoonlijk naar de betrokken partijen begaven, maar als die in dezelfde regio woonden als waar de leenmannen zelf actief waren, en zeker indien de akte louter vermeldt in welke stad de overeenkomst werd afgesloten, dan blijft hun ‘mobiliteit’ uiteraard verborgen en onzichtbaar.

Ath	17 leenman(nen)	Frameries	2 leenman(nen)
Bavay	2 leenman(nen)	Fumay	2 leenman(nen)
Beaumont	13 leenman(nen)	Gent	2 leenman(nen)
Bergen	164 leenman(nen)	Hal	3 leenman(nen)
Beuvrages	1 leenman(nen)	Houdeng	0 leenman(nen)

²² Volgens Louant was dit zeker nog tot in de vijftiende eeuw het geval. In Bergen lag namelijk de hoofdzetel van het feodale leenhof: Louant, *Les hommes de fief sur plume*, XVIII. Zie voor een institutionele geschiedenis van Henegouwen en het belang daarbij van Bergen eveneens de volgende uiterst interessante referenties: Christiane Piérard, “Mons (moyen âge),” in *Les institutions publiques régionales et locales en Hainaut et Tournai/ Tournais sous l’Ancien Régime*, ed. Florian Mariage, *Miscellanea Archivistica Studia* 119 (Brussel: Archives Générales du Royaume, 2009), 247-57; Jean-Marie Cauchies, “Le Hainaut et le Tournais au fil du temps (XIe-XVIIIe siècle): histoire et pouvoirs,” in *Créer, administrer, réformer: regards croisés sur dix siècles d’histoire des institutions publiques en Hainaut et Tournais*, eds. Jean-Marie Cauchies, Laurent Honnoré en Florian Mariage, *Miscellanea Archivistica Studia* 182 (Brussel: Archives Générales du Royaume, 2009), 29-39; Florian Mariage, “Le territoire,” in *Les institutions publiques régionales et locales en Hainaut et Tournai/ Tournais sous l’Ancien Régime*, ed. Florian Mariage, *Miscellanea Archivistica Studia* 119 (Brussel: Archives Générales du Royaume, 2009) 27-38.

²³ Louant, *Les hommes de fief sur plume*, LII-LIII. Ook Guillaume Broekaert wees daar in zijn eigen contributie uit 2011 enigszins op: Guillaume Broekaert, “Les hommes de fief de plume en Hainaut.” *Comptes-Rendus des Conférences du Cercle Archéologique et Historique de Valenciennes* 86, nr. 3 (2011): 1-3.

Binche	5 leenman(nen)	Jemappes	1 leenman(nen)
Blaton	2 leenman(nen)	Jumet	2 leenman(nen)
Chièvres	2 leenman(nen)	Le Quesnoy	7 leenman(nen)
Chimay	2 leenman(nen)	Lessines	11 leenman(nen)
Cielle	2 leenman(nen)	Maubeuge	14 leenman(nen)
Condé-sur-l'Escaut	2 leenman(nen)	Le Roeulx	1 leenman(nen)
Crespin	2 leenman(nen)	Saint-Ghislain	4 leenman(nen)
Enghien	2 leenman(nen)	Valenciennes	10 leenman(nen)
Flobecq	1 leenman(nen)	Onbekend	110 leenman(nen)

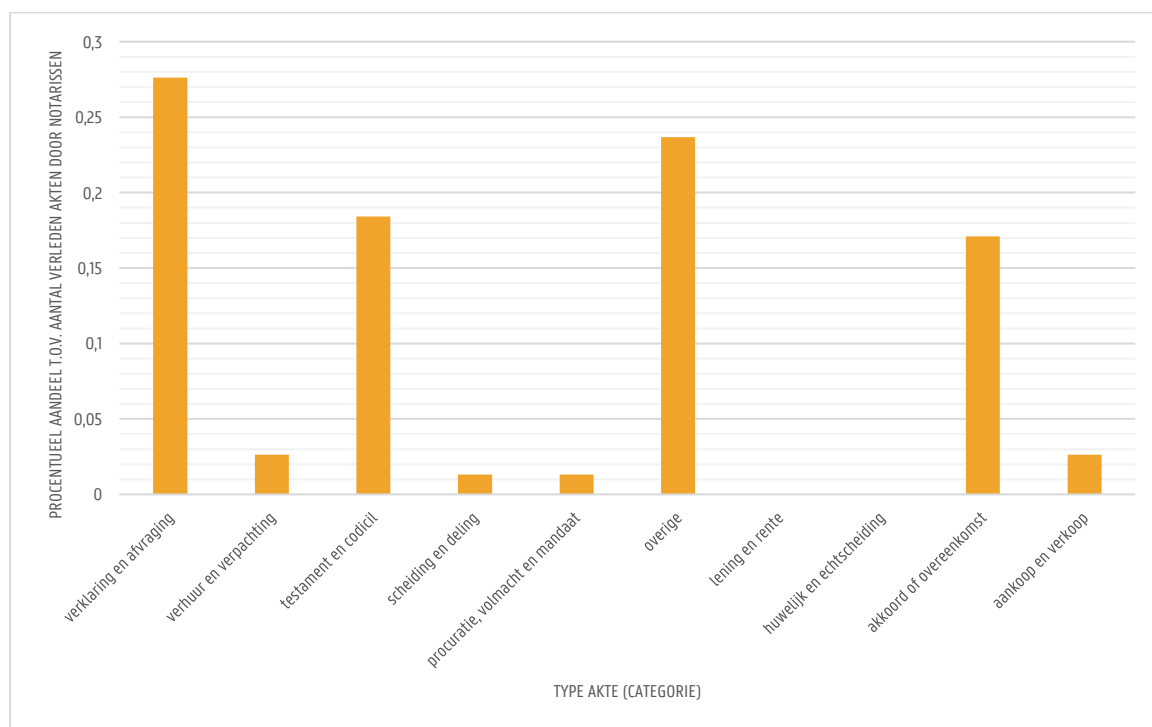
Tabel 4 Overzicht van regio's waar grafelijke leenmannen actief waren.

BRON: Archives de l'État à Mons, *Collection contrats des hommes de fief: avis de père et mère*; Archives de l'État à Mons, *Collection contrats des hommes de fief: contrats de mariage*; Archives de l'État à Mons, *Collection contrats des hommes de fief: partages*; Archives de l'État à Mons, *Collection contrats des hommes de fief: testaments*; Archives de l'État à Mons, *Trésorerie des comtes de Hainaut: chartrier*; Rijksarchief Gent, *Graven van Vlaanderen: charters*, nrs. 1744-1745; Archives de l'État à Namur, *Chartrier des comtes de Namur*, nr. 1128; Devillers, Léopold. *Cartulaire des comtes de Hainaut, de l'avènement de Guillaume II à la mort de Jacqueline de Bavière*. Brussel: Hayez, 1881-1896; *id.*, *Chartes du chapitre de Sainte-Waudru de Mons*. Brussel: Kiessling en Imbreghts, 1899.

Wat dan tot slot het cliënteel van de leenmannen betreft, dus de comparanten die appelleerden aan de bevoegdheden van de *hommes de fief*inzake **vrijwillige rechtspraak**, lijkt die voornamelijk te bestaan uit de lekenbevolking en niet zozeer uit geestelijken. Niettemin traden de grafelijke vazallen, als een ietwat neutrale beoorkondingsinstantie, op ten behoeve van zowel seculiere als, zij het in eerder geringe mate, religieuze instellingen en privépersonen. Zoals in het derde hoofdstuk reeds werd besproken, behoren van de 183 schriftstukken die de Henegouwse leenmannen hebben voortgebracht tussen 1345 en 1467 veertig tot vier verschillende fondsen die samen de omvangrijke contractencollectie van de *hommes de fief* vormen. Meer specifiek gaat het om testamenten, verdelingen of *partages*, huwelijkscontracten alsook ouderlijke schenkingen of *avis de père et mère*. Geen van die veertig contracten vermelden evenwel geestelijken of *clerici*: telkens opnieuw zijn leken de verzoekende partij. Voor ouderlijke schenkingen en voor huwelijkscontracten verbaast dit overigens nauwelijks, aangezien geestelijken niet huwden en zelf geen kinderen hadden aan wie zij tijdens hun leven bezittingen konden schenken. Dat zij voornamelijk ten dienste stonden van een overwegend lekenpubliek bewijst overigens ook het feit dat het leeuwendeel van de oorkonden van *hommes de fief* tot op heden wordt bewaard in het grafelijke archief, de *Trésorerie*. Concreter gaat het daarbij om maar liefst vierentachtig akten die werden verleden op vraag van graven, lagere potentaten en notabelen. Diezelfde vaststelling kan evenzeer worden gedaan voor vijftienvintig van hun documenten die door Devillers zijn uitgegeven en als editie beschikbaar zijn in diens *Cartulaire des comtes de Hainaut*. Slechts vierendertig schriftstukken zijn door dezelfde auteur opgenomen in diens *Chartes du chapitre de Sainte-Waudru* en behoorden tot het kerkarchief van het kapittel van Saint-Waudru. Net in die akten verschenen hoofdzakelijk geestelijken als comparanten, de leenmannen verzoekende voor hen afstanden, attestaties, beloftes, cijnsheffingen, erkenningen, handlichtingen, ontervingen, rentelingen, schenkingen, stichtingen, verbintenissen, verklaringen, verkopen en *vidimi* te verlijden.

3 Concurrenten of concullega's?

Teneinde ook de bevoegdheden van openbare notarissen die tussen 1345 en 1467 actief waren binnen en rond het graafschap **Henegouwen**, ben ik wederom, net als voor de leenmannen, voor elk van hun tweeënzeventig instrumenten aan de hand van de inhoud ervan of middels de regesten nagegaan welk type akte het telkens betreft. Ook in dit geval werd al snel duidelijk dat notarissen evenzeer een uiterst gevarieerd en divers scala aan documenten konden verlijden, waardoor ik er opnieuw bewust voor koos om de verschillende oorkonden onder te verdelen in dezelfde tien rubrieken of categorieën die ik eerder eveneens al had gebruikt, vooral om de gegevens overzichtelijker te maken.

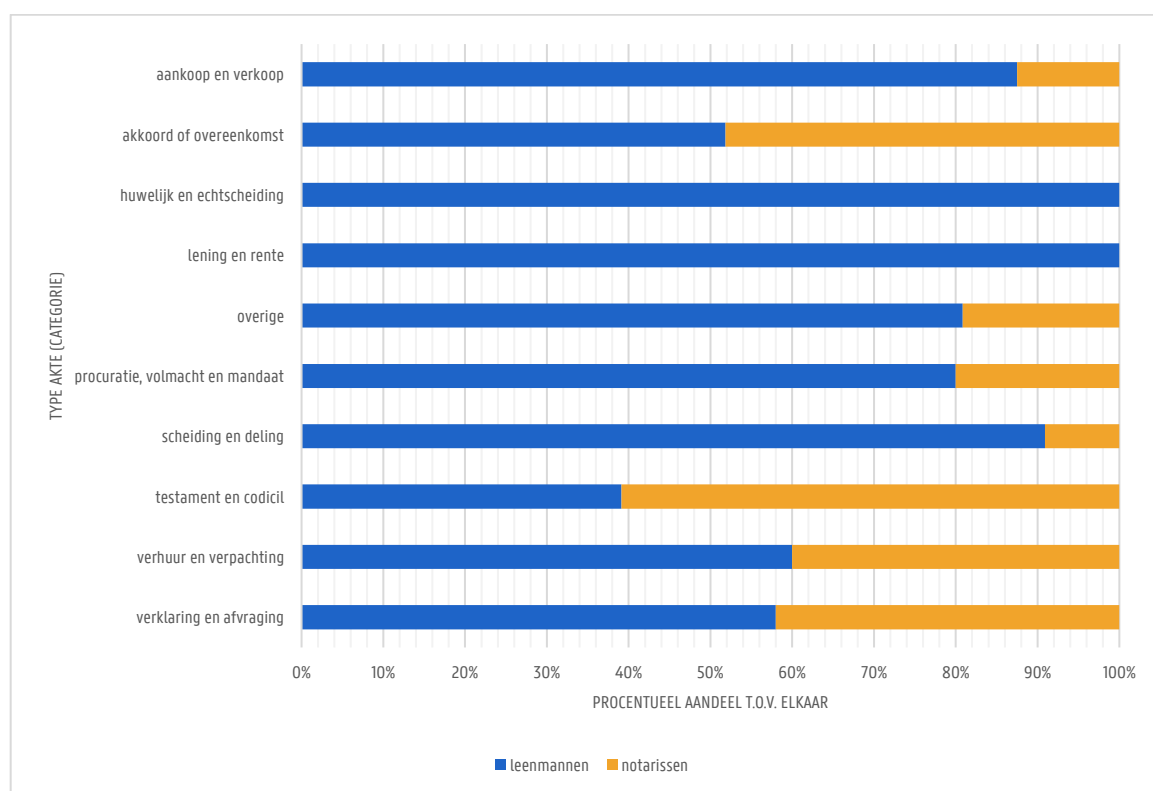

Grafiek 9 Bevoegdheden van notarissen in Henegouwen, 1345-1467.

BRON: Archives de l'État à Mons, *Collection contrats des hommes de fief: avis de père et mère*; Archives de l'État à Mons, *Collection contrats des hommes de fief: contrats de mariage*; Archives de l'État à Mons, *Collection contrats des hommes de fief: partages*; Archives de l'État à Mons, *Collection contrats des hommes de fief: testaments*; Archives de l'État à Mons, *Trésorerie des comtes de Hainaut: chartrier*; Rijksarchief Gent, *Graven van Vlaanderen: charters*, nrs. 1744-1745; Archives de l'État à Namur, *Chartrier des comtes de Namur*, nr. 1128; Devillers, Léopold. *Cartulaire des comtes de Hainaut, de l'avènement de Guillaume II à la mort de Jacqueline de Bavière*. Brussel: Hayez, 1881-1896; *id.*, *Chartes du chapitre de Sainte-Waudru de Mons*. Brussel: Kiessling en Imbreghts, 1899.

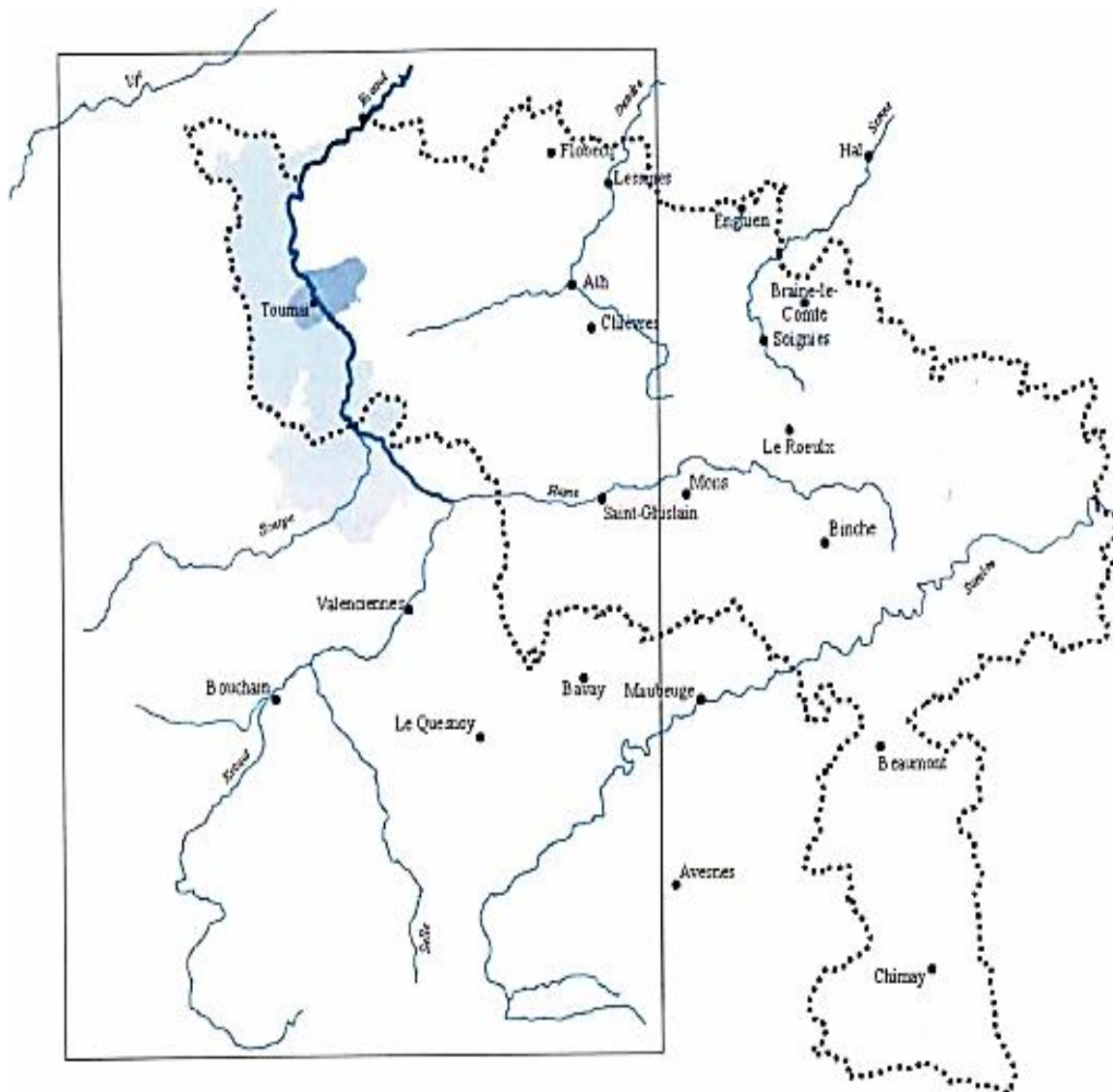
Wat meteen opvalt aan de grafische visualisatie hierboven is dat notarissen geen akten hebben verleden aangaande leningen en rentes of met betrekking tot huwelijken en echtscheidingen. Anders gezegd: ze stelden in deze bewuste periode geen huwelijkscontracten, handlichtingen, (lijf)rentes of restituties op schrift. Of notarissen effectief niet de bevoegdheid hadden om dergelijke overeenkomsten te verlijden, blijft evenwel de vraag, rekening houdend met de mogelijkheid dat bepaalde bronnen de tand des tijds niet wisten te doorstaan en er zo een zekere vertekening optreedt. Toch is het zeer opmerkelijk dat zij over een tijdspanne van 123 jaar geen van dergelijke akten hebben nagelaten. Wél brachten ze tamelijk wat schriftstukken voort die verklaringen en afvragingen, testamenten, akkoorden of overeenkomsten alsook geauthentiseerde kopieën of *vidimi* ("overige") betroffen. Bijgevolg beschikken we over vrij veel attestaties, bekendmakingen, erkenningen, inventarissen, kwijtingen, processen-verbaal, protestaties,

verklaringen en verzoeken, alsook over aansluitingen, beloften, obligaties, overeenkomsten, stichtingen en verbintenissen die zijn opgesteld door notarissen naast dus die notariële testamenten en *vidimi*. Een bijkomende vergelijking tussen de bevoegdheden van notarissen en die van leenmannen verduidelijkt hoe de competenties van beide actoren zich destijds verhielden. Zoals hierboven al werd opgemerkt, hebben notarissen gedurende de bestudeerde tijdsperiode geen huwelijkscontracten of leningen en renten verleden. Aldus kwamen huwelijkscontracten, handlichtingen, (lijf)renten en restituties louter van *hommes de fief* voort en leek men zich voor dergelijke transacties alleen op hen te beroepen. Eveneens in de categorieën ‘aankoop en verkoop’, ‘overige’, ‘procuratie, volmacht en mandaat’ alsook ‘scheiding en deling’ was de notariële activiteit fel ondervertegenwoordigd. Hoewel notarissen tot op zekere hoogte bevoegdheid hebben gehad inzake, gaf men er blijkbaar toch eerder de voorkeur aan aanvaarding, lastenkohieren, (ouderlijke) schenkingen, overdrachten en verkopen, authentieke kopieën ofwel *vidimi*, benoemingen en vormen van rechtsherstel, afstanden, ontervingen, verdelingen en verwerpingen door grafelijke vazallen of leenmannen op schrift te laten stellen. Wat betreft verhuringen en verpachtingen, verklaringen en afvragingen, alsook aangaande akkoorden of overeenkomsten, leek er een zekere balans te bestaan: respectievelijk in veertig, vijfendertig en achtenveertig procent van de gevallen beriep men zich op een notaris om de overeenkomst te verlijden. Tot slot dient nog te worden opgemerkt dat zeker indien iemand een testament wilde laten opmaken, die ervoor koos om een notaris aan te spreken: zo’n eenenzestig procent van de testamenten, ofwel veertien van de drieëntwintig, die in het kader van deze scriptie werden gebruikt, zijn destijds opgesteld door openbare notarissen.

Grafiek 10 Verschil in bevoegdheden van notarissen en leenmannen in Henegouwen, 1345-1467.

BRON: Archives de l'État à Mons, *Collection contrats des hommes de fief: avis de père et mère*; Archives de l'État à Mons, *Collection contrats des hommes de fief: contrats de mariage*; Archives de l'État à Mons, *Collection contrats des hommes de fief: partages*; Archives de l'État à Mons, *Collection contrats des hommes de fief: testaments*; Archives de l'État à Mons, *Trésorerie des comtes de Hainaut: chartrier*; Rijksarchief Gent, *Graven van Vlaanderen: charters*, nrs. 1744-1745; Archives de l'État à Namur, *Chartrier des comtes de Namur*, nr. 1128; Devillers, Léopold. *Cartulaire des comtes de Hainaut, de l'avènement de Guillaume II à la mort de Jacqueline de Bavière*. Brussel: Hayez, 1881-1896; *id.*, *Chartes du chapitre de Sainte-Waudru de Mons*. Brussel: Kiessling en Imbreghts, 1899.

Figuur 6 Kaart van het graafschap Henegouwen tijdens de late middeleeuwen.

BRON: Mariage, Florian. “Le territoire.” In *Les institutions publiques régionales et locales en Hainaut et Tournai/Tournaisis sous l’Ancien Régime*, uitgegeven door Florian Mariage, 27-38. *Miscellanea Archivistica Studia* 119. Brussel: Archives Générales du Royaume, 2009.

Ook indien het werkterrein van de notarissen die actief waren in en rond Henegouwen tijdens de late middeleeuwen, in kaart moet worden gebracht, is het uiteraard wenselijk om vooreerst na te gaan waar zij toen hun instrumenten zelf hebben verleden. Van negentien akten is evenwel niet geweten waar die precies werden opgesteld, doordat de plaatsnaam niet werd opgenomen in het instrument, niet langer leesbaar is of omdat de **uitgever** die niet mee heeft opgenomen in de registren. Van de andere drieën-vijftig heb ik echter wel kunnen achterhalen waar die destijds op schrift werden gesteld. Daarvan zijn er achtenveertig verleden binnen het graafschap zelf, en dan voornamelijk in Bergen, en vijf erbuiten. Wederom leveren deze plaatsen een indicatie op omtrent de ‘actieradius’ van notarissen, maar daarnaast zijn evenzeer hun autografische *subscriptions* van belang gebleken. Weliswaar duiden ze in die ondertekening niet aan waar zij hun instrumenten hebben verleden, dat gebeurt doorgaans in het eschatocol, maar ze geven daarin onder meer wél te kennen aan welk **dioceses** zij verbonden waren en eventueel ook waar ze resideerden. Voor een gedetailleerd overzicht van de verschillende notarissen die werden geïdentificeerd en wier akten werden aangewend binnen dit onderzoek, alsook van de periode waarin zij werkzaam waren en de streken waar ze vandaan kwamen, verwijs ik naar het volgende hoofdstuk.

Avesnes	1 akte(n)	Le Quesnoy	1 akte(n)
Bergen	43 akte(n)	Lille	1 akte(n)
Binche	1 akte(n)	Saint-Ghislain	1 akte(n)
Den Haag	1 akte(n)	Valenciennes	1 akte(n)
Doornik	1 akte(n)	Onbekend	19 akte(n)
Kamerijk	2 akte(n)		

Tabel 5 Overzicht van plaatsen waar akten van (openbare) notarissen werden verleden.

BRON: Archives de l'État à Mons, *Collection contrats des hommes de fief: avis de père et mère*; Archives de l'État à Mons, *Collection contrats des hommes de fief: contrats de mariage*; Archives de l'État à Mons, *Collection contrats des hommes de fief: partages*; Archives de l'État à Mons, *Collection contrats des hommes de fief: testaments*; Archives de l'État à Mons, *Trésorerie des comtes de Hainaut: chartrier*; Rijksarchief Gent, *Graven van Vlaanderen: charters*, nrs. 1744-1745; Archives de l'État à Namur, *Chartrier des comtes de Namur*, nr. 1128; Devillers, Léopold. *Cartulaire des comtes de Hainaut, de l'avènement de Guillaume II à la mort de Jacqueline de Bavière*. Brussel: Hayez, 1881-1896; *id.*, *Chartes du chapitre de Sainte-Waudru de Mons*. Brussel: Kiessling en Imbreghts, 1899.

Meer bepaald werden de achtenveertig **notariële instrumenten** die werden verleden binnen het graafschap zelf, opgesteld door drieëntwintig verschillende notarissen. Over vijf van hen, Evrard de Vivariis, Henri de le Jauche, Jean Judiniel, Jean Polie en Nicolas le Viel, is verder relatief weinig bekend, omdat hun ondertekening niet langer leesbaar is of niet werd opgenomen in de respectievelijke uitgaven. Aldus is van hen niet geweten uit welke regio ze precies van afkomstig waren. Van de achttien anderen is dat dan weer wel het geval: een van hen, Nicolas Tassardi, was als notaris verbonden aan het diocees van Doornik, terwijl er zeventien uit het diocees van Kamerijk kwamen, waartoe Henegouwen destijds ook behoorde. En van diegenen die aan dat bewuste diocees verbonden waren, zijn er elf die geen nadere residentie hebben opgegeven in hun *subscriptio*. Zes anderen deden dat echter juist wel. Behalve Étienne Wiard die uit Tongeren kwam, resideerde de rest in verschillende steden binnen het toenmalige graafschap Henegouwen. Zoals in het vorige hoofdstuk al kort eens werd aangehaald kwamen Guillaume d'Ausnoit, Hugues de Braine en Robert de Brabant uit Bergen zelf, en Pierre de Brabant alsook Philippe Amiran respectievelijk uit Soignies en Maubeuge. Overigens instrumenteerden deze notarissen niet noodzakelijk in de eigen stad: zo was Hugues de Braine dichtbij actief in de buurt van Saint-Ghislain, heeft Robert de Brabant minstens één notarisakte verleden in Kamerijk en trad Philippe Amiran in Le Quesnoy op. Deze vaststellingen op zich doen al vermoeden dat de notarissen in elk geval 'mobiel' waren dan de eigentijdse *hommes de fief* in die zin dat zowel notarissen van buitenaf als diegenen die in het graafschap zelf resideerden, akten verleden binnen Henegouwen en dat de laatstgenoemden voorts eveneens buiten de eigen residentie werkzaam of actief waren. Bovendien maakt een figuur als Robert de Brabant enigszins duidelijk dat de actieradius of het werkterrein van residerende notarissen zich ook uitstreckte tot voorbij de feitelijke grenzen van het toenmalige graafschap. Toch is dat moeilijk hard te maken, aangezien van de vier verschillende notarissen die samen de vijf oorkonden hebben opgesteld die buiten Henegouwen zelf werden verleden, alleen van de Brabant met zekerheid kan worden gezegd waar die vandaan kwam. Van de anderen, Jakemes de Braine, Gilles Creton en Jean Flamingi weet men op basis van hun *subscriptioes* enkel dat zij verbonden waren aan het diocees van Kamerijk. Hoewel er geen voorbeelden terug te vinden zijn van het feit dat deze drie ook binnen het graafschap zelf hebben geïnstrumenteerd, is het desondanks niet geheel ondenkbaar dat ze wel degelijk werkzaam zijn geweest in Henegouwen, omwille van het feit dat het graafschap precies in dat diocees lag en dat de notarissen

die daar vandaan kwamen zelf ook akten hebben verleden in verscheidene steden van het Henegouwse. Wat dan, tot slot, met die negentien resterende akten waarvan niet is geweten waar ze precies werden verleden en die door zeventien verschillende notarissen werden opgesteld? Vooreerst dient opgemerkt te worden dat deze instrumenten bewust werden opgenomen in het bronnencorpus van dit onderzoek, omdat de kans dat ze binnen het graafschap Henegouwen zijn uitgevaardigd vrij reëel is. Immers, deze maken allen deel uit van de het kapittel van Sainte-Waudru, de *Trésorerie* of het grafelijke archief alsook, zij het weliswaar slecht in zeer beperkte mate, van de contractencollectie van de *hommes de fief*. Daarom acht ik het raadzaam ook te proberen achterhalen waar de notarissen vandaan kwamen die deze akten hebben verleden. Drie van hen, Étienne Wiard, Gilles Vituli en Jean Judiniel, hadden eerder al enkele van hun instrumenten in Henegouwen zelf opgesteld. Zoals hierboven al werd aangegeven, was Wiard afkomstig uit Tongeren, terwijl van Vituli uit diens ondertekening enkel kon worden afgeleid dat hij aan het diocees van Kamerijk verbonden was. Over Jean Judiniel is verder niet veel meer bekend, daar diens *subscriptio* niet overgeleverd is. Nog zes anderen kwamen eveneens uit Kamerijk: Étienne Kokiau, Jacques Fielvés, Simon de Lobbes, Jean Gobiniel, Jean Nazardi en Jean de Chimay, wiens naam voorts doet vermoeden dat hij wellicht uit het graafschap zelf kwam. Jacques le Monnier, Jacques Meunier en Jean Escauvaut waren verbonden aan het diocees Doornik, terwijl Martin de Zoemeren en Ratgherus de Cabiël uit Luik afkomstig waren. Op zijn beurt kwam François du Kar uit Terwaan. Van de overige twee, Antoine de Beaulieu en Simon Pourette, ontbreekt verdere informatie. Uit het voorgaande mag worden afgeleid, ook hier weer met de nodige terughoudendheid, dat openbare notarissen binnen en rond Henegouwen tussen 1345 en 1467 inderdaad wel mobieler waren dan de grafelijke leenmannen alsook dat hun werkterrein enigszins uitgebreider was.²⁴ Notarissen die resideerden binnen het graafschap zelf, instrumenteerden niet noodzakelijk in de eigen stad, maar ook op enkele andere plaatsen in Henegouwen én traden bovendien soms op buiten de grenzen van hun strikte ambtsgebied. Overigens waren er naast de residerende notarissen evenzeer ‘uitheemse’ pendanten werkzaam die voornamelijk aan het diocees van Kamerijk verbonden waren en af en toe zelfs van iets verder kwamen als Doornik of Luik. Niettemin dient men hier in het achterhoofd te houden dat het telkens om een uiterst beperkt aantal gaat, zoals reeds in het voorgaande hoofdstuk uitvoerig werd behandeld.

Eindigen wil ik hier doen met nog een korte uitweiding over het **beoogde cliënteel** van openbare notarissen die tijdens de late middeleeuwen actief waren in en rond Henegouwen. Reeds eerder in dit vierde hoofdstuk kon ik vaststellen dat de notarissen wier instrumenten werden aangewend in het licht deze bredere onderzoeksopzet, geen overeenkomsten verleden die te maken hadden met leningen en renten, en evenmin enige huwelijkscontracten op schrift hadden gesteld. Hoewel hun beoorkondingsactiviteiten toen beduidend lager lagen dan die van *hommes de fief* en het overgeleverde bronnenmateriaal bovendien mogelijk voor de nodige vertekening kan zorgen, is het frappant dat ze in 123 jaar tijd niet één handlichting, (lijf)rente, restitutie of huwelijkscontract authentiseerden. Overigens doet dat laatste vermoeden dat notarissen voornamelijk opraden ten behoeve van *clerici*, aangezien de geestelijken niet huwden. Dat vermoeden lijkt ook goeddeels bevestigd te worden, want van de in totaal tweeënzeventig notariële akten die hier gebruikt werden, zijn er meer dan de helft, tweeënveertig om precies te zijn, als uitgave opgenomen in *Chartes du chapitre de Sainte-Waudru* en behoorden zij destijds tot het archief van het kapittel van **Sainte-Waudru**. Aldus kwamen in deze oorkonden met name *clerici* voor als comparanten of verzoekende partijen. Dat er van de geselecteerde notarisinstrumenten echter elf in *Cartulaire des comtes de Hainaut* beschikbaar zijn als editie en zeventien tot op heden in het grafelijke archief of de

²⁴ Feitelijk wekt dit weinig verbazing op, want in theorie was een openbaar notaris gemachtigd zijn ambt overal uit te oefenen zonder enige territoriale beperking. Pauselijke notarissen waren in beginsel werkzaam in de gehele christenheid, terwijl de keizerlijke pendanten in het volledige keizerrijk actief konden zijn: Michel Oosterbosch et al. “Het notariaat in de Belgische territoria tijdens de middeleeuwen.” In *Het notariaat in België van de middeleeuwen tot heden*, eds. Claude Bruneel, Philippe Godding en Fred Stevens (Brussel: Gemeentekrediet, 1998), 63. Zie in dit verband ook de referenties die werden aangehaald in de historiografische schets uit het tweede hoofdstuk.

Trésorerie bewaard worden, wijst er echter op dat notarissen net als de grafelijke leenmannen niet voor een exclusief cliënteel werkzaam waren, maar eerder als een **neutrale beoorkondingsinstantie** mogen worden beschouwd. Voorts dient hierbij nog te worden aangestipt dat in de contractencollectie van de grafelijke leenmannen twee testamenten zijn opgenomen die niet zijn opgesteld door vazallen zelf, maar wel door openbare notarissen. Telkens waren de comparanten wereldlijke notabelen.²⁵

4 Besluit

In het voorgaande ben ik wat dieper ingegaan op de vraag binnen welke **juridische dimensies** van de samenleving *hommes de fief* en notarissen hun institutioneel-professioneel gezag konden laten gelden en aldus publiek vertrouwen wekken. Daarop werd een antwoord geformuleerd door in de eerste plaats na te gaan welke hun bevoegdheden waren, waar ze optraden en wie toen tot hun cliënteel behoorde. Wederom gaf het formulierboek enige indicaties omtrent de competenties van grafelijke leenmannen, zowel *sur fonds* en zich dus nog beroepend op *clers lettrians*, als, in beperktere mate, *hommes de fief sur plume*. Daaruit bleek dat vazallen bevoegdheid zouden hebben gehad inzake het verlijden van obligaties, rentelingen, cijnsheffingen, eigendomsoverdrachten en procuraties. Maar wat ook opviel, was dat de auteurs van het handschrift heel wat modelakten hadden opgenomen die geen melding maken van *hommes de fief*, noch als getuigen, noch als disposanten. Dit deed het vermoeden wekken dat de compilatoren zelf geen leenmannen waren, maar nog steeds *clers lettrians* op wie feitelijk iedereen die dat wenste, een beroep kon doen. Precies omdat zoveel sjablonen geen gewag maakten van leenmannen, konden hypothesen omtrent hun actieradius en cliënteel niet of toch alleszins zeer moeilijk worden geformuleerd. Aldus drong zich opnieuw een kwantitatieve verwerking van de cijfergegevens op die bovendien de eerdere inzichten van Louant dienaangaande, waar overigens enkele methodologische bezwaren tegen konden worden opgeworpen, nuanceren. Rekening houdend met vertekening van het bronnenmateriaal brachten de *hommes de fief* het meest van al geauthentiseerde kopieën of *vidimi* voort in de bestudeerde tijdspanne. Daarnaast waren ze ook zeer actief aangaande alles wat te maken had met verklaringen en afvragingen, huwelijk en echtscheiding, akkoorden of overeenkomsten alsook aan- en verkoop. In iets mindere mate waren ze bevoegd voor zaken die betrekking hadden op onder andere scheidingen en delingen, testamenten en codicillen, leningen en renten, procuraties alsook verhuur en verpachting. Door te achterhalen waar de akten precies werden verleden en op basis daarvan de actieradius van de leenmannen te bepalen, werd duidelijk dat *hommes de fief*, logischerwijs, slechts binnen het graafschap zelf bevoegdheid hadden en dat hun optreden doorgaans louter tot één welbepaalde stad beperkt bleef. Wat hun mobiliteit aldus betreft, kon worden vermoed dat grafelijke vazallen wellicht niet zo mobiel waren. Met een dergelijke claim moet men evenwel toch opletten, omdat de akten nooit systematisch aangaven waar de comparanten woonachtig waren en of zij zichzelf, dan wel de vazallen, al dan niet binnen de eigen stad moesten verplaatsen om de akte te laten verlijden. Wat wél van die comparanten geweten is, is dat zij veelal tot het lekenmilieu behoorden, hoewel niet exclusief. Als een enigszins **neutrale beoorkondingsinstantie** traden *hommes de fief* immers ook op ten behoeve van een geestelijk publiek. Vervolgens moest een comparatieve benadering aan de hand van notariële akten een beter beeld scheppen omtrent in hoeverre notarissen en leenmannen als concurrenten dan wel collega's konden worden gezien. Eigenlijk verschilden hun bevoegdheden onderling niet zoveel van elkaar, zij het dat notarissen geen leningen en renten hebben voortgebracht en evenmin huwelijkscontracten. Gezien hun geringe activiteit moesten zij bovendien ook het onderspit delven tegenover vazallen inzake

²⁵ Meer bepaald betreft het een testament van Henri de Leck uit 1426, die werd opgesteld door eerder vernoemde notarissen Martin de Zoemeren en Ratgherus de Cabel, beiden verbonden aan het diocees van Luik, alsook een testament uit 1431 van Marie de Chastellon dat werd verleden door Jean Gobiniel uit Kamerijk: Archives de l'État à Mons, *Collection contrats des hommes de fief: testaments*, nrs. 606 en 692.

procuraties, scheidingen en delingen, alsook aan- en verkopen. Desondanks konden ze zeker met elkaar wedijveren wanneer het ging om verhuur en verpachting, verklaringen of afvragingen en akkoorden of overeenkomsten. Voorts hebben notarissen meer testamenten verleden dan *hommes de fief* er op schrift hebben gesteld. Wat hun actieradius betrof, viel meteen op dat die ruimer was dan die van leenmannen zelf. Residerende notarissen verleden akten in Henegouwen, en dan niet noodzakelijk in de eigen stad, of waren ook daarbuiten actief. Binnen het graafschap instrumenteerden enerzijds de residenten zelf en anderzijds zij die van buitenaf kwamen. In dat laatste geval waren ze vaak uit Kamerijk afkomstig, hoewel sommigen ook uit Terwaan, Doornik of Luik kwamen. Net als grafelijke vazallen waren ook notarissen in zekere zin een neutrale beoorkondingsinstantie. Toch werd duidelijk dat zij in de eerste plaats ten behoeve van geestelijken optraden, wat mogelijk verklaart waarom van notarissen uit deze periode geen huwelijkscontracten bekend zijn. Ook al hadden beiden vrijwel dezelfde bevoegdheden, gezien het feit dat hun actieradius en cliënteel niet strikt genomen dezelfde waren, kunnen *hommes de fief* en notarissen als concullega's worden gezien, eerder dan als gedoodverfde concurrenten. Dit kan ook verklaren waarom de activiteiten van notarissen niet zo sterk fluctueerden en eerder stabiel bleven.

De garanties: authenticiteit en bewijskracht veruitwendigd

Hoewel, zoals reeds uit het vierde en vijfde hoofdstuk van deze scriptie inmiddels duidelijk is geworden, het gewoonterecht inzake het verlijden van akten voor vrijwillige rechtspraak stilaan **geïstitutionaliseerd** raakte, haalden ‘gewone’ leenmannen, de *hommes de fief sur fonds*, nog steeds de bovenhand op de *hommes de fief sur plume* die slechts zeer geleidelijk aan ten tonele verschenen. Niettemin hadden beiden de bevoegdheid om een uitgebreid scala aan schriftstukken te (laten) verlijden en te authenticeren. Maar waar die *hommes de fief sur plume* als een fictieve achtervazal, die doorgaans werd gerekruteerd onder de zogenaamde *clercs lettrians* of *echoppiers* en een symbolisch *feodum* ontving in de vorm van een jaarlijkse lijfrente, hun akten zelf redigeerden, deden hun tegenhangers dat niet. Deels omdat velen onder hen ongeletterd waren, vertrouwden zij nog steeds veeleer op die rondtrekkende publieke scribenten voor de redactie van het schriftstuk zelf. Dit bracht evenwel een belangrijke implicatie met zich mee: immers, doordat de **redactie** en **validering** niet door een en dezelfde persoon geschieden, kon er ruime tijd verstrijken tussen beide handelingen. Opnieuw in dezelfde oorkonde uit 1410 bepaalde Willem dat die termijn evenwel niet langer dan één jaar in beslag mocht nemen.

Item, que les lettres de ces obligations soient escriptes et seelées dedens le terme d’un an apriès les convenences et obligations prises et cogneutes pardevant nodis hommes, ou de là en avant nosdit homme ne les seellent point, et que d’iaus en ne se puist aidier pour ce aprouver autrement que par recort faisant en nodicte court à Mons; desquels recors se convenra plaindre dedens le terme de dix ans apriès cesdictes convenences ensi prises, car apriès celui terme acomplit, tel recort ne se deveront faire; et ensi l’ordonnons.¹

Overigens wijst dit zesentwintigste ‘wetsartikel’ er inderdaad op dat de *hommes de fief sur fonds* doorgaans louter de akten valideerden of authenticerden en er, in hun hoedanigheid als *virī authenticī habentes pondus testimoniū*, hun persoonlijk zegel aan hechtten.² Vanuit die vaststelling is het dan ook interessant om na te gaan in hoeverre zegels nog steeds een wezenlijke valideringsmethode vormden voor privaatrechtelijke oorkonden en of stilaan andere **authenticatiemiddelen** werden aangewend, al dan niet simultaan met de sluipende opkomst van die nieuwe *hommes de fief sur plume*. Wederom vormt het formulierboek hier het vertrekpunt voor een verdere exploratie dienaangaande. Hypothesen die op basis van de hoofdbron worden geformuleerd, zullen vervolgens ook hier weer worden afgetoetst aan en geconfronteerd met de contemporaine akten en contracten van grafelijke leenmannen en de inzichten die daar dan uit voortvloeien, worden met notariële instrumenten vergeleken om zo meer vat te krijgen op hoe zowel vazallen als notarissen discursieve formules en grafische of materiële *signa* in hun eigen schriftstukken

¹ Léopold Devillers, *Cartulaire des comtes de Hainaut, de l’avènement de Guillaume II à la mort de Jacqueline de Bavière* (Brussel: F. Hayez, 1886), III: 465 (nr. MVI). Zie overigens ook: Charles J. B. F. Faider, *Coutumes du pays et comté de Hainaut*, Recueil des Anciennes Coutumes de la Belgique (Brussel: Fr. Gobbaerts, 1871), I: 101.

² Armand Louant, *Les hommes de fief sur plume créés à la cour féodale de Hainaut de 1566 à 1794: origine du notariat en Hainaut*, Recueil des Tablettes du Hainaut 1 (Hombeek: s.n., 1960), XVI.

aanwendden om op die manier hun eigen institutioneel-professioneel gezag, op basis waarvan ze *fides publica* konden claimen, wisten te bestendigen. Bijgevolg kunnen de specifieke inhoud van dit voorlaatste hoofdstuk goeddeels worden gesitueerd in het veld van wat Peter Rück in 1996 bestempelde als de **diplomatische semiotiek**. Daarbinnen wordt een akte beschouwd als een tekensysteem, bestaande uit linguïstische, materiële en grafische elementen, in een breder communicatieproces.³

1 Experimenteren met iets nieuws

Eerder werd er al op gewezen dat de auteurs of compilatoren van het handschrift, die mogelijk zelf nog *clerics lettrants* waren, al dan niet bewust een aantal stereotype formuleringen, waaronder de *intitulatio* of titulatuur, verkort hebben weergegeven of zelfs gewoon achterwege hebben gelaten. Vaak was dat ook het geval met de *corroboratio*, het onderdeel van de akte waarin onder meer de **validatietekens** worden aangekondigd. Veel sjablonen in het handschrift ontbreken een *corroboratio*-formule, ofwel is die louter weergegeven als “*par le/en tiesmoing (de cestes)*” gevolgd door “*et cetera*”.⁴ Bijgevolg is het niet gemakkelijk om op basis van het manuscript zelf meer vat te krijgen op welke authenticatiemethoden toen werden aangewend. Niettemin biedt het formulierboek daaromtrent in bepaalde passages toch enige aanwijzingen. In een obligatie of schuldbekentenis die zou zijn verleden omstreeks 1435 door de abt Thierry of Diederik die was verbonden aan de **benedictijnerorde** van Kamerijk, wordt in de *corroboratio* diens zegel aangekondigd, alsook dat van enkele leenmannen die, hoewel ze niet bij naam worden genoemd, als getuigen optraden. Zij werden verzocht er hun zegels aan te hechten “*en tiesmoingnage/ approbation de verite*”.⁵ Ook in een kwijting die werd opgesteld door Pierre Camp, baljuw van Noyelle, wordt het zegel van de auteur vermeld alsook dat van twee grafelijke vazallen, Sandrart en Jean de Saint-Ghislain, die wederom als getuigen optraden en die werden verondersteld de akte van hun eigen zegel te voorzien, dit keer “*en certification de verite*”.⁶ Meteen daarna volgt een akte uit 1446 die is uitgevaardigd in naam van een zekere Jorge Desclebes uit Valenciennes en die tevens is voorzien van diens zegel dat nadrukkelijk wordt aangekondigd in de *corroboratio*-formule.⁷ Op de negende folio begint een cijnsheffing waarin drie *hommes de fief*, respectievelijk Jehans Pickoix dis Machons, Jacquemars de Tret en Jehans li Hiraux, als disposanten optraden. Reeds in de tekst wordt vermeld dat zij hun zegels zullen aanbrengen en ook in de *corroboratio* worden deze nogmaals aangekondigd.⁸ Een aantal bladzijden verder werd een ontvangstbewijs ingelast dat werd opgesteld door ene Lanselos, de bastaard van Berlaymont, waarin hij zijn zegel vermeldt, hoewel de voorbeeldakte geen *corroboratio* heeft.⁹ Een tweede obligatie met betrekking tot de aankoop “*d’un brun bay cheval a longbe quenve*” maakt gewag van drie leenmannen die als de disposanten optraden en dus in wier naam de akte is verleden, Piérard Candillon, Jehans Cares en Simomies Cares. Hun respectievelijke zegels worden aangekondigd als de validatietekens.¹⁰ Rond 1434 trad een zekere Frastres, heer van Éclaibes, op als de auteur van de aanstellingsakte voor een zogenaamde *receveur*. Ook

³ Zelf omschreef en definieerde Rück het in de theoretische inleiding van zijn verzamelbundel meer bepaald als volgt: “*Aufgabe einer diplomatischen Semiotik ist es, die Urkunde als System von – sprachlichen, graphischen und stofflichen – Zeichen (Codes) in einem Kommunikationsprozess zu begreifen.*” Peter Rück, “Beiträge zur diplomatischen Semiotik,” in *Graphische Symbole in mittelalterlichen Urkunden: Beiträge zur diplomatischen Semiotik*, ed. Peter Rück, Historische Hilfswissenschaften 3 (Sigmaringen: Jan Thorbecke Verlag, 1996), 13.

⁴ Daarvan zijn in het hele manuscript overigens vijf concrete voorbeelden van terug te vinden. Universiteitsbibliotheek Gent, *Handschriften*, hs. 2304: fol. 5 r.-fol. 5 v., fol. 12 r. en fol. 13 v.

⁵ Universiteitsbibliotheek Gent, *Handschriften*, hs. 2304: fol. 2 r.-fol. 3 r.

⁶ Universiteitsbibliotheek Gent, *Handschriften*, hs. 2304: fol. 7 r.

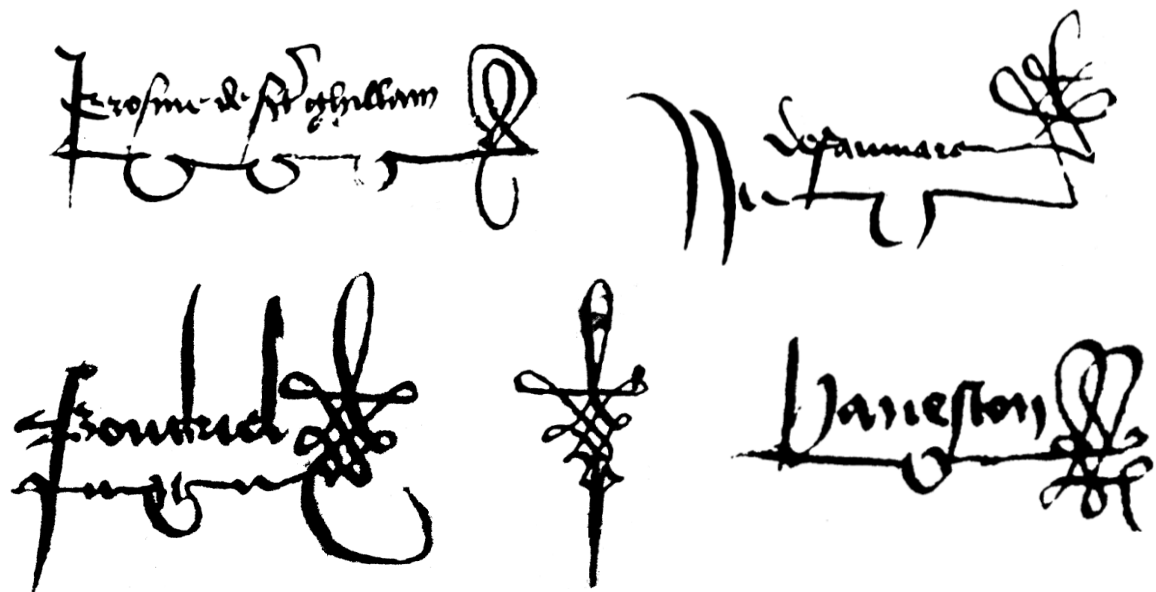
⁷ Universiteitsbibliotheek Gent, *Handschriften*, hs. 2304: fol. 7 r.-fol. 7 v.

⁸ Universiteitsbibliotheek Gent, *Handschriften*, hs. 2304: fol. 9 r.-fol. 9 v.

⁹ Universiteitsbibliotheek Gent, *Handschriften*, hs. 2304: fol. 11 r.-fol. 11 v.

¹⁰ Universiteitsbibliotheek Gent, *Handschriften*, hs. 2304: fol. 13 r.

hij liet zijn zegel vermelden in de *corroboratio*.¹¹ Samen met een aantal andere *hommes de fief*, die evenwel niet bij naam genoemd worden, verleed Henris de Haing in 1435 een verkoop waarin zowel de disposanten als een getuige, Jehan Massart, werden verzocht hun zegel aan te hechten “*en tiesmoing de veritel*”.¹² In wat tot slot wederom een aanstellingsakte is, dit keer voor een burgemeester én een ontvanger, wordt het zegel van de disposant, Willes Darmenudes, en dat van de getuigen, onder wie enkele anonieme *hommes de fief* aangekondigd in de *corroboratio*. Ook zij worden wederom geacht de nodige validatietekens aan te brengen “*en tiesmoing desquelles choses*”.¹³ Aldus valt meteen op dat zegels in de vijftiende eeuw nog steeds een belangrijke manier waren om verscheidene privaatrechtelijke akten te authenticeren dan wel te valideren. Maar in het handschrift lijken enkele scribenten, niet noodzakelijk de compilatoren zelf, hoewel verder **paleografisch onderzoek** daaromtrent mogelijk uitsluitel kan bieden, als het ware te ‘experimenteren’ met iets nieuws. Immers, reeds helemaal vooraan in het handschrift zijn duidelijk een aantal grafische *signa* te herkennen waarin al dan niet een persoonsnaam is verwerkt. Ook op de recto-zijde van de elfde folio zijn daarvan enkele voorbeelden terug te vinden. Momenteel is het niet mogelijk deze personen te identificeren: geen van hen wordt nadrukkelijk benoemd, noch in de uitgave van het *Registre des hommes de fief* dat destijds door Louant werd verzorgd, noch in het repertorium van Wymans.¹⁴ Vanzelfsprekend blijft het dan ook enigszins gissen welke hoedanigheid de scribenten van deze *signa* hadden: waren zij grafelijke leenmannen, *clercs lettrians* of *hommes de fief sur plume*?

Figuur 7 Grafische *signa* met persoonsnamen in het Henegouwse formulierboek.
BRON: Universiteitsbibliotheek Gent, *Handschriften*, hs. 2304.

Helemaal achteraan in het formulierboek leek men daar evenzeer mee te experimenteren. Wederom kunnen de personen erachter (nog) niet worden geïdentificeerd, te meer omdat er niet altijd een naam bij wordt vermeld. Gezien het feit dat de verschillende ontwerpen onderling verschillen, is het echter wel gegrond om te veronderstellen dat meerdere handen, en dus verscheidene scribenten, deze tekens hebben geplaatst. Mogelijk wijst dit erop dat het formulierboek wel degelijk een **praktijkbron** was die doorheen de tijd door diverse schrijvers, al dan niet *clercs lettrians* zoals vermoedelijk de compilatoren

¹¹ Universiteitsbibliotheek Gent, *Handschriften*, hs. 2304: fol. 13 v.

¹² Universiteitsbibliotheek Gent, *Handschriften*, hs. 2304: fol. 14 r.-fol. 14 v.

¹³ Universiteitsbibliotheek Gent, *Handschriften*, hs. 2304: fol. 14 v.-fol. 15 r.

¹⁴ Louant, *Les hommes de fief sur plume*, 1-376; Gabriël Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux des hommes de fief du comté de Hainaut XIIIe-XVIIIe siècles* (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 1980), 77-138.

van het manuscript dat waren, dan wel *hommes de fief sur plume*, werd gebruikt. In de meest recente catalogus van de Gentse Universiteitsbibliotheek identificeerden Derolez, Defoort en Vanlangenhove deze verschillende *signa* als **notarismerken**.¹⁵ Inderdaad, op de laatste folio van het handschrift lijkt de tekst grotendeels overschreven te zijn door enkele tekens die sterk doen denken aan notariële waarmerken. Bijgevolg zou dit betekenen dat het formulierboek ook door notarissen, wellicht in een latere fase, werd gebruikt, wat gezien de inhoud ervan niet geheel ondenkbaar is. Evenwel zijn de meeste van deze *signa* parafen en handtekeningen. Onder meer Claude Jeay wijst in zijn contributie tot *Manu propria* uit 2016 op een aantal typische karakteristieken van handtekeningen die eveneens goed te herkennen zijn in de bovenstaande exemplaren: het gebruik van de doopnaam en een vereenvoudigd teken als paraaf die via een lus een horizontale streep maakt onder de naam door en dan assimileert met de verlengde verticale schachten van de letters uit die naam om zo te eindigen in een soort -n.¹⁶ Dergelijke kenmerken zijn bijvoorbeeld duidelijk te herkennen in de **handtekening** van ene Seroudriel, die vooraan in het handschrift te zien is. Daarin wordt immers ook de (doop)naam gebruik met rechts ervan een paraaf die via verschillende lussen een horizontale streep maakt onder diens naam en vervolgens assimileert met de schacht van de begin-s. In die horizontale streep zijn inderdaad de letters -n herkenbaar.¹⁷

Figuur 8 Contemporaine notariële waarmerken en autografische parafen.

BRON: Universiteitsbibliotheek Gent, *Handschriften*, hs. 2304.

¹⁵ Albert Derolez, Hendrik Defoort en Frank Vanlangenhove, *Medieval manuscripts: Ghent University Library* (Gent: Snoeck Ducaju & Zoon, 2017), 259.

¹⁶ Claude Jeay, “L’autographie comme épiphanie du pouvoir: écrits et signatures autographes des rois de France dans la seconde moitié du XIVe siècle,” in *Manu propria: vom eigenhändigen Schreiben der Mächtigen (13.-15. Jahrhundert)*, eds. Claudia Feller en Christian Lackner, VIÖG 67 (Wenen: Böhlau Verlag, 2016), 197-201.

¹⁷ Eigenlijk kan je die eind-n, althans volgens Jeay, als een soort rudimentaire vorm van interpunctie beschouwen die verschillende onderdelen van de oorkonde afbakt. Eenzelfde eind-n vindt men namelijk terug na onder meer het protocol, de *salutatio*, *dispositio*, *datatio* enz.: Jeay, “L’autographie comme épiphanie du pouvoir: 197-201.

2 Ontluikende individualiteit

Uit het formulierboek wordt duidelijk dat, ten tijde van de redactie ervan, zegels nog steeds een belangrijke valideringsmethode waren.¹⁸ Maar men begon ook al enigszins te ‘experimenteren’ met parafen en handtekeningen, hoewel die nog niet aangewend werden als volwaardige authenticatiemiddelen. Ergens verbaast het weinig dat dergelijke zaken een prominente plaats toebedeeld kregen, al dan niet bewust, in het manuscript. Behalve de interne karakteristieken van een akte, zoals het tekstuele discours, de stijl of opbouw en het taalgebruik, waren in een wereld waarin nog heel wat mensen ongeletterd waren, de externe karakteristieke ervan, dus de verschillende materiële en grafische *signa*, immers minstens even belangrijk.¹⁹ Een aantal daarvan verleenden louter authenticiteit aan de akte, waaronder het gebruik van geoblongeerde letters of *litterae elongatae* en chrismons, terwijl andere daadwerkelijk de inhoud konden valideren: monogrammen, kruistekens, zegels en handtekeningen. Evenwel hadden die validatietekens enkel waarde indien ze uitgingen van een persoon met een zeker **sociaal aanzien** en dus met gezag of enige vorm van autoriteit.²⁰ Feitelijk maakten die verschillende tekens in de eerste plaats het gezag van de oorkonder visueel en uiterst duidelijk zichtbaar, maar naast het machtsaspect dat dergelijke tekens duidelijk behelzen, wijzen ze tezelfdertijd ook op een toegenomen vorm van individualisering in die zin dat het discursieve *ego* in de tekst een concrete invulling kreeg middels die *signa* en zo de eigen identiteit stilaan vorm kreeg, al dan niet in verhouding van andere individuen binnen dezelfde *ordo* of stand. In haar eigen inleiding tot *L’individu au Moyen Âge* uit 2005 bespreekt Brigitte M. Bedos-Rezak onder meer zegels (samen met wapenschilden) en handtekeningen als twee voorname merktekens van ‘individuele’

¹⁸ In Vlaanderen was al vanaf de dertiende eeuw zegelen de *méthode par excellence* geworden om akten en oorkonden te bekrachtigen. Andere grafische elementen, waaronder monogrammen, christogrammen en kruistekens, waren sinds de elfde en twaalfde eeuw vrij zeldzaam in Vlaamse akten. Tegen ongeveer de dertiende eeuw waren ze zelfs zo goed als verdwenen. In haar bijdrage tot de bundel die Peter Rück uitbracht in 1996 bracht Thérèse de Hemptinne dit overigens in verband met een toegenomen graad van alfabetisering in die periode binnen het graafschap: Thérèse de Hemptinne, “Les symboles graphiques dans les chartes du comté de Flandre jusqu’au début du XIIIe siècle,” in *Graphische Symbole in mittelalterlichen Urkunden: Beiträge zur diplomatischen Semiotik*, ed. Peter Rück, Historische Hilfswissenschaften 3 (Sigmaringen: Jan Thorbecke Verlag, 1996), 510-12.

¹⁹ Benoît-Michel Tock, “Introduction,” in *Les actes comme expression du pouvoir au Haut Moyen Âge: actes de la Table Ronde de Nancy, 26-27 novembre 1999*, eds. Marie-José Gasse-Grandjean en Benoît-Michel Tock, *Atelier de Recherches sur les Textes Médiévaux* 5 (Turnhout: Brepols Publishers, 2003), 12-3. Als grafische tekens beschouwt Tock vooreerst alle niet-tekstuele elementen die deel uitmaken van de *scriptio*. Bijgevolg maakt de auteur een duidelijk onderscheid tussen een symbolische *invocatio*, het kruisteken, de *ruche*, het monogram, de *rota* en *seings* of persoonlijke waarmerken. Verder kunnen eventueel ook allereerst Griekse lettervormen en tironische noten als grafische elementen in een oorkonde beschouwd worden: *id.*, *Scribes, souscripteurs et témoins dans les actes privés en France (viiie-début xiiie siècle)*, *Atelier de Recherches sur les Textes Médiévaux* 9 (Turnhout: Brepols Publishers, 2005), 145. Grafische tekens dienden in de eerste plaats een aantal belangrijke onderdelen van de oorkonde visueel te maken voor mensen die niet konden lezen en waren dus van wezenlijk belang voor een wereld waarin het grootste deel van de bevolking ongeletterd was. Maar naarmate steeds meer mensen konden lezen en schrijven, en bijgevolg een groter vertrouwen kregen in het geschreven woord, werd die visuele ondersteuning overbodig: de Hemptinne, “Les symboles graphiques,” 517-18. Overigens blijkt het belang van het visuele karakter van een oorkonde uit het feit dat de *inscriptio* of het adres ervan in veel gevallen de vorm aannam van “*A touz ceulz qui ces presentes lettres verront.*” Olivier Guyotjeannin, Jacques Pycke en Benoît-Michel Tock, *Diplomatique médiévale, L’atelier du médiéviste* 2 (Turnhout: Brepols Publishers, 1993), 75. In het achtste hoofdstuk (“*Hearing and seeing*”) van zijn *From memory to written record* deed Michael T. Clanchy een soortgelijke vaststelling en ging hij dieper in op zowel het auditieve als het visuele aspect van geschreven bronnen: Michael T. Clanchy, *From memory to written record: England 1066-1307* (Oxford: Blackwell Publishers Ltd., 1996), 253-93.

²⁰ Volgens Clanchy wekten geschreven bronnen, van welke specifieke aard dan ook, niet meteen het vertrouwen van de belanghebbende partijen en konden de mensen destijds slechts uiterst moeizaam overtuigd worden van het feit dat de schriftelijke neerslag van een overeenkomst afdoende was om authenticiteit en rechtsgeldigheid aan een bepaalde juridische transactie te verlenen. Net daarom waren onder meer die validatietekens ook tijdens de volle en late middeleeuwen nog steeds van wezenlijk belang. Daarover wijdde hij in het negende hoofdstuk (“*Trusting writing*”) uit en legde hij de klemtoon op het gebruik van het zegel en het kruisteken of *signum crucis*: Clanchy, *From memory to written record*, 294-327; Tock, “Introduction,” 13.

identiteit.²¹ Precies vanuit deze vaststellingen is het aangewezen toch wat dieper in te gaan op die beide valideringsmethoden, zegels en handtekeningen of parafen, die zij in hun schriftstukken gebruikt lijken te hebben in de loop van de veertiende en de vijftiende eeuw.

2.1 Zegels en wapenschilden

Alle 183 akten waarin *hommes de fief* optraden als disposant dan wel als oorkonder, zijn, zonder enige uitzondering, zijn voorzien van meerdere zegels: elke leenman die in de *intitulatio* werd vermeld, liet zijn zegel aankondigen in de *corroboratio* en hechtte die aan de akte. Evenwel beschikken we niet van alle 355 grafelijke vazallen die voor de periode 1345-1467 in het licht van dit onderzoek werden geïdentificeerd, nog over het zegel. Velen zijn, door de brand van 1940, verwoest of verkeren door de bewaarcondities in uiterst slechte toestand en brokkelen daardoor steeds verder af. Niettemin kon ik van zesentachtig *hommes de fief* toch een zegel recupereren. Op basis van het reeds vernoemde repertorium van Wymans en de digitale zegelcollectie van het Algemeen Rijksarchief stelde ik een eigen **zegelrepertorium** samen waarvan in bijlage het resultaat terug te vinden is. Destijds weidde Louant niet bepaald uit over het zegelgebruik van leenmannen tijdens de late middeleeuwen in het graafschap Henegouwen. Feitelijk

²¹ Brigitte M. Bedos-Rezak, "Introduction: les marqueurs de l'individuation," in *L'individu au Moyen Âge: individuation et individualisation avant la modernité*, eds. Brigitte M. Bedos-Rezak en Dominique Iogna-Prat (Parijs: Aubier, 2005), 35-9. Verderop gaat ze dan dieper in op het zegelgebruik, terwijl Claude Jeay dan weer een bijdrage levert omtrent de handtekeningen: *id.*, "Signes d'identité et principes d'altérité au XIIe siècle: l'individu, c'est l'autre," in *L'individu au Moyen Âge: individuation et individualisation avant la modernité*, eds. Brigitte M. Bedos-Rezak en Dominique Iogna-Prat (Parijs: Aubier, 2005), 43-57; Claude Jeay, "La signature comme marque d'individuation: la chancellerie royale française," in *L'individu au Moyen Âge: individuation et individualisation avant la modernité*, eds. Brigitte M. Bedos-Rezak en Dominique Iogna-Prat (Parijs: Aubier, 2005), 59-77. Inzichten van de verschillende contributies in deze verzamelband kaderen feitelijk binnen een breder historiografisch debat omtrent het 'ontstaan' van het individu tijdens de middeleeuwen. Dit debat kwam feitelijk op gang in de loop van de jaren '60 en '70 onder impuls van Marie-Dominique Chenu, Walter Ullmann en Collin Morris die de geboorte van het individu in de twaalfde eeuw plaatsten en daarmee kritiek leverden op eerdere inzichten van Jacob Burckhardt die stelde dat er gedurende de middeleeuwen veeleer sprake zou zijn geweest van collectieve identiteiten en niet zozeer van individualiteit dat pas opgang maakte tijdens de renaissance: Walter Ullmann, *The individual and society in the Middle Ages* (Baltimore: John Hopkins Press, 1966), 160 p.; Marie-Dominique Chenu, *L'éveil de la conscience dans la civilisation médiévale*, Conférences Albert-le-Grand (Montreal: Institut d'Études Médiévales, 1969), 80 p.; Colin Morris, *The discovery of the individual, 1050-1200* (New York: Harper & Row, 1972), 188 p.; Jacob Burckhardt, *Die Cultur der Renaissance in Italien: ein Versuch* (Leipzig: Verlag von E. A. Seemann, 1869), 104. Ook in de jaren daarna, en zelfs tot in de eenentwintigste eeuw, bleef het identiteits- en individualiteitsvraagstuk tal van historici fascineren, wat leidde tot verschillende kritieken op eerder verschenen publicaties dienaangaande. Een eerste reeks stelde vooral het hele idee van een soort ontdekking of geboorte van het individu sterk in vraag. Zie daarvoor in de eerste plaats deze referenties: Caroline W. Bynum, *Jesus as mother: studies in the spirituality of the high Middle Ages*, Publications of the Center for Medieval and Renaissance Studies 10 (Berkeley, CA: University of California Press, 1982), 82-109; Jean-Claude Schmitt, "La découverte de l'individu, une fiction historiographique?" in *La fabrique, la figure et la feinte: fictions et statut des fictions en psychologie*, eds. Paul Mengal en François Parot (Parijs: Librairie philosophique Joseph Vrin, 1989), 213-36; Aaron Gurevich, *The origins of European individualism* (Oxford: Blackwell Publishers Ltd., 1995), 280 p.; Barbara H. Rosenwein, "Y avait-il un moi au haut Moyen Âge?" *Revue Historique* 307, nr. 1 (2005): 31-52. Een tweede cluster van kritieken omvatte enkele bedenkingen omtrent een veronderstelde discrepantie tussen individuele of persoonlijke en collectieve of sociale identiteiten zoals die reeds bij Burckhardt te vinden was. In dat verband zijn met name de volgende publicaties uiterst interessant: Peter Burke, "Representations of the self from Petrarch to Descartes," in *Rewriting the self: histories from the renaissance*, ed. Roy Porter (Londen: Routledge, 1997), 17-28; David G. Shaw, *Necessary conjunctions: the social self in medieval history*, The New Middle Ages (New York: Palgrave Macmillan, 2005), 6-8; Joseph Morsel, "La construction sociale des identités dans l'aristocratie franconienne aux XIVe et XVe siècles: individuation ou identification?" in *L'individu au Moyen Âge: individuation et individualisation avant la modernité*, eds. Brigitte M. Bedos-Rezak en Dominique Iogna-Prat (Parijs: Aubier, 2005), 95; Stephen Greenblatt, *Renaissance self-fashioning: from More to Shakespeare* (Chicago: University of Chicago Press, 1980), 1-8. In haar *When ego was imago* uit 2011 bouwde Bedos-Rezak overigens goeddeels verder op de inzichten van die laatste: Brigitte M. Bedos-Rezak, *When ego was imago: signs of identity in the Middle Ages*, Visualising the Middle Ages 3 (Leiden: Koninklijke Brill NV, 2011), 295 pp.

gaf hij daaromtrent alleen mee dat de zegels een diameter hadden van gemiddeld 2,5 cm, dat zij meestal uit groene of rode was waren vervaardigd alsook dat ze een wapenschild en, eventueel, een decoratief figuur laten zien, samen met de naam van de zegeldrager.²² In zijn eigen publicatie is Wymans daar dan wel weer dieper op ingegaan en stelde hij vast dat het altijd ronde zegels betrof die doorgaans in groene of bruine was waren uitgevoerd. Alleen notabelen en baljuws die aan de feodale leenhoven verbonden waren, maakten gebruik van rode was. Daarenboven werden de zegels met een dubbele perkamenten staart aan de akte gehecht en hadden ze gemiddeld gezien een diameter van 20 tot 25 mm, hoewel ze in de loop der tijd iets groter waren geworden.²³ Net als Louant gaf hij mee dat bijna elk zegel van de *hommes de fief* een wapenschild bevatte, waarvan de uitvoering danig veranderde doorheen de eeuwen.²⁴ Wymans besprak zeer uitvoerig de verschillende constitutieve elementen van die wapenschilden. Voor eerst begon hij met wat er op die schilden zélf werd afgebeeld en maakte daarbij een onderscheid tussen menselijke gedaanten, dieren, plantkundige figuren, natuurlijke elementen, voorwerpen en artefacten, alsook fantasierijke zaken of verscheidene grafische elementen.²⁵ Nadien ging de auteur verder met de sierelementen rondom het schild.²⁶ Tot slot stond Wymans ook nog stil bij de verspreiding van wapenschilden binnen verschillende sociale milieus in het graafschap, maar dat is in het licht van dit bewuste onderzoek, hoewel uiterst interessant, minder relevant.²⁷ Een bijdrage zoals die van Wymans situeert zich niet alleen binnen de heraldiek, maar evenzeer binnen de **sigillografie**. Net dat laatste kan zich op een zeer lange traditie bogen die eigenlijk teruggaat tot de stamvader van de diplomatiek, Jean Mabillon (1632-1707).²⁸ Sedert de publicatie van diens *De re diplomatica* werd steevast de link gelegd met macht in die zin dat zegels authenticiteit bestendigen en autoriteit verlenen aan een akte.²⁹ Een dergelijke semantische overlap tussen authenticiteit en autoriteit werd overigens ook door Pastoureau verondersteld, die het zegel beschouwde als een “*signe personnel d'autorité et de propriété*” en stelde dat het *sigillum authenticum* uitging van een persoon met een zeker sociaal aanzien en dus met gezag, en verleende precies daarom

²² Louant, *Les hommes de fief sur plume*, XXXIX.

²³ Wymans, *Répertoire d'armoiries*, 29.

²⁴ Aan het einde van de dertiende eeuw kwamen voornamelijk wapenschilden voor zonder enige andere decoratieve figuren. Rond 1320 nam het schild kleinere afmetingen aan en werd linksboven meestal een kroon of helm afgebeeld. Vanaf de veertiende eeuw verschenen er meer decoratieve elementen op en rondom het schild. Geleidelijk aan steeg de populariteit van het gebruik van wapenschilden op zegels, een trend die zich doorzette in de vijftiende en zestiende eeuw, maar weer afname in de zeventiende: Wymans, *Répertoire d'armoiries*, 29.

²⁵ Slechts heel zelden werden die menselijke figuren volledig afgebeeld, meestal ging het om een buste ofwel een hoofd. Dieren konden variëren van vogels en vissen over reptielen en insecten tot zoogdieren. Bomen en planten kwamen veelvuldig voor op de wapenschilden, net als allerhande bladeren, bloemen en vruchten. Ook hemellichamen werden afgebeeld en zelfs werktuigen, (muziek)instrumenten en gebouwen. Mythische wezens versierden soms ook de schilden: Wymans, *Répertoire d'armoiries*, 30-41.

²⁶ Wymans, *Répertoire d'armoiries*, 41-50. Die konden bestaan uit figuren die het schild overkoepelen (zoals helmen of kronen), vasthouden (waaronder engelen, wildemannen, heiligen, vrouwen, naakte personen, soldaten of sirenes) of ondersteunen (denk bijvoorbeeld aan griffoenen, leeuwen, adelaars en zelfs eekhoorns).

²⁷ Wymans, *Répertoire d'armoiries*, 50-69. Voorts is in deze specifieke context ook de contributie van Michel Pastoureau uit 1976 zeer aangewezen en vormt het dienaangaande een degelijk vertrekpunt: Michel Pastoureau, *Les armoiries*, Typologie des Sources du Moyen Âge Occidental 20 (Turnhout: Brepols Publishers, 1976), 81 pp.

²⁸ Jean Mabillon, *De re diplomatica libri VI, in quibus quidquid ad veterum instrumentorum antiquitatem, materiam, scripturam et stilum; quidquid ad sigilla, monogrammata, subscriptiones ac notas chronologicas; quidquid inde ad antiquariam, historicam forensemque disciplinam pertinet, explicatur et illustratur. Accedunt commentarius de antiquis regum Francorum palatiis, veterum scripturarum varia specimina, tabulis LX comprehensa nova ducentorum, et amplius, monumentorum collectio* (Parijs: Louis Billaine, 1681), 6 vols. Het vijfde boekdeel uit dat werk staat *quasi* geheel in het teken van zegels.

²⁹ Zie onder meer de volgende referenties waarin die specifieke thematiek eveneens wordt behandeld: René P. Tassin en Charles-François Toustain, *Nouveau traité de diplomatique, où l'on examine les fondements de cet art, on établit des règles sur le discernement des titres et l'on expose historiquement les caractères des bulles pontificales et des diplômes donnés en chaque siècle, par deux religieux bénédictins de la Congrégation de Saint-Maur* (Parijs: Guillaume Desprez, 1759), 422-43; Natalis de Wailly, *Éléments de paléographie* (Parijs: Imprimerie royale, 1838), 44-421; Georges Tessier, *Diplomatique royale française* (Parijs: Éditions A. et J. Picard, 1962), 190.

een authentiek karakter aan bijvoorbeeld een oorkonde.³⁰ Maar feitelijk was Bedos-Rezak de eerste die eveneens focuste op de relatie tussen zegels en het **middeleeuwse zelfconcept**. Enerzijds bevestigde ook zij dat het zegel werd beschouwd als een verlengstuk van de eigen wil en autoriteit, maar anderzijds zorgde ze tezelfdertijd voor een methodologische ommekeer door te stellen dat zegels hun dragers als het ware konden individualiseren in relatie tot de sociale *ordo* waartoe die behoorden.³¹ Aldus pleitte ze ervoor zegels binnen een bredere context van middeleeuwse schriftpraktijken te benaderen en hen te zien als een institutioneel instrument om zowel gezag of autoriteit te bestendigen en te legitimeren als om identiteit uit te drukken.³² Zegels representeerden volgens haar immers een bepaalde (sociale) identiteit of entiteit en gaven, als een soort verlengstuk van de eigen persoonlijkheid, vorm aan enerzijds de status en de autoriteit van de drager ervan en anderzijds de authenticiteit van een geschreven akte.³³ In diezelfde lijn was de auteur overigens de mening aangedaan dat tussen het zegel en de drager, oftewel de representatie en de menselijke aanwezigheid, een semiotische relatie bestond, aangezien het zegel de drager vertegenwoordigde die zelf niet fysiek aanwezig was. Als dusdanig konden zegels beschouwd worden als ware ze de ‘incarnatie’ van het diplomatieke *ego*. Daardoor verkreeg de akte in kwestie een soort lijfelijheid en precies dát verleende autoriteit en authenticiteit.³⁴ Bedos-Rezak legde in haar werk niet enkel de link tussen zegels aan de ene kant en noties als macht of identiteit aan de andere, maar evenzeer tussen die twee laatste, vrij abstracte, begrippen onderling.

2.2 Parafen en handtekeningen

Vooraf in vergelijking tot onder meer de sigillografie of sfragistiek zijn handtekeningen als validatie- of authenticatiemiddel lange tijd zeer onderbelicht geweest. Feitelijk was het wachten tot *La signature: genèse d'un signe* van Béatrice Fraenkel uit 1992 voor een eerste **systematische studie** naar (laat)middeleeuwse handtekeningen.³⁵ Daarin schetste ze de handtekening als een soort validatieteken dat authenticiteit kon verlenen aan een akte, oorkonde of enig ander geschreven document. Op haar beurt bestendigde die dan weer net autoriteit of gezag.³⁶ Toch beschouwde ze handtekeningen niet louter als grafische *signa* bedoeld om diplomatische teksten te authenticiseren, maar evenzeer als een persoonlijk waarmerk dat de identiteit van diegene die ondertekende, uitdroeg en bestendigde.³⁷ Soortgelijke inzichten keerden ook terug bij Claude Jeay die in zijn bijdrage tot *L'individu au Moyen Âge* uit 2005 een handtekening als een **persoonlijk waarmerk** bij uitstek en een soort emanatie van het individu beschouwde.³⁸

³⁰ Pastoureau, *Les sceaux*, 29-30

³¹ Bedos-Rezak, “Signes d’identité et principes d’altérité,” 43-57.

³² Bedos-Rezak, *When ego was imago*, 27-8.

³³ Bedos-Rezak, *When ego was imago*, 152-53. Die identiteit waar het zegel uitdrukking aan gaf, was zowel collectief als individueel van aard en net de iconografie ervan legde dat spanningsveld als het ware bloot: waar de legende, inscriptie of het opschrift van het zegel het mogelijk maakte om individuen zelf te identificeren, refereerden de antropomorfe afbeeldingen veeleer aan sociale categorieën of *personae*.

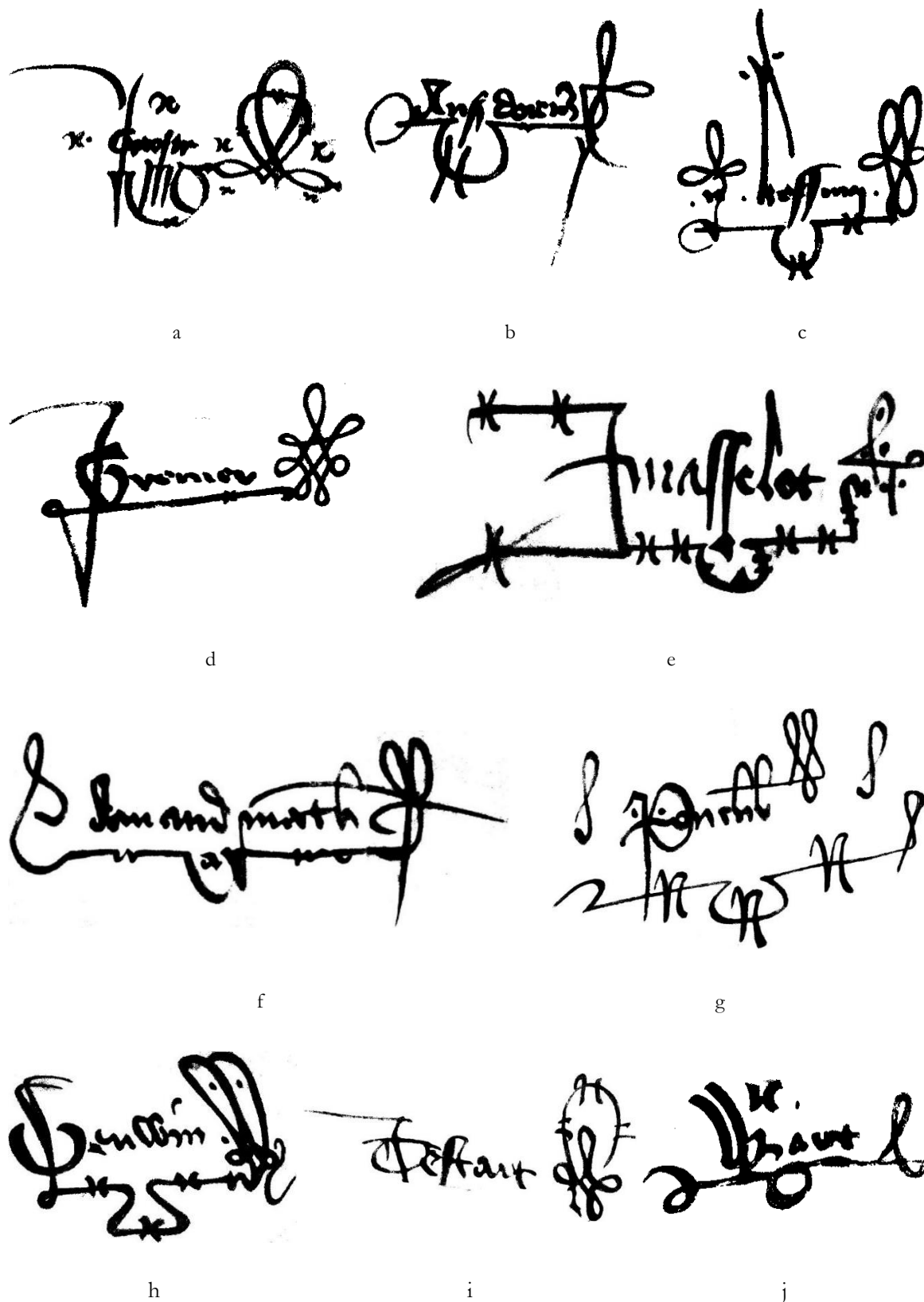
³⁴ Bedos-Rezak, *When ego was imago*, 131 en 152.

³⁵ Béatrice Fraenkel, *La signature: genèse d'un signe* (Parijs: Gallimard, 1992), 319 pp.

³⁶ Fraenkel, *La signature*, 18-9.

³⁷ Niettemin problematiseerde ook Fraenkel een vooronderstelde discrepantie tussen individuele en collectieve identiteitspercepties tijdens de middeleeuwen en wees ze erop dat handtekeningen een dergelijk spanningsveld duidelijk blootlegden, doordat ze tegelijk individualiserend en anonimiserend waren: Fraenkel, *La signature*, 21-3.

³⁸ Hoewel hij handtekeningen beschouwde als iets unieks en individueels, stelde Jeay bij deze vaststelling niettemin twee pertinente bedenkingen. Vooreerst wees hij erop dat, in de lijn van wat Fraenkel vaststelde, een handtekening tegelijk individualiserend en anonimiserend was: weliswaar verschilden de modellen of parafen (in geringe mate) van elkaar, maar vaak werd gewoon dezelfde doopnaam gebruikt in de handtekening. Vervolgens merkte hij ook op dat handtekeningen als strikt persoonlijke waarmerken tijdens de middeleeuwen feitelijk weinig betekenis hadden en dat een dergelijk idee vrij recent is. Tijdens de middeleeuwen fungeerde de handtekening veeleer als een soort sociale ‘marker’ die het individu relateerde aan een bepaalde groep binnen de samenleving: Claude Jeay, “La signature comme marque d’individuation,” 59-63, 72-3 en 79.

Figuur 9 Handtekeningen van *hommes de fief* tussen 1345 en 1467.

BRON: Archives de l'État à Mons, *Collection contrats des hommes de fief: contrats de mariage*, nrs. 6-7, 703-704, 706-707, 1800 en 1991-1992; *id.*, *Collection contrats des hommes de fief: partages*, nr. 600; *id.*, *Collection contrats des hommes de fief: testaments*, nrs. 2 en 1464.

In zijn publicatie merkte Louant op dat een aantal akten van Henegouwse *hommes de fief* naast meerdere zegels ook handtekeningen bevatten, hoewel er nooit schriftstukken van hen voorkwamen met louter een handtekening of paraaf.³⁹ Van de 355 grafelijke leenmannen die in het kader van dit onderzoek zijn geïdentificeerd, hebben er slechts tien een handtekening achtergelaten in de akten. Hierbij gaat het meer bepaald om Jaquemart Corosty (a), Ansiau Dorennis (b), Baudouin Gessuin (c), Jean Grenier (d), Jean Masselot (e), Amand Mathieu (f), Hanin du Ponchial (g), Gérard Seuwin (h), Jean Testart (i) en Nicaise Wiert (j). Hoewel het plausibel is om te veronderstellen dat wanneer een leenman zijn handtekening plaatste in de oorkonde, hij die wellicht zelf had geredigeerd, konden van hen niettemin enkel Gérard Seuwin, Jean Grenier en Jean Masselot, hetzij op basis van de *intitulatio*, hetzij op basis van Wymans' repertorium ook echt als klerk geïdentificeerd worden. Hiervoor verwijs ik naar het vierde hoofdstuk waarin deze inzichten uitvoeriger werden besproken. Aldus lijkt het gebruik van handtekeningen eerder een **randverschijnsel** te zijn geweest. Maar ook hier moet men zich hoeden voor een mogelijke vertekening door het bronnenmateriaal, aangezien we niet voor elke oorkonde over een origineel beschikken en in negentiende-eeuwse editieprojecten niet altijd met even veel zorgvuldigheid gewag werd gemaakt van de gehanteerde valideringsmethoden. Echter, van de 183 schriftstukken die de grafelijke vazallen in Henegouwen tussen 1345 en 1467 voortbrachten aangaande volontaire jurisdictie en die geselecteerd werden in functie van de vooropgestelde vraagstelling, zijn er 125 wél nog in hun originele vorm overgeleverd en daarvan bevatten er slechts twaalf een handtekening.⁴⁰ Op zich hoeft het niet zo heel erg te verbazen dat de handtekening destijds zo sporadisch werd gebruikt. Immers, Alain Marchandisse en Bertrand Schnerb wezen er in hun bijdrage tot *Manu propria* op dat handtekeningen hun belangrijkste evolutie hebben doorgemaakt onder de Valois-dynastie in Bourgondië en dat het gebruik ervan, hoewel ook onder Filips de Goede hun aantallen kwantitatief toenamen, pas 'banaliseerde' ten tijde van Karel de Stoute (1433-1477) in de late vijftiende eeuw.⁴¹ Niettemin kan het gebruik van handtekeningen door deze *hommes de fief (sur plume)* veelzeggend zijn. Achter het vroegste gebruik ervan onder de eerste telgen uit de Valois-dynastie in Frankrijk ging immers een ideologische strategie schuil: om hun institutionele macht te legitimeren probeerden zij zich, net door handtekeningen te gebruiken die duidelijke invloeden vertoonden van de laat-Capetingische kanselarijen, in te schrijven in een langere bestuurstraditie.⁴² Zijn er dienaangaande mogelijk enige parallellen te trekken met de Henegouwse *clercs lettrians* of *hommes de fief sur plume*? Probeerden zij zich ook niet in een langere traditie van kanselarijdiensten in te schrijven om zo professioneel gezag te claimen en publiek vertrouwen te winnen?⁴³

3 Een schat aan informatie

In het voorgaande hoofdstuk kwam ik tot het besluit dat notarissen, net als *hommes de fief* wel degelijk *fides publica* of publiek vertrouwen konden claimen ten gevolge van hun **institutioneel-professioneel gezag** waarvan ze zich vergewisten op het vlak van vrijwillige rechtspraak. Net dat publieke vertrouwen

³⁹ Louant, *Les hommes de fief sur plume*, XL-XLI. Ongeveer vanaf de zestiende eeuw zou het gebruik van de handtekening geleidelijk aan frequenter worden en vanaf de zeventiende en later zou het zegel, zonder dat het volledig verdrongen zou worden, minder belangrijk blijken als validerings- of authenticatiemiddel.

⁴⁰ Telkens komen de handtekeningen van Jean Masselot en Ansiau Dorennis in twee verschillende akten voor.

⁴¹ Alain Marchandisse en Bertrand Schnerb. "L'usage de la signature par les premiers ducs de Bourgogne de la maison de Valois." In *Manu propria: vom eigenhändigen Schreiben der Mächtigen (13.-15. Jahrhundert)*, eds. Claudia Feller en Christian Lackner, VIÖG 67 (Wenen: Böhlau Verlag, 2016), 278-79.

⁴² Claude Jeay, "La signature comme marque d'individuation," 67-9.

⁴³ Weliswaar kende de (grafelijke) kanselarij in Henegouwen geen lange traditie in die tijd, maar Van Camp merkte op dat belangrijke impulsen inzake plaatsvonden in de periode 1280-1345, dus net voorafgaand aan de tijdspanne die voor deze studie van belang is. Valeria Van Camp, *De oorkonden en de kanselarij van de graven van Henegouwen, Holland en Zeeland. Schriftelijke communicatie tijdens een personele unie: Henegouwen, 1280-1345*, Schrift en schriftdragers in de Nederlanden in de middeleeuwen 5 (Hilversum: Verloren, 2011): 13-8.

(ook wel algemene geloofwaardigheid) vloeide voort uit de bewijskracht van de notariële akte waarvan het tegelijk de basis vormde. Immers, de samenleving vertrouwt een notaris alleen wanneer die ervan kan overtuigd worden dat de akte die hij heeft verleden, volle bewijskracht geniet. Als dusdanig stond de vorm van de oorkonde centraal in de bewijsleer en moest de notaris er de nodige zorg aan besteden. Pas wanneer een notaris aan alle vormvereisten had voldaan, beschikte diens instrument over bewijskracht en kon die als authentiek worden beschouwd.⁴⁴ In dit verband spreekt men ook van *publicationes* of *solemnitates*.⁴⁵ Daartoe behoorden onder meer het voorzien van een notarieel onderschrift waarin de naam en machtiging van de notaris in kwestie werd vermeld, samen de *rogatio*, het formele verzoek tot beoorkonding, én het aanbrengen van een *signum* of signet. Precies die ondertekening en het handmerk verleenden **rechtsgeldigheid** aan de akte. Een notaris was aansprakelijk voor de correcte uitwendige en inwendige vorm van de door hem afgeleverde oorkonden en door zijn handmerk aan te brengen nam de notaris de verantwoordelijkheid op zich voor de betrouwbaarheid en validiteit van de akte.⁴⁶

3.1 Handwaarmerken

Feitelijk was het handmerk een strikt persoonlijk, origineel en vooral onveranderlijk en complex ken-teken. Doorgaans stond het onderaan de akte links van de *scriptio* of ondertekeningsformule.⁴⁷ De oorsprong ervan ligt in Italië en de mediterrane wereld: keizer Justinianus verplichtte *tabelliones* om een kruisteken te gebruiken in de ondertekening en precies dat kruisteken zou dan ook de basis blijven van (laat)midleleeuwse notarismerken. In zekere zin was het was een **symbolische representatie** van de godsaanroeping of *invocatio* dat refereerde aan Christus en aan God, maar was tezelfdertijd ook een teken dat aangaf dat de notaris tot de gemeenschap van christenen behoorde. Een ander basiselement van de latere notariële waarmerken, waren de tironische kanselarijtekens, verstrengelde symbolen die samen bijvoorbeeld het woord *notarius* konden vormen, alsook het letter *s* die terugging op het woord *signum*. Mettertijd kregen deze handmerken een gepersonaliseerd uitzicht: elementen vermengden met elkaar en nieuwe werden toegevoegd. In de loop van de eeuwen groeide dan ook gestaag de veelheid aan vormen afhankelijk van tijds- en plaatsgebonden trends.⁴⁸ Aanvankelijk fungeerde het handmerk veeleer als een recognitieteken waarmee de notaris bevestigde dat de akte door hem of onder zijn toezicht werd vervaardigd. Bovendien vormde het een garantie dat de tekst volgens de regels van de kunst

⁴⁴ Cornelis M. Cappon, "Het notariaat in de late middeleeuwen (±1250-±1540)," in *Het notariaat in de Lage Landen (± 1250-1842): opstellen over de geschiedenis van het notariaat in de Lage Landen vanaf de oorsprong tot in de negentiende eeuw*, eds. Antoon F. Gehlen en Paul L. Nève, *Ars Notariatus* 117 (Deventer: Uitgeverij Kluwen bv, 2005), 23; Michel Oosterbosch et al., "Het notariaat in de Belgische territoria tijdens de middeleeuwen," in *Het notariaat in België van de middeleeuwen tot heden*, eds. Claude Bruneel, Philippe Godding en Fred Stevens (Brussel: Gemeentekrediet, 1998), 76; *id.*, "De fide instrumentorum: de notariële oorkonde en haar bewijskracht in de middeleeuwen," in *Instrumentum quantum pactum: zes opstellen over de kracht van de notariële akte vanaf de tijd van keizer Justinianus tot aan het huidige recht*, ed. Paul L. Nève, *Ars Notariatus* 51 (Deventer: Uitgeverij Kluwer bv, 1991), 15 en 29-30.

⁴⁵ Strikt genomen kon men een onderscheid maken tussen *forma substantialis intrinseca*, *forma substantialis extrinseca* en *forma accidentalis*. Tot die eerste categorie behoorden de wilsuiting van de comparanten, het rechtsgeldige verloop van het *negotium* en de kwalificatie van de notaris als een *persona publica et authentica*. Die tweede omvatte de *rogatio* of het formele verzoek tot beoorkonding, het voltrekken van de rechtshandeling in het bijzijn van getuigen, de datum en de vermelding van de plaats. Onder de *forma accidentalis* werden de godsaanroeping en het handmerk begrepen. Cappon, "Het notariaat in de late middeleeuwen," 23; Oosterbosch, "De fide instrumentorum," 31.

⁴⁶ Cappon, "Het notariaat in de late middeleeuwen," 23-4; Oosterbosch et al., "Het notariaat in de Belgische territoria," 55 en 70-82; *id.*, "De fide instrumentorum," 17; Béatrice Fraenkel, "Rebus-signatures," in *Sign and design: script as image in cross-cultural perspective (300-1600 CE)*, eds. Brigitte M. Bedos-Rezak en Jeffrey F. Hamburger, *Dumberton Oaks Symposia and Colloquia* (Washington (DC): Dumberton Oaks, 2016), 82.

⁴⁷ Oosterbosch et al., "Het notariaat in de Belgische territoria," 82-7; Fraenkel, "Rebus-signatures," 73 en 82; Paulette Pieyons-Rigo en Emile Brouette, "Seings manuels des notaires de l'officialité et des notaires publics à Liège, des origines à 1350," *Revue Belge de Numismatique et de Sigillographie* 103 (1967): 87.

⁴⁸ Oosterbosch et al., "Het notariaat in de Belgische territoria," 87-8.

was opgesteld. Geleidelijk aan evolueerde het handmerk echter naar een waarborg voor een correcte en waarheidsgetrouwe inhoud van de akte en verkreeg het aldus een eerder validerende waarde. Bij de inplanting van het notariaat in onze gewesten was het gebruik om notariële akten met een handmerk te valideren aanvankelijk nauwelijks bekend: het zegel fungeerde lange tijd en zeker in een vroege fase nog steeds als het gewone bekrachtigingsmiddel. Tot in de dertiende eeuw werd elke niet-verzegelde akte overigens als verdacht gezien. Daarom kwamen er in een beginfase nog vrij veel notariële instrumenten voor met een zegel dat werd aangebracht door de persoon of instantie in wiens naam de akte werd uitgevaardigd. Vanaf halverwege van de veertiende eeuw zouden notarissen ook een paraaf gebruiken bestaande uit een initiaal-S gevolgd door hun verkorte naam. Evenwel had deze in vergelijking tot het handmerk slechts een beperkte waarde.⁴⁹ Verder heb ik van dat laatste geen voorbeelden gevonden in de bestudeerde akten, maar van eenentwintig notarissen die destijds in en rond het graafschap actief waren, kon ik wel hun handmerkteken reconstrueren. Wederom verwijst ik hiervoor naar de bijlagen die achteraan deze scriptie zijn opgenomen. Feitelijk was Béatrice Fraenkel een van de eerste die nadrukkelijk aandacht besteedde aan de **performatieve functie** van notarismerken. Ze waren tot op zekere hoogte uitgegroeid tot een machtsymbool dat ook iets herkenbaars had gekregen en duidelijk maakte dat de notaris, omdat die *fides publica* genoot, ermee een juridisch document authentiseerde. Maar naast het machtsaspect behelsde zo'n waarmerk ook een identiteitsaspect, analoog met de handtekening, in die zin dat het de notaris individualiseert, wat uiteraard benadrukt wordt door het unieke ontwerp en de eigenzinnige grafische voorstelling van dergelijke handmerken.⁵⁰

3.2 Notariële ondertekeningen

Aldus werden notarissen verondersteld hun instrumenten zelf te ondertekenen. Feitelijk bestond die ondertekening gewoon uit één lange zin of formule. Precies die *subscriptio* bevatte relevante informatie over de persoon van de notaris: diens naam, de stand (wereldlijk of kerkelijk), een bisdomsaanduiding en machtiging (keizerlijk of pauselijk).⁵¹ Daarnaast bevestigde een notaris daarin eveneens dat hijzelf aanwezig was bij de **rechtshandeling** en gaf hij bovendien aan of hij het document eigenhandig had geschreven dan wel door een scribent liet redigeren alsook dat hij zijn handmerk plaatste. Op basis van de notariële *subscriptiones* die waren opgenomen in de originele instrumenten dan wel in de verscheidene uitgaven, heb ik negenveertig notarissen kunnen identificeren die tussen 1345 en 1467 actief waren in en rond Henegouwen. In het vijfde hoofdstuk werd uitvoeriger behandeld welke notaris destijds waar werkzaam was. Hieronder wordt een gedetailleerd overzicht geboden van die notarissen. Daarbij is hun naam weergegeven, samen met de periode waarin ze ongeveer actief moeten zijn geweest alsook waar ze precies vandaan kwamen. Telkens wordt het diocees cursief weergegeven en, indien bekend, wordt ook de residentie vermeld. Tot slot is voor iedere notaris weergegeven welke machtiging die had en of die een geestelijke was (cl.) of zelfs een priester (pr.). Gelet op de overlevering en de bewaring van het bronnenmateriaal, spreekt het voor zich dit overzicht niet exhaustief is en lacunes bevat.

AMIRAN Philippe	1366		Maubeuge, <i>Kamerijk</i>	A	
ANDRELUT Rasse	1458		Bossuit, <i>Kamerijk</i>	I	pr.
AUSNOIT Guillaume d'	1387	1410	Bergen, <i>Kamerijk</i>	AI	
BEAULIEU Antoine de	1434				
BRABANT Pierre de	1345		Soignies, <i>Kamerijk</i>	I	cl.

⁴⁹ Oosterbosch et al., "Het notariaat in de Belgische territoria," 82-7; *id.*, "De fide instrumentorum," 27; Pieyns-Rigo en Brouette, "Seings manuels des notaires de l'officialité," 87.

⁵⁰ Fraenkel, "Rebus-signatures," 71 en 81-2.

⁵¹ Vandaar dat die ondertekeningen ook zo belangrijk zijn in de talrijke prosopografische studies die vooral vanaf de jaren '80 zijn verschenen. Zie daarvoor de historiografische schets in het tweede hoofdstuk. Oosterbosch et al., "Het notariaat in de Belgische territoria," 49 en 82; Fraenkel, "Rebus-signatures," 76.

BRABANT Robert de	1363	1373	Bergen, <i>Kamerijk</i>	I	
BRAINE Hugues de	1419		Bergen, <i>Kamerijk</i>	AI	pr.
BRAINE Jakemes de	1360		<i>Kamerijk</i>	A	
CABIEL Ratgherus de	1426		's-Hertogenbosch, <i>Luik</i>	I	cl.
CHEVALIER Jacques	1445	1451	<i>Kamerijk</i>	AI	pr.
CHIMAY Jean de	1353	1354	<i>Kamerijk</i>	I	cl.
CRETON Gilles	1389		<i>Kamerijk</i>	AI	
DRUELIN Jean	1419	1431	<i>Kamerijk</i>		
ESCAUVAUT Jean	1357		<i>Doornik</i>	AI	cl.
FIELVÉS Jacques	1373		<i>Kamerijk</i>	I	
FLAMINGI Jean	1453				
GOBINIEL Jean	1431		<i>Kamerijk</i>	AI	pr.
HAUSSI Vincent de	1381		<i>Kamerijk</i>	I	
JAUCHE Henri de	1447				
JONNIAU Nicaise	1374		<i>Kamerijk</i>	AI	
JUDINIEL Jean	1431	1462			
KAR François du	1373		<i>Tervaan</i>	I	
KOKIAU Étienne	1353		<i>Kamerijk</i>	A	pr.
LOBBES Simon de, dit Sawart	1364		<i>Kamerijk</i>	A	cl.
MEUNIER Jacques	1462		<i>Doornik</i>		pr.
MEURE Jean	1353	1354	<i>Kamerijk</i>	I	cl.
MONNIER Jacques le	1466		<i>Doornik</i>		cl.
NAZARDI Jean	1357		<i>Kamerijk</i>	AI	cl.
POLIE Jean	1447				
PONTE Jean	1424		<i>Kamerijk</i>	AI	pr.
POURETTE Simon	1438				
ROBAILLE Michel	1431		<i>Kamerijk</i>	AI	pr.
SAINT-VAAST Jean de	1408		<i>Kamerijk</i>	I	pr.
SANCTIS Guillaume de	1453				
SOIGNIES Quentin de	1446			AI	
TASSARDI Nicolas	1368		<i>Doornik</i>	I	
TIERASSE Jean	1464		<i>Kamerijk</i>		pr.
VEAU Nicolas le	1422	1427	<i>Kamerijk</i>		
VIEL Nicolas le	1415				
VIGNE Jean de le, dit de Glisuelle	1394	1400	<i>Kamerijk</i>	I	
VITULI Gilles	1388	1390	<i>Kamerijk</i>	AI	
VITULI Nicolas	1416				
VIVARIIS Evrard de	1422				
WIARD Étienne	1391	1419	Tongeren, <i>Kamerijk</i>	AI	
ZOEMEREN Martin de	1426		<i>Luik</i>	I	cl.

Binnen onze contreien, anders dan in regio's van Zuid-Europa, behoorden de meeste notarissen tot de geestelijke stand (zowel de pauselijke als keizerlijke). Leken als notarissen waren zeldzaam en daarom bevat de ondertekening, net als in het geval van de 'Henegouwse' notarissen, vaak ook de vermelding *clerus* naast de naam. Notarissen hadden immers minstens een tonsuur ontvangen, waardoor zij officieel tot de **geestelijke stand** behoorden. Sommigen hadden lagere wijdingen ontvangen en anderen zelfs hogere. Hoewel het hen strikt genomen verboden was, traden priesters evenzeer op als notarissen. Dat velen van hen geestelijken waren, bracht met zich mee dat notarissen meteen ook enkele belangrijke privileges bezaten, waaronder het zogenaamde *privilegium fori*.⁵²

⁵² Oosterbosch et al., "Het notariaat in de Belgische territoria," 52.

4 Besluit

Verworven inzichten uit de bovenstaande paragrafen draaien voornamelijk rond de vraag middels welke discursieve formules en grafische *signa* zowel *hommes de fief* als notarissen erin slaagden de authenticiteit van hun eigen schriftstukken te garanderen en zo hun institutioneel-professioneel gezag te bestendigen. Aan de hand van het formulierboek vielen daaromtrent twee zaken op: **zegels** vormden nog steeds een voorname valideringsmethode in de vijftiende eeuw, en men experimenteerde ook al met een nieuwe vorm van authenticering, namelijk de handtekening. Overigens is niet geheel duidelijk van wie de handtekeningen zijn die worden afgebeeld in het manuscript, maar gelet op het feit dat de ontwerpen danig verschillen kon worden vastgesteld dat diverse scribenten die grafische *signa* hadden aangebracht, wat op zijn beurt dan weer aantoonde dat het handschrift als een praktijkbron door verscheidene klerken, in welke hoedanigheid dan ook, werd gebruikt doorheen de tijd. Feitelijk wekte het weinig verbazing op dat zulke materiële en grafische *signa* een prominente plaats toebedeeld kregen in het formulierboek. Immers, in een wereld waarin het grootste deel van de bevolking nog ongeletterd was, waren de externe karakteristieken van een akte zeer belangrijk. In de eerste plaats maakten die het gezag van de oorkonder visueel, maar daarnaast wijzen ze eveneens op een zekere mate van individualisering. Die materiële en grafische *signa* bezorgden het discursieve *ego* een concrete invulling en gaven vorm aan diens identiteit. Precies vanuit die vaststelling leek het dan ook interessant om de verschillende valideringsmethoden verder te analyseren en daarbij niet alleen oog te hebben voor de relatie met autoriteit, maar ook met identiteit en individualiteit. Alle *hommes de fief* verzegelden hun akten met een eigen persoonlijk zegel, dat bovendien ook nog een wapenschild bevatte, en deden dat in hun hoedanigheid van *viri authentici habentes pondus testimonii*. Uiteraard hadden die zegels slechts waarde voor zover ze uitgingen van een persoon die een zekere vorm van gezag had. Het feit dat leenmannen authentieke akten konden en mochten verlijden onder hun zegel bevestigt dat zij wel degelijk over professioneel gezag beschikten en hun zegel konden gebruiken als verlengstuk van hun geclaimde *fides publica*. Maar tegelijk individualiseerden die zegels hen en dienden ze evenzeer als een soort verlengstuk voor de eigen persoonlijkheid waarmee het diplomatieke *ego* als het ware geïncarneerd raakte en de akte waaraan de zegels werden aangebracht, nog meer gezag kreeg. Ook handtekeningen werden toen gezien als heuse ‘markers’ van individualiteit in die zin dat ze als een persoonlijk waarmerk de identiteit uitdroegen van diegene die ondertekende. In de loop van de late middeleeuwen zouden handtekeningen inderdaad uitgroeien tot valide authenticatiemiddelen, maar in deze specifieke context waren ze toch eerder een randverschijnsel dat beperkt bleef tot de leenmannen die als klerken hun eigen akten hebben geredigeerd en aldus als een *homme de fief sur plume* konden worden geïdentificeerd. Notarissen gebruikten traditioneel heel andere valideringsmethoden. In iedere akte die zij voortbrachten, plaatsten ze eigenhandig een handmerk, dat tot op zekere hoogte toch vergelijkbaar was met een handtekening, en een ondertekening of *scriptio*. Feitelijk waren dit in de **contemporaine bewijsleer** de twee belangrijkste *solemnitates* op basis waarvan een notarieel instrument juridische rechtsgeldigheid en bewijskracht verkreeg. Bovendien garandeerden notarissen op die manier in te staan voor de kwaliteit van de door hen verleden akten. Handmerken hadden een zekere performatieve functie in die zin dat ze duidelijk maakten dat een rechtshandeling werd geauthentiseerd, maar behelsde ook een identiteitsaspect, omdat een dergelijk waarmerk als een uniek en onveranderlijk teken, de drager ervan individualiseert. Eerder dan om te individualiseren diende de ondertekening, die feitelijk niet los kan worden gezien van het handmerk, om te identificeren. Immers, de *scriptio* biedt waardevolle informatie over de notaris, zoals diens herkomst, machtiging en stand. Aldus kunnen notariële ondertekeningen gebruikt worden om een aantal prosopografische gegevens over deze publieke functionarissen te verzamelen.

Algemene conclusie

In zekere zin vertrok deze scriptie vanuit de vaststelling dat de vestiging en receptie van het openbare notariswezen in de Zuidelijke Lage Landen, voorafgaand aan het optreden van inheemse of autochtone notarissen in een **definitieve vestigingsfase** omstreeks het begin van de veertiende eeuw, tijdens een zogenaamde voorlopige receptiefase tussen de twaalfde en de dertiende eeuw in de bisschopsteden vooral werd gestimuleerd door en simultaan verliep met de uitbouw van de verschillende officialiteiten. In de eerder geürbaniseerde regio's binnen bijvoorbeeld Vlaanderen vormden onder meer de bloei van commerciële nijverheden alsook de aanwezigheid van allerlei ambtelijke staatsapparaten en kerkelijke instellingen de voornaamste katalysatoren. Opvallend was dat het Henegouwen daarbij duidelijk uit de boot viel: in tegenstelling tot in de rest van de Nederlanden was daar tijdens de late middeleeuwen geen afgebakend notariswezen kunnen doorbreken, ten gevolge van het feit dat schepenbanken en grafelijke leenmannen ofwel *hommes de fief*, die laatsten overigens vanuit een diepgeworteld gewoonterechtelijk gebruik, een zeker monopolie claimden inzake de uitoefening van vrijwillige rechtspraak of voluntaire jurisdictie. Vanuit die specifieke vaststelling leek het dan ook maar weinig zinvol om de ogenschijnlijk afwijkende situatie in Henegouwen te linken aan de bredere, 'pan-Europese' bewegingen inzake de verspreiding, vestiging, receptie en verdere ontwikkelingen van het publieke notariaat tijdens de late middeleeuwen. Door echter de thematiek vanuit een heel andere invalshoek te benaderen en in verband te brengen met contemporaine beoorkondings- en schriftpraktijken stelde dit onderzoek zich tot doel om meer vat te krijgen op hoe de verscheidene 'spelers' binnen het veld hun eigen positie trachtten te bestendigen wat betreft vrijwillige rechtspraak. Gelet op de precaire bronnensituatie en het feit dat naast vele andere rijke archiefcollecties ook de archieven van de Henegouwse schepenbanken geheel in vlammen zijn opgegaan, stond daarbij de vraag centraal op welke manier grafelijke leenmannen of *hommes de fief* en openbare notarissen pragmatische geletterdheid aanwendden in hun onderlinge wedijver als een privaatrechtelijke beoorkondingsinstantie. Om op die vraag een gefundeerd en genuanceerd antwoord te kunnen formuleren, werd die benaderd vanuit drie verschillende deelvragen.

Vooreerst ben ik nagegaan in hoeverre de specifieke rol van *hommes de fief* en openbare notarissen inzake voluntaire jurisdictie geïnstitutionaliseerd geraakte dat zij zich konden vergewissen van institutioneel-professioneel gezag dienaangaande. Een combinatie van het vijftiende-eeuwse formulierboek en de contemporaine akten van **grafelijke vazallen** uit de bestudeerde periode wees uit dat er, althans wat de leenmannen betreft, tot op zekere hoogte wel degelijk sprake was van een geleidelijke tendens tot institutionalisering en rationalisering. Concreet kwam dit tot uiting in het feit dat *hommes de fief* met hun beoorkondingsactiviteiten vrij goed leken in te spelen op de heersende maatschappelijke noden en de stijging in de vraag om private akten te verlijden die zich vanaf de jaren '20 van de vijftiende eeuw leek door te zetten tot ongeveer het einde van de Beierse dynastie. Daarnaast nam evenzeer het aantal leenmannen gestaag toe en werd uit de cijfergegevens duidelijk dat zich, hoewel nog in vrij bescheiden mate, een meer geroutineerde praktijk begon af te tekenen waarbij grafelijke vazallen systematischer akten verleden en regelmatiger optraden. Een vooronderstelde overgang van *hommes de fief sur fonds*, die doorgaans ongeletterd waren, zich beriepen op rondreizende *clerc lettrians* om hun akten te redigeren

en wiens aandeel in de vrijwillige rechtspraak vanuit een diepgeworteld gewoonterrechtelijk gebruik was gegroeid, naar *hommes de fief sur plume*, die zich deels hadden ontwikkeld uit die publieke scribenten, beter aan de maatschappelijke noden zouden moeten kunnen tegemoet komen en als een fictieve achtervazal van de Henegouwse graaf gemachtigd waren hun eigen schriftstukken ook te valideren, was moeilijker aan te tonen op basis van het beschikbare bronnenmateriaal. Niettemin zijn er enkele aanwijzingen om te veronderstellen dat er al sinds de tweede helft van de veertiende eeuw dergelijke ‘functionarissen’ sporadisch hebben opgetreden en dat ook in de daaropvolgende periode enkele leenmannen feitelijk de hoedanigheid van een *homme de fief sur plume* hadden. Desondanks bleven de *hommes de fief sur fonds* nog steeds de bovenhand halen. Het optreden van die grafelijke leenmannen, ongeacht hun precieze verschijningsvorm, zal vermoedelijk inderdaad de doorbraak van het publieke notariaat deels hebben vermeden en een **diepgaande receptie** tot op zekere hoogte hebben getemperd, maar een grondige analyse van eigentijdse notariële instrumenten leerde dat het instituut wel degelijk bekend was binnen het graafschap en dat notarissen zich er op vlak van vrijwillige rechtspraak, net als de vazallen, konden bogen op een vorm van institutioneel en professioneel gezag. Immers, sinds de veertiende eeuw waren er in Henegouwen officialiteitsnotarissen werkzaam die simultaan voorkwamen met enkele van hun openbare pendanten. En feitelijk was dat ook het geval tijdens de vijftiende eeuw: enerzijds waren een beperkt aantal residerende notarissen bekend die vooreerst binnen de grenzen van het graafschap zelf instrumenteerden, maar evengoed daarbuiten werden geattesteerd, anderzijds waren er de ‘uithetse’ notarissen die evenzeer in Henegouwen zelf instrumenteerden en doorgaans verbonden waren aan het diocees van Kamerijk. Niettemin mag de impact van deze notarissen op de toenmalige samenleving niet worden overschat: hun beoorkondingsactiviteiten lagen tussen de jaren ’20 en ’40 van de vijftiende eeuw beduidend lager dan die van *hommes de fief* en ook hun aantallen bleven eerder gering. Aldus leken notarissen veel minder tegemoet te komen aan de alsmaar pranger wordende behoeften binnen de samenleving. Toch dient daarbij de nuance te worden gesteld dat hun aantallen en activiteiten doorheen de bestudeerde periode vrij stabiel zijn gebleven en niet meteen een negatieve invloed hebben onderhouden van het geïntensifieerde optreden door grafelijke vazallen. Vervolgens stelde ik mezelf de vraag binnen welke juridische dimensies van de samenleving *hommes de fief* en notarissen nu eigenlijk hun institutioneel-professioneel gezag, waarvan als dusdanig mag worden aangenomen dat beide ‘spelers’ daar goeddeels op konden terugvallen, konden laten gelden en zo bij de bevolking een vorm van publiek vertrouwen opwekken. Daarbij kwam ik dan tot de vaststelling dat leenmannen en notarissen vrijwel dezelfde bevoegdheden hadden, hoewel men daarbij ook in het achterhoofd dient te houden dat voor bepaalde types akten de voorkeur uitging naar hetzij grafelijke vazallen, hetzij notarissen. Opvallend was wel dat die laatsten onder andere geen huwelijkscontracten hadden verleden. Dit deed op zijn beurt het vermoeden rijzen dat beide partijen voor een ander cliënteel werkzaam waren. Tot op zekere hoogte was dit het geval: waar het cliënteel van *hommes de fief* zich hoofdzakelijk, doch niet noodzakelijk, binnen de leken-gemeenschap situeerde, traden notarissen veeleer op ten behoeve van geestelijken. Niettemin gaven beiden er blijk van een eerder neutrale beoorkondingsinstantie te zijn geweest en bijgevolg akten te hebben verleden voor zowel leken als geestelijken. Van de cliënten of comparanten was niet steeds geweten of en waarheen zij zich dienden te verplaatsen om een overeenkomst bij een leenman of notaris op schrift te laten stellen. Dat bemoeilijkte het bepalen van hun ‘actieradius’ of het werkterrein, maar desondanks boden de beschikbare bronnen toch voldoende indicaties om te kunnen veronderstellen dat het werkterrein van de notaris veel ruimer was dan die van een leenman. Want waar die eerste niet specifiek gebonden was aan een geografische zone, was de ander dat wel. *Hommes de fief* hadden uiteraard louter bevoegdheid binnen het graafschap zelf en uit hun beoorkondingsactiviteit werd duidelijk dat zij hun optreden doorgaans beperkten tot één welbepaalde stad. Tot slot stond ik stil bij de discursieve formules en grafische *signa* die werden aangewend door leenmannen en notarissen om hun respectievelijke schriftstukken te valideren en zo hun professioneel-institutioneel gezag te bestendigen. Iedere grafelijke vazal, *sur fonds* of *sur plume*, beschikte over een **persoonlijk zegel** dat was voorzien van een wapenschild om akten en oorkonden te kunnen authenticeren. Precies dat zegel bestendigde hun eigen

aanzien en gezag, maar gaf tegelijk ook uitdrukking aan hun identiteit. Handtekeningen waren destijds niet geheel onbekend, maar leken toch eerder een randverschijnsel dan een heuse gevestigde waarde te zijn geweest. Bovendien wijzen de verschillende akten erop dat het ‘fenomeen’, hoewel het net als het zegel een verlengstuk van autoriteit was en een ‘marker’ van **individualiteit**, beperkt bleef tot enkele leenmannen die als klerk bekend stonden en zelf hun akten hebben geredigeerd. Zij kunnen dan ook als *hommes de fief sur plume* worden geïdentificeerd. Daarentegen maakten notarissen noch van het zegel, noch van de handtekening gebruik. Zij valideerden hun instrumenten door die te voorzien van wat in het toenmalige bewijsrecht werd gezien als de belangrijkste *solemnitates* die de uiteindelijke bewijskracht en rechtsgeldigheid van de oorkonde garanderen: het handwaarmerk en de ondertekening of *subscriptio*. Die twee authenticatiemethoden zijn niet los van elkaar te zien en komen dan ook stevast samen voor in middeleeuwse notariële documenten. Ook een handmerk of *seing manuel* bestendigde het aanzien van een notaris als een **publiek persoon** die de verantwoordelijkheid op zich nam voor de betrouwbare uitvoering van een rechtshandeling, en individualiseerde hem tegelijk, net zoals een handtekening. Op basis van de ondertekening, die de notaris eigenhandig aanbracht evenals zijn handmerk, kan heel wat waardevolle informatie worden verzameld. Daarin gaf een notaris mee wie hij was, waar hij vandaan kwam, welke machtigingen hij had en of hij al dan niet tot de geestelijke stand behoorde.

Uit al het voorafgaande kom ik tot de conclusie dat de rol van zowel leenmannen als notarissen enigszins geïnstitutionaliseerd raakte tijdens de voornoemde periode, zij het dat de tendens tot institutionalisering en rationalisering van hun respectievelijke beoorkondingspraktijken zich tussen 1345 en 1467 slechts gestaag doorzette. In het geval van *hommes de fief* uitte dit zich in een intensifiëring van hun activiteiten, een toename van hun aantallen en een systematischer optreden. Maar ook de geleidelijke overgang van de *hommes de fief sur fonds* die zich nog steeds beriepen op rondtrekkende scribenten om hun schriftstukken te redigeren, naar *hommes de fief sur plume* die als klerk én (fictieve) achtervazal van de graaf hen tegelijk redigeerden en expedieerden, wijst op een aanzet tot de institutionalisering van het heersende **gewoonterecht**. Evenwel kende dit nieuwe ‘ambt’ toen nog geen diepgaande penetratie in de samenleving en was zijn impact op de maatschappij wellicht gering. Zo ook voor notarissen die er een overwegend lagere beoorkondingspraktijk op nahielden in vergelijking tot grafelijke leenmannen. Toch neemt dit niet weg dat zij zich niet konden bogen op een institutioneel en professioneel gezag: gedurende de veertiende en vijftiende eeuw is het optreden van notarissen in en rond Henegouwen in zekere mate stabiel gebleven en waren hun aantallen, ondanks het geïntensifieerde optreden van leenmannen niet zozeer aan fluctuaties gebonden. Beiden slaagden er ook in hun gezag binnen verschillende juridische dimensies te laten gelden en op die manier een zeker **publiek vertrouwen** op te wekken bij de bevolking. Daarbij dient te worden opgemerkt dat zij min of meer dezelfde bevoegdheden delen, maar niet noodzakelijk hetzelfde cliënteel en al zeker niet hetzelfde geografische werkterrein. Beiden leken veeleer concullega’s te zijn dan elkaars gedoodverfde concurrenten. Precies dat verklaart mogelijk waarom notarissen doorheen de veertiende en vijftiende eeuw een ‘constante’ beoorkondingsactiviteit hebben gekend alsook waarom hun aantallen niet teruggelopen zijn ondanks het iets krachtadigere optreden van grafelijke vazallen. Elk gebruik makend van andere en specifieke valideringsmiddelen die de authenticiteit van hun instrumenten garanderen, weten zij hun institutioneel-professioneel gezag ook te bestendigen en uiting te geven aan hun persoonlijke en individuele identiteit. Met andere woorden: beide ‘spelers’ in het veld kunnen zich vergewissen van gezag of autoriteit als privaatrechtelijke (en min of meer neutrale) beoorkondingsinstantie inzake vrijwillige rechtspraak.

Ondanks de heuristische alsook methodologische moeilijkheden en uitdagingen die ermee gepaard gingen, heeft deze scriptie meer inzicht proberen te vergaren in de organisatie van de vrijwillige rechtspraak binnen het graafschap **Henegouwen** tijdens de late middeleeuwen en wat daarbij de specifieke rol was van *hommes de fief* en notarissen. Evenwel is uit de voorgaande hoofdstukken gebleken dat ze, hoewel ze een afgewerkt geheel vormt, tegelijk de basis heeft willen leggen voor verder (historisch) onderzoek dat op zijn beurt wederom belangrijke contributies kan opleveren betreffende onze kennis over de ontwikkeling, verspreiding en receptie van het openbare notariswezen binnen Europa. Immers,

de bestaande historiografie over de bredere thematiek die hierin aan bod kwam, werd in zekere zin uitgedaagd en op basis van de inzichten uit dit onderzoek werden eerdere vaststellingen bijgesteld of minstens enigszins genuanceerd. Met betrekking tot bijvoorbeeld het formulierboek, dat de hoofdbron vormde van deze scriptie, weet ik nog niet wie de auteurs of compilatoren waren en moet bijkomend paleografisch, codicologisch en archivalisch onderzoek duidelijkheid verschaffen met betrekking tot het auteurschap, de gebruikscontext en de receptie of doorleving ervan. Het is namelijk niet ondenkbaar dat het manuscript, dat destijds naar alle waarschijnlijkheid moet hebben gediend als een **praktijkbron**, niet louter door contemporaine klerken werd gebruikt, maar ook, in een latere fase, door *hommes de fief sur plume* en zelfs door notarissen actief binnen het Henegouwse. Niettemin heb ik uiterst duidelijke aanwijzingen gevonden om te kunnen veronderstellen dat het handschrift niet werd vervaardigd door een notaris, zoals Derolez dat veronderstelde, of een *homme de fief*, zoals van Dievoet dat beweerde, maar wellicht door meerdere *clerics lettrians*. Daarnaast heb ik eveneens de specifieke ontwikkelingen die de grafelijke leenmannen doormaakten, proberen te reconstrueren teneinde meer grip te krijgen op de institutionaliseringsprocessen die gepaard gingen met hun optreden inzake vrijwillige rechtspraak. In het verlengde daarvan heeft deze scriptie duidelijkheid verschaft in de bevoegdheden of competenties van de vazallen, de plaatsen waar zij optraden en het cliënteel voor wie zij akten verleden of lieten verlijden. Niettemin moet verder prosopografisch onderzoek, indien de bronnen dat toelaten, nog beter in kaart brengen wie die *hommes de fief (sur plume)* nu eigenlijk waren, uit welke milieus zij gerekruteerd werden en van welke maatschappelijke echelons zij toen deel uitmaakten. Vooral de eerdere inzichten omtrent de ontwikkeling van een openbaar notariaat in het graafschap Henegouwen tijdens de late middeleeuwen werden bijgesteld: in de periode die voor deze scriptie werd onderzocht konden al enkele openbare notarissen, die al dan niet ook als officialiteitsnotaris actief waren, worden geïdentificeerd die binnen Henegouwen instrumenteerden. Daarnaast kwam dit onderzoek ook ‘autochtone’ notarissen op het spoor die zowel binnen de eigen regio als daarbuiten actief waren. Inderdaad, hun activiteiten waren nog zeer gering en tekenden zich voornamelijk af binnen de kerkelijke sfeer en het bronnenmateriaal, mits we ons behoeden voor enige vertekening, lijkt te suggereren dat het optreden van grafelijke leenmannen inderdaad een spreekwoordelijke dam vormden tegen een doorgedrongen receptie van het openbare notariswezen. Toch kunnen we niet zonder meer stellen dat er geen openbaar notariaat is geweest en net daarom moet bijkomend institutioneel alsook prosopografisch onderzoek, wederom indien het beschikbare bronnenmateriaal dat toelaat, die ontwikkelingen inzake nog fijner schetsen. Comparatief onderzoek moet dienaangaande uitwijzen in hoeverre Henegouwen al dan niet afwijkt van de situatie in andere delen van de laatmiddeleeuwse Zuidelijke Lage Landen.

Bijlagen

Teksteditie van het vijftiende-eeuwse formulierboek uit Henegouwen

In het derde hoofdstuk van deze scriptie introduceerde ik het Henegouwse formulierboek als de voornaamste bron binnen dit onderzoek en besprak ik er uitvoerig de belangrijkste kenmerken van. Verder gaf ik ook aan dat de vijftiende-eeuwse tekst in zijn geheel zou worden getranscribeerd om de inhoud ervan beter te kunnen vatten en als dusdanig het manuscript zelf ten volle te kunnen benutten in het licht van de vooropgestelde probleemstelling en onderzoeksvragen. Hoewel het handschrift zich zeker leent tot een (kritische) uitgave of editie in een latere fase, dien ik toch op te merken dat wat volgt nog slechts een werktranscriptie is. Bijgevolg werden de vuistregels en richtlijnen inzake het uitgeven van middeleeuwse geschriften, zoals die zijn opgesteld door de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, niet strikt toegepast. Vanzelfsprekend ben ik zo trouw mogelijk gebleven aan de oorspronkelijke tekst, maar om hem leesbaarder en bevattelijker te maken werden bewust soms kleinere interpellaties doorgevoerd die worden aangegeven met specifieke **diakritische tekens**:

()	opgeloste afkorting
[]	voorstel om een lacune op te vullen
< >	correctie door editor (verandering of toevoeging)
[[]]	door de schrijver van de tekst geschrapte passage
{ }	door de editor geschrapte passage
<< >>	tekst die is geschreven waar eerst iets anders stond
aḅ	punt onder een letter geeft aan dat de lezing onzeker is
a ^b c	eigentijdse invoeging van een letter
[...]	onoplosbare lacune waarvan het aantal ontbrekende letters wel duidelijk is
[—]	lacune waarvan het aantal letters niet meer kan worden geschat
...	plaats waar de tekst onderbroken wordt
	begin van een nieuwe folio

Ook de originele bladspiegel van het formulierboek werd grotendeels gerespecteerd, zij het wel dat de regelverdeling om praktische redenen niet werd overgenomen en ook latere marginale aantekeningen achterwege werden gelaten in deze transcriptie. Zelf had de compiler de tekst reeds onderverdeeld in meerdere rubrieken die doorgaans uit één modelakte – in een uitzonderlijk geval werden er meerdere sjablonen opgenomen – bestonden en waren voorzien van een tussentitel. Daarbij bleef de volgorde van die verschillende onderverdelingen behouden. Om evenwel de ‘logica’ en interne samenhang van het manuscript nog meer te benadrukken heb ik de gehanteerde categorieën met een Romeins cijfer genummerd, zodat voor de hedendaagse lezer meteen duidelijk wordt welke akten betrekking hebben op een specifiek onderwerp en welke tekstonderdelen inhoudelijk bij elkaar horen.

I

Rappiel de don (et) puis don(n)er ariere

fol. 1 r.

Sachent tout (et) c(etera) que telx (et) c(etera) de sen pure (et) bon volloir a rappiellet rappielle (et) n[.]ht a ment tout tel don (et) ordon(n)ance entirem(en)t que I sien hiretaige gis (et) c(etera) ten(ant) (et) c(etera) il avoit (et) pooit avoir fait ou quam com(m)ent ne acqui que fust pour tout le tamps passet jusque[.] au jour de le datte de cest escript (et) voelt que tout chou que fait en avoit si que dit est soit vient (et) deyient de valeur et tantost ce rappiel ainsi fait lid(it) telx en se plaine vie bom sens (et) memore (et) vraye entendement (et) de se pure (et) francque vole[n]te sans coust a don(n)et (et) don(n)e en pure don pour Dieu (et) en ausmosne quittet (et) clamet quite boen (et) souffissanm(en)t aprendre tantost appries le jour de sen trespas et non en dev(an)t (et) sans nul ne aucun rappiel a I telx (et) telx ou nom (et) com(m)e mambour (et) pour sainiere (et) warder (et) au pourfit de I tel tout le dess(us) dit hiretaige conten(ant) (et) c(etera) que despieca led(it) tel dist acq[ueste] (et) acqueste a faire tout se plaine volente apparant par ayuwe pour ce faitte et rienş aucune cose a cest hiretaige lid(its) tels ne depuis le jour de sen trespas en avant il ne retient pour lui ne pour ses hoirs ne pour aultrui ams est ses gres accort (et) volen[te] que depuis sen d(it) t(re)spas en avant le dit tel par le moyen de sesd(its) mainbours en go[—] (et) possesse b(ie)n (et) paisiblem<en>t li (et) ses hoirs a tous jours et que il en fache (et) puist faire franq(ue)ment tout sen bom prouffit plaisir (et) volente toutes fois (et) en quelconq(ue)s man[er]e mieux lui plaira com(m)e du sien propre (et) bom hiretaige a tous jours sans perso[nne] nulle hucquier ne appieller (et) lid(it) manbour sour ce a le requeste doud(it) tels don(n)eur sont entret en le d(i)te mambourme par y user (et) f(air)e esp(ecial) lottier a leur leaux sens (et) pooi[t] toutes que mestiers sera au coust (et) frait des b(ie)ns d'ycelle p(our) coy (et) c(etera) (et) se l'un diaux liquelx que ce fust t(re)spas (et) c(etera) et ensi de ch(ac)un mainbour (et) c(etera) a ce de faire com(m)e eskievin (et) c(etera).

II

Com(m)ent uns prom(m)ist d'acquiter

Sacent tout (et) c(etera) que com(m)e une telle dar[.] vesue et c(etera) euwist (et) ait en sen vivant en se plaine vie bom sens et memore fait les deviser (et) ordonnance de sen testam[ent] (et) daraine volente (et) appries plusieurs dons en ycellui par elles faittes euwist [—] le sourplus (et) reman(an) de ses b(ie)ns meubles debtes juyaux catteux [[r]] hiretaige (et) rentes hiretables don(n)et (et) laisiet appries dechies a telx (et) telx freres (et) sue[rs] a condicion se l'un t(re)spassoit ams ea[.]ier (et) ten(n)ables du sien que se part request aultres (et) ainsi jusques au darain vivant (et) pour ce d(it) testament et ordon(n)ance mettre a fin (et) execucion elle le d(i)te telle euwist pris (et) eslieat . . .

Jou Jehan de Saint Ghilla(i)n [—]

. . . executeurs pour elle et mambours <o>u manburme appartenoit telx (et) telx qui en ce entret fuissent as coulx fraix (et) despens com(m)e en ce cas appartient si com(m)e ces choses entre [[un avoecq]] et avoecq lesd(i)tes ordon(n)ances de testame(n)t app(ar)oient ad plain par ayuwe pour ce faittes de ce faisans menchion en datte (et) c(etera) assavoir est a tous que telx dess(us) nom(m)ez se comparut personnelm(en)t en le p(re)se[n]ce des esk(ie)v(i)n<s> de le ville de Valench(ie)nn(es) chi desoulx nom(m)ez et la endroit com(m)e chils qui avoecq ses dis compaignons executteurs dou testament le d(i)te telle disoit avoir par le trespas appries d'elles que en ses b(ie)ns establis les avoit par riulle de loy tous les doms d'ycellui se(n) testament acomplit ossi le sourplus (et) reman(an) de ses dis b(ie)ns meubles hiretaige et reman(an) y estre a lui (et) a Jehane se soer pour ce que tous leurs aultres freres susd(its) t(re)spasset estoient hoirs (et) eschanchiers ils lid(it) Jehans de se bome pure (et) francque volente sans contrainte a congneult que de tout ycellui d(it) sourplus de meubles et hiretaige ainsi receu par lui (et) ses d(i)tes suere que d(it) est il se tenoit (et) tout pour comptens (et) en quite (et) clama quite souffissanment sesd(its) compaignom mambours (et) executeurs doud(it) testaiment le d(it) telle tous leurs b(ie)ns hoirs (et) reman(an) (et) tous aultres

fol. 1 v.

fol. 2 r.

asquelx quittance en appartient faire a tous jours et avoecq en oultre lid(it) telx prom(m)ist (et) a ce se convencha (et) obliga souffissanment que se p(rese)ntement ou en tamps advenir lesd(its) telx (et) telx ses compaignons en le d(i)te execucion (et) mamburmes li uns diaux leurs hoirs (et) reman(an)s <o>u ault(re) a leur cause estoient poursieuwoit constraint <o>u admagiet en l'ocquison du testament le d(i)te telle <o>u pour avoir estet executteurs de ses dis b(ie)ns fust de debte tor fais devoit restorer (et) payer pour elle le d(i)te telle <o>u aultrui a se cause <o>u par quelque aultre ocquison <o>u manie(re) que fuist <o>u peuwist y estre quant ne de comb(ie)n que fuist de tout <o>u partie que tout lid(it) telx les en doit (et) a encoue[.] touss[.] (et) affair que ce advenra de acquitter (et) faire tenir (et) porter quittes (et) paisible sans coust (et) sans frait sans quelq(ue) som(m)acion a lui faire ne a aultrui de par lui l'uns tout ce dont lesd(is) telx (et) telx leurs hoirs (et) reman(an) <o>u ault(re) a leur cause poursieuwoit scoient en l'ocquison d(i)te a une foit <o>u plus(eurs) il li uns diaux leur hoir reman(an) ou ayans cause diaux peussent (et) puissent incontinent le dit poursieulte ainsi sur yaux <o>u l'un diaux faitte que dit est cachier † demander poursieuwir ycelle avoecq tous les coulx (et) frayx a celli cause fais <o>u encourus sur le dit Jehan de Lausnoit (et) ses b(ie)ns hoirs (et) reman(an)s com(m)e debte bome (et) loyalle (et) de jour k[.]eut pour tourner en l'acquit d'ycelle d(i)te poursieulte f(air)e sur yaux l'un diaux leurs hoirs <o>u ayans [[crue]] cause diaux com(m)e d(it) est (et) de le quelle poursieulte il (et) ch(ac)un diaux s(er)ont creu du tout par leur simple dit sans aultre proesue faire et tout chou a lid(it) telx encouvent a lui (et) au sien p(ar)tout (et) par se foy.

III

Obligat(i)on par l(ett)res

fol. 2 v.

A tous cheux qui ces p(rese)ntes l(ett)res veront ou oront Thieris par le premission divine humbles abbes de l'egl(is)e Saint Pierre Domont et tous li convenns d'yceli meisme lieu del orde<r>e Saint Benoit cudyocese de Cambray salut en n(ot)re s(ire) (et) congnaissance de verite com(m)e no chiere (et) b(ie)n amee en Dieu demisielle Nicaise Hurielle vesue de Jehan dit Tiestart dou Rach escuyer p(rese)ntem(en)t demorant a Valench(ie)nn(es) nous ait fait remonstrer le dit Tiestart son mary avoir a son vivant fait a no d(i)te egl(is)e certain prest de demers qui mis (et) emploie furent avoecq ault(re)s pareillement prestet a ycelle par aultru[i] a fournir et payer plus(eurs) grans frais et despens qu'il convient ceste no d(i)te egl(is)e soustenir (et) porter I jour passet pour le promot(i)on creat(i)on (et) confirmat(i)on de dampst Frastre[.] du Broecq darainement abbe de {de} no d(i)te egl(is)e li quelx obligiez en estoit app(ar)ant par l(ett)res pour ce fait(te) requerans le d(i)te demis(ielle) Nicaise que d'ycellui prest le volsissies com[m]e raman(an)s dou d(it) Tiestars son marit et celle qui longhement creu l'avoit a no d(i)te egl(is)e contenter (et) payer si q(ue) raisons estoit que fe[.]siemer savoir fais(ons) nous abbe (et) convenns devans dis sour ce euws avis (et) delib(er)at(i)on de conseil (et) plainem(en)t y estre advertis (et) a[.]jene dou dit prest fait a {a} no d(i)te egl(is)e par le dit Tiestart dou Roych (et) cellui est(re) mis (et) employes en le paye des frais (et) despens fais (et) soustenus par le promot(i)on creat(i)on (et) confirmat(i)on d(i)te pour lesquelx contenter et se chil prest ne fuisse euwist lors convenu no d(i)te egl(is)e prendre demer a frait <o>u recep[.] damage a deffaulte de les payer dont preservee a estet par ce moyen considerans a surplus le plaisir que le d(i)te demis(ielle) Nicaise Hurielle fait (et) accorde nous a de se grace d'iceux ses demers de prest a terminer a certain termes (et) payemens datteez si q(ue) chi appries declarer sera dont l'en remerchions cognissons et confessons † a ycelle cause (et) title de nous tous ensamble (et) de ch(ac)un par lui sans nul et c(etera) cont(re) disans estre tenu (et) redenables de bom compte fait dont nous som(m)es tenu (et) tenons comptens enviers le d(i)te demis(ielle) Nicaise Hurielle sen com(m)and (et) le porteur de ces l(ett)res en la som(m)e de III^c XXIII l(ivres) t(ournois) [[.]] monn(oie) cour(ante) en Haynn(aut) as jours des paiemens laquelle som(m)e nous devons prom(m)ettons lealment (et) advons encouvant a rendre (et) payer en le d(i)te ville de {de} Valench(ie)nn(es) en sauf lieu as coulx frais (et) peris de nous (et) de no d(i)te egl(is)e a le d(i)te demisielle Nicaise Hurielle sen ayant cause ou au porteur de ces l(ett)res dedens IX ans prochains appries ensieuwans ch(ac)un an moit(ie) au jour dou Noel (et) l'aut(re) moitt(ie) au jour Saint Jehan Bapt(ist)e XXXVI l(ivres) t(ournois) et en deues le premier payem(en)t pour le moitt(ie) d'ycelles

XXXVI l(ivres) t(ournois) au jour dou Noel proch(ain) ven(ant) l'an mil IIII^c et XXXV et l'aut(re) moitt(ie) au jour Saint Jehan Bastittes apries ensievant l'an mil IIII^c XXXVI ensi dan en an a yceulx t(er)mes poursieuwanm(en)t tant longhement que toutte le d(i)te som(m)e et debte sont entierement solvez (et) b(ien) paye et tout coulx fraix damagez (et) despens avoecq rendre que le d(i)te demis(ielle) Nicaise Hurielle ses com(m)ands <o>u li porteur de ces l(ett)res avoit <o>u feroit en celly ocquison se dit tout par sen dit (et) dou porteur de ces l(ett)res sans aultre proesue faire et sour le quid denier de don de toutte le deffaulte qui y seroit es payemens de le d(i)te debte desquelx quant ne de combien que fust de tout <o>u empantie que donner en polroit le d(i)te demis(ielle) Nicaise Hurielle ses com(m)ands <o>u li porteur de ces l(ett)res pour nos b(i)ens (et) les b(i)ens de no d(i)te egl(is)e (et) des nos souscesseurs partout (et) d'yceux b(i)ens meisme auquel seigneur <o>u justice esperituelle (et) corporelle que mieux li plairoit pour le d(i)te deffaulte ou deffaulte avoecq lesd(is) coux (et) fraix a requerre (et) f(air)e avoir (et) sans ces p(re)ntes convenanches de riens admenrir obligant quant a ce souffissanment enviers le d(i)te demis(ielle) Nicaise Hurielle sen com(m)ande <o>u le porteur de ces l(ett)res tous nos b(i)ens misme tous les b(i)ens de no d(i)te egl(is)e (et) de nos sucesseurs que nous advons (et) avoir porons partout ne en quelq(ue) lieu pays ou justiche qu'il soient (et) poront y estre sceu (et) trouve meubles (et) nom meubles p(re)ns (et) advenir (et) les advons mis (et) mettons en droit en loy (et) en abandons partout (et) quelconques sign(eu)r (o)u justices esperituelle (et) temporelle pour d'yceux b(i)ens tant prendre saisir (et) arester vendre et executeur sans messait que jusq(ue)s a la complassem(en)t de le debte (et) convene(n)che contenus en ces p(re)ntes l(ett)res et si nous obligons a ce que se par cas d'aventure ycelles l(ett)res estoient doud(it) fief a hireter pour lui (et) pour sen hoir a | tousjours si q(ue) dit est li quelx Jehans Fourdenis consillies de ses peres lesd(is) homes de fief dist par loy et par jugement que oil as us (et) as coustumes doud(it) pays (et) comte de Haynn(aut) (et) que je l'en devoye recevoir a hom(m)e (et) de cest jugem(en)t l'ensieuwir[.] plainement si per li hom(m)es de fief devant dit et sour ce en le p(re)nce (et) ou tiesmoing desd(is) hom(m)es de fief (et) par le jugement diaux rechupt le d(it) Jehan Rasoir pour le fief devant escript en le fealte (et) hom(m)age de men d(it) t(re)s hounoure seigneur b(i)en (et) souffiss(ament) ainsi que li coustume doud(it) pays de Haynn(aut) donne a telx services (et) droiture que li d(it) fief doit et pour ce que les chose devant d(i)tes (et) ch(ac)une d'elle soit fermes (et) estables cieuer jou Jehans de le Bretesque com(m)e baillieux dess(us) nom(m)es ay a ces p(re)ntes l(ett)res (et) appendu men seel et si prie (et) requierch as hom(m)es de fief devant nom(m)ez que il qui este ont p(re)nt com(m)e hom(m)e de fief a men d(it) tres hounoure seigneur de se d(i)te t(er)re (et) signourie de Lalaing (et) d'Aubrechicourt par ce especialment appellees la ou le devant dit Piere de Lieuwin werpir (et) rapporta en me main le dess(us) dit fief et la ou le dit Jehan Rasoir en fu aviestis (et) a hireter par le manie(re) que dess(us) est dit qu'il y voeillent ossi mettre (et) apendre leur seaulx avoecq le mien en tiesmoingnage de verite et non lid(is) hom(m)es de fief pour ce que a tout(tes) les chos(es) dess(us) d(i)tes f(air)e (et) passez b(i)en (et) a loy fusmes p(re)nt (et) especialment appelleet com(m)e [[d]] hom(m)e si que dit est advons a le pryer (et) requeste de no ch(i)er (et) grant amy le bailli dess(us) dit a ces p(re)ntes mis (et) appendus nos seaulx avoecq le sien en approbat(i)on de verite che fu fait (et) passet b(i)en (et) a loy l'an de grasce et c(etera).

fol. 3 r.

IV

Leuwier [[de IIII]]

Sachent tout chil qui cest escript veront ou oront que Jehans de Frasn(e) bourgeois de Valenchiennes a donnet (et) otroyet a leuwir a ansiel de Jeh(a)n Pres (et) a Marghiritte Cambiere et a leur remanan se diaux deffalloit a tenir dou jour dou Noel darain passe l'an mil IIII^c et XXII en III ans prochains appries ensieuwans continuels (et) acomplis une maison hiretaige grange coulenbier gardin courtil (et) entre presure que led(it) Jehan de Frasn(e) a gisant dehors le porte dansaing en le d(i)te ville de Valenchiennes tenans d'une part au les dou gardin et [[le ve]] hiretaige le vesue Pierart dou Bousoit a une ruyelle allans a le riviere d'Escault (et) d'aultre part a une aultre ruyelle appellee Coppegheulle en ce reservet (et) exepetet que le d(it) appelleet Jehan de Frasn(e) a retenu a sen proffit com(m)e non compris en ce dit leuwier les loghes qui sous dese le porte de l'entre de le d(i)te maison item en le

grange | d'ycelle une arcure au les viers le coulembier item un gardin de le d(i)te mais(on) II des pumiers d'icelly (et) de ce dit gardin meisme une partie au les viers les camps prendant del erte de le grange viers le coulembier en allant a droite ligne jusques a I grangier.

V

L(ett)re de moy

Tres ch(ie)r s(igneur) et maistre aimable recom(m)endat(i)on ensamble tous services de mon pooir a vous premis il est vray que ou t[.]joir d'artre ou environ covient relever (et) refaire chemins (et) voyes (et) c(etera) et pour ce que a l'endroit des hiret(aiges) de Saint Denis (et) du beghinage de ceste ville est necessites de y besoingn(ie)r (et) labourer j'escrips p(rese)ntement par deviers vous adfin que veues ou envoyes par de cha pour viseter quel cose est de f(air)e car v(ot)re censeur (et) moy avec aucune personnes ad ce congnessans y avons warde (et) advise pour le milleur (et) advons trouve en conseil qu'il y convient fossier III^c pies ou environ (et) a l'endroit de le t(er)re dud(it) Saint Denis faire du loncq I fosset pour les yauwes (et) accoulins qui vienent par dese avoir leurs cours (et) du pris que tout ce poroit couster tant en v(ot)re part com(m)e en le n(ot)re moitt(ie) environ VII lib(res) [..]poes sour ce avoir adius soit de venir par de cha ou mander a v(ot)re censeur ou a moy se sans personne ou en besognera tres ch(ie)r sign(eu)r (et) maistre se chose vous plaist au sourplus que f(air)e puisse mander ou escrire le me pooer (et) de t(re)s bom cuer (et) maistre se cose vous plaist au sourplus que faire puisse la compliray a l'ayde de Dieu q(ue) vous madamoiselle v(ot)re espeuze (et) v(ot)re g(e)n(er)aton ait en sa protection escript en haste ce lundy XVIIe d'au^te!

VI

De par la duche(ss)e de Bourg(oig)ne, de Braibant (et) de Lemb(ourg), contesse de Fland(re), d'Artois, de Bourg(oig)ne, de Haynn(au), de Hollande, de Zellande (et) de Namur

Tres chier et bien ame nous avons receu les l(ett)res que par Jehan Poulet porteur de cest escript nous avez et ouy ce qu'il nous a dit de par vous aussi avons veu certain memoire contenans plusieurs articles qu'il nous a monstret sur quoy avons fait response aud(it) Jehan tel qu'il le vous dira de bouche si le voelliez croire et en tout ce qu'il vous rapportera ceste fois de n(ot)re part vous employer tellement que monsign(eu)r (et) nous nous apperchons de v(ot)re diligence tres ch(ie)r et bien ame n(ot)re s(igneur) soit garde de vous escript a Brouxielles de XXVIIIe jour de juillet mil III^c XLI.

A men t(re)s ch(ie)r (et) b(ie)n ame Jehan Rasoir
consillier de mons(igneur) (et) son receiver
g(e)n(er)al de Haynn(au)

VII

. . . puel (et) pora puis le dit mois acomplit <o>u de la en avant a se volentet (et) plaisir sans quelque som(m)acion ne requeste faire aud(it) Jehan ne a aultrui de par lui traire (et) venir [[pla]] par plainte (et) par loy a tout le d(it) fief entierement en tel point que adont seroit par le f(air)e vendre (et) ademerer a tous jours a recours (et) par loy b(ie)n (et) dewement ensi que en tel cas appartient (et) prendre avoir (et) rechevon francqueme(nt) (et) tout premiers es deniers dou d(it) vendaige si avant que courir poroient pour le princhival de le d(i)te rente cent lib(res) t(ournois) telle monn(oie) que des(sus) est dit ossi le d(i)te rente a l'avan(ce) du temps de l'anee avoecq les arieregés d'ycellui saucuns en y avoit (et) tous choux (et) fraix que lid(it) mons(igneur) Thieris Desprez ses comands <o>u li porteur de ces l(ett)res droit avoir eut (et) soustenut a ceste ocquison (et) de chou l'accateur d'icellui fief faire a hireter (et) mettre ens b(ie)n et a loy pour lui (et) pour sen hoir a tous jours entendut que se sour choux avoit esdemers doud(it) rendaige au desuere de le d(i)te pencion paye (et) des coulx fraix a celi cause fais contentes che seroit au profit doud(it)

Jehan de Presiel de sen hoir (et) ayant cause (et) se pal y avoit ils lid(it) Jehan le deveroit (et) doit par f(air)e a lui (et) au sien partout (et) en feroit a contraindre par le vertu des l(ett)res (et) ayuwes faittes pour cause de le d(i)te rente que led(it) mons(igneur) Thiery en a (et) doit avoir par demers com(m)e dess(us) es d(it) laquelle quant a ce doivent (et) deveroit demourer en vertu sans pour cest d(it) aboutlt (et) contrepan estre aucunement a sen preiudisce nonnes corompres ne amenrie ces deviser ainsi faittes lid(it) Jehans signeur de Presiel me requist que recevoir volsisse le werp p(ar) rapport (et) des hiretance que fere voloit de tout sen dit fief (et) pour ycellui mettre (et) demourer (et) laisier en me main com(m)e en non de crand (et) daboult de le d(i)te rente pour ent a hireter l'accateur ou cas que vendue seroit (et) en fere a defaute de paye d'icelle rente par le maniere dess(us) devisee sont lesquelles requeste je semons conjuray li des(sus) d(it) Jehan (et) c(etera) par le foy qu'il devoit a Dieu[[t]] (et) a mesd(is) t(re)s hon(noure) signeur qu'il me defist par loy (et) par jugem(en)t (et) jour estoie b(ie)n establit ou lieu de mesd(it) signeur pour recevoir f(air)e (et) passer b(ie)n (et) a loy toutes les maniers de werps rapports des hiretanche a hiretance d[.]rer et asse[.]enil de fief tenus diaux a causes de leur d(i)tes terres (et) signouries (et) se ils (et) si per li hom(m)es de fief devant dit en pooient (et) devoir jugier a me semonsce (et) conjurement (et) ottant faire par my en ce cas com(m)e il feroient (et) faire poroient (et) deveroient pour mesd(its) se p(re)seⁿt y estoient sauf leu<r>s hiretaiges (et) droitures en toutes li quelx tels consillies de ses dis peres les hom(m)es de fief dess(us) dis considere que aultre fois m'avoit veut user doud(it) office de baillie sans avoir congnaissance de rappiel au contraire dist par loy par jugement que oyl de ce jugement l'ensieu^j rent si per {per} lid(it) hom(m)e de fief ce jugem(en)t ainsi fait je semons (et) conjuray le dit tel qu'il me defist par loy (et) par jugem(en)t com(m)ent led(it) tel se pooit (et) devoit des hireter de tout le des(sus) d(it) fief entirement [[(et) fere (et) acomplir cou q(ue) dit est]] (et) de tout ycellui rapporter en me main (et) y demourer (et) y estre pour faire (et) acomplir | che que dit est li quelx telx consillies de ses dis peres dist par loy (et) par jugement que par my tant que led(it) Jehan de Presiel dist le d(it) fief a lui estre venus (et) esqueus du trespas (et) succession de sen pere com(m)e sen aisnet (et) droit hoir en ce cas ossi que sour ycellui il n'avoit ne savoit quelque kierke ne empeschement (et) que jou mesme euch fait relat(i)on as d(it) hom(m)e que nulle saisme ne empeschement ny savoye ils lid(its) tels pooit (et) devoit b(ie)n rapporter (et) werper en me main et y demorer com(m)e en le main de mesd(it) signeur tout le dess(us) d(it) fief entirement et sen devoit des hireter (et) des viestir b(ie)n (et) al loy et c(etera).

fol. 4 v.

VIII

Obligat(i)on

Nous (et) c(etera) se comparut personnelment Climens Jorge a ce jour demorans a Quarig(non) et la endroit de se bonne (et) francque vollente sens contrainte dist (et) congneult que il devoit com(m)e se proppre debte bome (et) leal a Phelippe de Mansnuy bourgeois de Mons le som(m)e de LIIII l(ivres) XVIII s(ous) t(ournois) monn(oie) coursaule en Haynn(aut) au jour du payem(en)t pour le cause chi appries esclarchies est assavoir que lid(it) Phelippes lui avoit prestet a sen tres grant besoing pour payer IX l(ivres) t(ournois) tant Lucas de le Porte (et) Jehan le Loncq acui il devoit ite[[t]]m aroit lid(it) Phelippes respondut pour lui (et) fait se debte enviers Hanin Despres pour l'accat d'un gryns cheval hongre a longhe keuwe que lid(it) Clement avoit accattet et eut a lui de XVII lib(res) X s(ous) item enviers Jehan Hanequeuet le fil avoit ossi respondut (et) fais les debtes pour VIII aguis davaine que lid(it) Clemens avoi[[s]]t accattet (et) eut a lui de XIII l(ivres) et pareilment estoit il demoures pour lui led(it) Climent par deviers Jehan Barlut march(and) de chevaux pour l'accat de une blancque jument que ils li d(it) Climens avoit a lui accatte et eut de XIII l(ivres) VIII s(ous) le q(ue)lle som(m)e des LIIII l(ivres) XVIII s(ous) es parties dess(us) declareez lid(it) Climens Jorges prom(m)ist (et) eult encouve(n)t a rendre (et) payer aud(it) Ph(elippe) a sen ayant cause ou au porteur de ces l(ett)res a le pure (et) propre volente doud(it) Phelippe de Masnuy ou doud(it) porteur de ces l(ett)res le quelle volente savoir en {en} ce cas lid(it) Climens Jorge avoir mierchi audet aud(it) Phelippe de Masnuy en tel manie(re) que led(it) Climent doit (et) sera tenus de karyer ou faire karyer pour le d(it) Phelippe XII kierke de carbon qui prendre se deveron mener au rievage de le d(i)te ville de Quarignon liquels cariages lid(it) Climens prom(m)ist (et) eult encouvent a

fol. 5 r.

commenchiez incontinent le jour de Grant Pasques passez proisines ven(ant) expiret celui avoir tout parfait au jour de Touss(ains) ensiewant qui sera l'an mil IIII^c (et) XXXV par my devoir avoir pour ch[.]te kierke VI lib(res) t(ournois) mais lid(it) Jorges com(m)e ainse devise le polra devera dou pris que av(oir) doit desd(its) kariages faire apparant chi deseure descompter et ralatre au d(it) Ph(ellippe) e | ou a sen ayant cause des LIII l(ivres) XVIII s(ous) dont en ceste devant d(i)te obligacion est couchie (et) le sourplus lid(it) Phelippe lui devera payer affais que li remains desd(its) kariages se sera sans maie ocquison (et) se par les deffaulte desd(i)tes LIII l(ivres) XVIII s(ous) payer par le maniere d(i)te ou doud(it) kariage f(air)e par le manie(re) dess(us) esclarchie lid(it) Phelippes de Masnuy ou li porteres de ces l(ett)res avoit damaiger ou faisoit aucuns coulx frais ou despens com(m)ent que ce fuist rendre (et) solre lui doit lid(it) Climens Jorge enthirement (et) ad plain et sour le quind denier de don de toute le deffaulte qui s(er)oit que lid(it) Phelippes de {de} Masnuy ou li porteres de ces l(ett)res en poroit doner a quel signeur ou justice que mieulx lui plairoit sour le di(t) Climens Jorges (et) sour ses b(ie)ns pour lui (et) sesd(its) hoirs b(ie)ns contraindre a le d(i)te deffaulte acomplir (et) asd(its) comptes (et) frais restituer encore prom(m)ist (et) eult encouvent lid(it) Climens Jorges a renforchier le crand des convents chi dese esclarchis b(ie)n (et) souffissamment du tout a sen coust (et) frait jusques au los dou conseil du d(it) Ph(ellippe) de Masnuy <o>u dou porteur de ces l(ett)res de dens les VIII jours prochains appries le datte de ces p(rese)ntes (et) sour XX s(ous) t(ournois) de paine a donner a justice sour lui (et) sour ses b(ie)ns par le man(ier)e d(i)te pour lui (et) ses dis b(ie)ns contraindre aud(it) renforchem(en)t de crand se deffalant en estoit (et) quant a tout cou que d(it) est des(sus) tenu payer livrer (et) acomplir lid(it) Climens Jorges en oblig(ant) (et) oblege (et) c(etera) en oultre fist lesd(i)tes parties s(er)ment solempnes ch(ac)uns a se fie en le p(rese)nce (et) es mains de nous lesd(its) hom(m)es de fief q(ue) li title pour coi l'obligat(i)on dess(us) d(i)te estoit faite avoit estet (et) estoit a bome (et) juste cause (et) nom mies pour nuls de leurs loiaux credittenois volloir sour longhr(e) fraude ne bareter en tesmoing (et) c(etera) che fu fait (et) c(etera).

IX

Aut(re) pencion (et) c(etera)

A tous ceux (et) c(etera) Jehans de Cuviliers fils de tels escuyer fach savoir a tous que pour le plus g(ra)nt (et) evident pourfit apparant de my (et) de mes hoirs (et) pour Pieur Markiet esquieuer congnois (et) confesse av(oir) vendut b(ie)n (et) loialment parmy (et) c(etera) a men chier (et) bom amy tel demorant(e) en tel lieu une rente (et) pencion a(n)nuelle de XX lib(res) t(ournois) par an monn(oie) (et) c(etera) au jour des payemens pour de ycelle led(it) tel <o>u le porteur de ces l(ett)res ghoir et possesser tout le couts des vies de lui (et) c(etera).

X

Raccat de pencion a II fois

fol. 5 v.

Lequelle rente dess(ous) d(it) lid(it) vend(eur) a vandue par tel manie(re) et devise que il le puet (et) pora dorer en avant raccatter toutes fois qu'il lui plaira soit a une fois ou a deux par my payant (et) rendant se lid(it) raccat se fait [[se fai]] a une fois aud(it) tel ou au porteur de ces | l(ett)res en le d(i)te ville de Mons en lieu sauf (et) seur a sen coust (et) frait et peril le some de C l(ivres) t(ournois) (et) se lid(it) racat se faisoit en II fois ce deveroit estre a ch(ac)une de ces fois de le som(m)e de l(ivres) {l(ivres)} t(ournois) et par my payant aud(it) racat <o>u racas f(air)e le rente a l'aven(ce) du temps les arrierages (et) coulx (et) fraix a celli cause fais chou entendus que se lid(it) racas se fait a II fois com(m)e lid(it) vendaige f(air)e puet li aultre moit(tie) qui demoroit a racter devoit courir sur lui (et) sour ses b(ie)ns tout le cours desd(is) vies dou darain vuvant desd(is) viagieres jusques a tant que toute seroit racattee en tiesmoing (et) c(etera).

XI

Racat de pencion a IIII fois

Lequelle rente dess(ous) d(i)te lid(it) venderes a vendue par tel manie(re) (et) devise qu'il le poelt (et) pora dorer en avant racatter touttefois qu'il lui plaira a une fois a deux a III ou a IIII payant (et) rendant se lid(it) racas se fait a une fois aud(it) tel ou au porteur de ces l(ett)res en le d(i)te ville de Mons en lieu sans (et) sceur a sen coulx frait (et) peril le som(m)e de C l(ivres) t(ournois) monn(oie) coursaulle au jour dou d(it) racat (et) ite(m) se il se fait a II fois ce doit estre parmy payant a ch(ac)une fois le som(m)e de L l(ires) t(ournois) telle monn(oie) que dess(ous) es d(it) item se lid(it) racat se fait a III fois ce doit estre par my payant a ch(ac)une fois le som(m)e de XXXIII l(ivres) VI s(ous) VIII d(eniers) t(ournois) monn(oie) dess(us) devise (et) se le dit racat se faisoit a IIII fois ce doit estre a ch(ac)une de ses fois de le som(m)e de XXV lib(res) t(ournois) monn(oie) d(i)te et par my payant au d(it) racat <o>u racas f(air)e le rente a l'aven(ce) dou tamps de ce que le d(i)te annee aroit courut en lequel chil dit racat fait s(er)oient avoit les arrierages et coulx (et) frais a celi cause fais chou entendu que quant li moitties li tiers <o>u le quars de le d(i)te rente le quel que fuist sera raccatte li remain de le d(i)te rente qui deşmorer a raccatter deveroit courir sur lui le d(it) vendeur (et) sur ses b(ie)ns tout le cous des vies dou darain vivant des dess(ous) d(it) viagies <o>u jusq(ue) a tant que toute s(er)roit racattee com(m)e dit est en tiesm(o)i(ng) (et) c(etera).

XII

Quittance d'une pencion

Jou Lions Desars escuyers fach savoir a tous que pour une pencion a my deue par mons(igneur) de Floyons (et) des pleges monter XX cour(ante) de Fr(ance) par ant esquant moit(ie) a l'XIe jour dou mois de juing (et) l'autre moit(ie) a l'XIIe jour de decembre congnois avoir eu (et) receu de mons(igneur) de Floyon ven(u)s de Mons de villes pour une anee d'icelui pencion esquee a l'XIIe jour de decembre darain passet l'an (et) c(etera) le som(m)e de X cour(ante) de France pour quoy d'icelly som(m)e pour ces dis termes (et) de tous aultres par avant esqueux je me tiengs contens (et) b(ie)n payes et en quitte lesd(its) signeur de Floyon (et) de villes (et) tous aultres (et) c(etera) tiesmoing (et) c(etera).

XIII

Cense

fol. 6 r.

Nous telx (et) te telx hom(m)es de fief se comparut person(n)elm(en)t Remis li Dieux a ce jo(u)r au Rieu en Cambresis et la endroit ils de se pure (et) francque vollente sans contrainte dist et cogneult qu'il avoit pris a loial cense de hault (et) noble mons(igneur) Ghuillem de Lalaing sign(eu)r de Hordaing (et) senescal d'Ostrevant la p(re)se)nt IIII XII mencault de t(er)res a hanables <o>u environ a III roies outr[.] oir de le d(i)te ville de Rieu sans ycelles d(i)tes terres touttes ne empartie aultrem(en)t livrer l'acorde ne mesure que les pieres se contene(n)t <o>u peult contenir a tenir (et) durer ceste cense de l'yssue du mois d'aoust qui fu l'an mil IIII^c (et) XXIX en IX ans pr<o>chains apries ensieuwans continuer (et) acomplis se congneult lid(its) censiers que a l'issue d'aoust qui fu l'an mil IIII^c (et) XXVIII il prist (et) trouva desd(ites) terres a une roye XXX menc(ault) <o>u environ vides nues (et) entires a esteulle de bled (et) daye[.] a esteulle de bled XX menc(ault) ou environ (et) a esceulle daye[.] XLVII (et) en ottel fourme (et) maniere q(ue) led(it) censeur apris (et) trouet lesd(i)tes ter(res) si q(ue) d(it) es les doit il (et) a encouvent de render (et) relivrer (et) laisier a l'issue de le dit cense et tenit ch(ac)une roye III bled III maş (et) III versaine item dit lidis censiers (et) a encouvent des devant d(i)te fumer b(ie)n (et) souffissanment ensi que a loial cense appartient seloncq le coustume (et) celi fumure monst(er)er deu(w)em(en)t p(our)quoy se amender y avoit qu'il l'amendroit au [—] de preudom(m)es a hann(e)r a ce congnessans a l'usage d'ycellui lieu (et) sans lesd(i)tes t(er)res tout(es) ne en partie destroye refoissier ne laissier en ries tout le d(i)te terme

durant pour toutes lesquelles censes devant d(i)te li dess(us) d(is) censsiers prom(m)ist loialment (et) eult encouvent a rend(re) com(m)e se proppre (et) bome debte au dess(us) d(it) mons(igneur) de Hordaing a sen com(m)and(e) <o>u au porteur de ces l(ett)res pour cascune mencaudees de t(er)res cha(cu)n an que blet ara sus <o>u avoir devera [[(et)]] II witteux (et) de[.] de bled vient au march ne a le versaine tel bled que a VI d(eniers) pries dou milleur luitel (et) a VIII d(eniers) il sa quitte a le prisce (et) mesure de le halle de Valench(ie)nn(es) (et) livrer en cellui ville partout <o>u q(ue) lid(it) mons(igneur) de Hordaing vora mais que on y puise caryer sans maise ocquison a payer le d(it) cense cascun an au jour Saint And(rieu) don't a premier paiem(en)t [[en esqu]] pour le prumier bled en esquey au Saint Andrieu darain passet l'an mil IIII^c (et) XXX (et) li seconds pour le second(e) blet en esquera au jour S(ain)t Andrieu proisine <o>u en que sera l'an mil IIII^c (et) XXXI et ensi depuis en avant dan en an q(ua)nt bled ara sur lesd(i)tes v avoir devera tant que tout le payem(en)t de le d(i)te cense soient bon fuiet payet (et) acomplit et tous coux (et) c(etera).

XIV

Record

fol. 6 v. Sacent tout (et) c(etera) que par vertu de claing fait (et) jetet souffissanment Jehane le Menche d(i)te Biaumonde vesue de Jaquemart Meurisse (et) a le semonsce (et) conjurement de Pierart Lietault a ce jour mayeur de Vendegies ou Bo<i>s pour le justice haulte (et) noble mons(igneur) de Hornes en ycelle Pieres Lasne (et) Colars Marliers restaulis † souffissanment pour ce faire com(m)e esk(ie)v(i)n de le d(i)te ville de Vendeg(ies) ont tant pour yaux com(m)e pour ault(re)s leurs compagnons en ycelli eskevinage qu trespasset sont de ceste siecle recordet (et) porter tiesmoing sour leur sermens que I jour passet il furent p(re)sent (et) pour ce par especial appiellet com(m)e eskievins de le d(i)te ville de Vendegies la Willem de Briastre (et) Phelippe Leurence se fem(m)e seure de le d(i)te Jehane Leurance acquisent (et) accaterent b(ie)n (et) loialment de leurs demers ou mariages ten(ant) diaux deux ensamble as hoirs d'un appiellet Jehan Coppin.

Tres chier[[s]] (et) especial amy je me recom(m)ande a vous tant com(m)e je puis vous savez com(m)ent il est due par mons(igneur) de Boussut pour ses moellins d'ycelle sa ville de Boussut a le cappielle Sainte Caterine scituee a l'ostel de mons(igneur) [[a Baudo]] le ducq a Baudour V nuit(e)s de bled de rente ch(ac)un an et pour che que lad(i)te cappielle [[appertient]] app(er)tient de p(re)sent a [[mesi]] maistre Jehan de Scegry prevost de [[Fognies pour]] Fourgnies par cause de [[permutasion]] permutat(i)on que l'en a fait [[mess]] maistre Piere de [[Cappiamont]] Caipiaumont a l'ocquison ossi de ce que du d(it) maist(re) Jehan de Scegry ay charge de [[repevoir]] recevoir (et) pour sieuwir tout che que pour le d(i)te cappielle on lui puelt (et) polra devoir j'escrips p(re)sentement viers vous priant que lesd(its) v nuis de bled qui par le d(it) signeur de Boussut sont deuwes pour l'anee precedente il vous plaise a moy mander par le porteur de cestes la ou je les pouray recevoir [[le d(it) bled]] (et) ossi s'il les vous plaist [[ycellui]] racatter (et) le pris [[de]] q(ue) don(n)er en volries car se vous ne l'avez je le revenderay a aultrui que faire ne volroie[[r]] savoir le vollies tres chier[[s]] (et) especial amy [[ses]] se chose vous plaist q(ue) faire puisse [[escrire]] escripre le me [[poes]] poes (et) [[de tres]] de tres bom cuer l'acompliray che [[fust]] et le fil de Dieu qui vous ait en [[sen]] sa garde l'escrypt a Valench(iennes) [[ch]] le XVIIe jour de [[jouing]] jouing.

Le tout v(ot)re Jehan li Carlier clerqc

A honnorable[[s]] (et) saige[[s]] men tres ch(ie)r
(et) especial amy Jacque de le
Fontaine recepveur de Boussu

fol. 7 r. Je Piere Camp bailli de noble hom(m)e men tres hounoure seigneur Jaque de Marquettes escuyer seigneur de Noyelle de toute ycelle se d(i)te t(er)re (et) signourie de Noyelle (et) des appendances (et) appertenances dicelle fay savoir a tous que a my com(m)e bailli si que dit est en le p(re)sence et ou tesmoing des hom(m)es de fief chi soubscrips Jorge Desclebes bourgeois de Valench(ie)nn(es)

a cause com(m)e mary (et) adu[.]e de demis(sielle) Jehane Dugardin fille de hounorable hom(m)e Ghuille(m) Dugardin sespeuse releva b(ie)n (et) deuwer(en)t I fief liege tenu de mend(it) tres hounoure seigneur des deppendances de se d(i)te t(er)re de Noyelle gisans out(erro)oir de Haspre (et) environ liquelx dis fiefs se contient en dix n̄uis IIII wutellees de t(er)res a Haimables ou environ (et) empluiseurs pieres chi a pries declarees cest ass[.] (et) c(etera) douquel fief je l'ay receu en le foialte (et) homage de mend(it) tres hounoure seigneur b(ie)n (et) souffissam(e)nt ainsi que li coustume du pays (et) comte de Haynn(aut) don(n)e com<m>e de fief liege si que dit est et a le cause dudit relief et que le denobrem(en)t d'icelui mon a de livre je lui ay fait (et) don(n)e ces l(ett)res en fourme de rechipisse as quelles jou ay mis appendut men seel si prie (et) requiers a Sandrart de S(ain)t Ghillain (et) Jehan de Saint Ghillain laisnet clercq hom(m)es de fief a men t(re)s red(oute) seign(eu)r (et) prince mons(igneur) le duc de Bourg(oig)ne (et) de Brabant a cause de sa dis comte de Haynn(aut) que il qui p(re)se)nt ont estet aud(it) relief f(air)e que a ces p(re)se)ntes l(ett)res voellent mettre (et) appendre leur seaulx avoecq le mien en c(er)tification de p(ar) les g(ra)nt verite et nous lid(it) hom(m)e de fief p(ar) ce que est e y advons p(re)se)nt et p(ar) ce p(ar) especial appiellet com(m)e hom(m)e de fief si que dit est en advons a ces p(re)se)ntes a le pryer (et) requeste dudit bailli mis (et) appendus nos seaulx che fu fait l'an mil CCCC quarante six le troisme jour du mois de decembre.

Je Jorge Desclibes bourgeois de Valenchiennes congnois (et) advoe a tenir en foy (et) hom(m)age de Dieu (et) de noble (et) hounoure escuyer Jaque de Marquettes seigneur de Noyelle des deppendances d'icelle se d(i)te t(er)re de Noyelle ung fief liege contenant X n̄uis IIII wittelees de terres a Haimables ou environ que de p(re)se)nt possesse a cause (et) com(m)e mary et advoe de Jehan(n)e Dugardin mespeuse ycelui gisans outerroit de le ville de Haspre et environ es pieres (et) parties chi apries declarees cest assavoir a le warvan(n)e a Haspre tenant au calliel deseure en francques t(er)res XIX mencaudees iten la asses pries deseure XXIII mencaudees item au lieu con dist au Col d'Aigniel X mencaudees item au lieu con dist le Val le Mairesse IIII mencaudees item ou dit Val le Mairesse en I aultre lieu IX mencaudees item encores ou dit val II mencaudees demie item d'aultre p(ar)t le Chenin de Thians III mencaudees item au pret au Quesnoit VII me(n)caudees demie item V mencaudees se passe li chemins allant de Haspre a Hauchin par my et V boistiaulx ou environ tenant au Chemin de Thians se puel t | chilx dis fiefs valoir de revenue ch(ac)un an d'IIIX n̄uis de bled (et) ung witel de pois ou environ dou quel dit fief de fay a men dit tres hounoure seigneur de nombrement sauf le plus ou manis se troue y estoit sans maise ocquison tesmoing ces l(etr)es seellees de men seel le IIIe jour dou mois de decembre l'an mil IIII^c quarante six.

fol. 7 v.

Sacent tout chil qui cest escript veront <o>u oront que Marie Monnarde fille Jehan Monnart le joueue qui fu qu'il heult de Jehanne le Plaqueresse se fem(m)e com(m)e celle qui plainement avoit sentage et si estoit hors de pain (et) non estans en somme de marit ne d'enffans ne en mille mamburme si com(m)e elle dist est venue (et) co(m)parue personnelm(en)t par devant (et) en le p(re)sence des jures de cattel de le ville de Valench(ie)nn(es) chi de soux nom(m)es [...] et la endroit elle de se bome (et) franque volentet sans constraint a congneut que elle a heub (et) recue de sire Estieueene de Fontenielles sire Gille [[le]] Carpentiers priestres (et) de Jehan Monnart sen oncle com(m)e executeurs dou testament (et) ordenances demisiel Maigne Monnarde se ante qui fu tout chou entierement que lid(it)te demis(iel) Maigne[[s]] li avoit laisiet (et) ordonnet tant en meubles joiaulx (et) cateulx com(m)e en or (et) en argent secq[.] et pour tant de tout chou que dit est elle li d(i)te Marie Monnarde sest tenue (et) tient absoluem(en)t a tous jours dou tout pour b(ie)n comtempte (et) p(ar)faitement assolse et paye et en aquittet (et) clamet quitte b(ie)n (et) souffissanm(en)t les dessus dis executeurs cascun diaus tous leurs b(ie)ns leurs hoirs (et) leur reman(an) (et) le dit testament (et) tous chiaux [[a quita]] a quittance en poet <o>u doit app(ar)tenir a ceste quittance faire ensi que dit est furent com(m)e juret de catel Martins dou Moustiers (et) Bauduins dit Abbiaus et par non de juret (et) p(ar) nom de tesmoing en furent appiellet (et) che fu fait l'an mil IIII^c (et) VI le IXe jour dou mois de march.

Sacent tout chil qui cest escript veront ou oront que com(m)e demisielle Maigne Monnarde beghine cui Dieux p(ar) domst ewist par les devises de sen testam(en)t fait certain don (et) ordonnance

fol. 8 r.

entre plusieurs autres deses dit Colart Tourm(en)t (et) a Maigne Monnarde se fem(m)e douquel testament furent eslieut com(m)e executeur sire Estieuenes de Fontenielles sires Gilles Carpentiers prestre (et) Jehans Monnars assavoir est a tout que li dessus dis Colars Tourment (et) Maigne se fem(m)e ont quitet (et) clamet quitte souffissanm(en)t les devans dis executeurs cascun diaux tous leurs b(ie)ns (et) leur reman(an)s (et) ossi le dit testam(en)t dendroit tout chou que par ycelui leur estoit donnet laissent (et) ordonnet et avoecq chou les ont quittet pareillement de toutes debtes convenences (et) marchandise de toutes l(ett)res aywes forche (et) obligat(i)on de toutes plaidoeries demandes (et) poursieutes et generalment de toutes (et) quelconques autres choses dont il leur poroient <o>u scaroient <o>u a cascun diaux faire demande <o>u poursieutte coment ne p(ar) quelle voie cause <o>u | materre que ce fust <o>u peuwist y estre pour tout le tamps passet jusques au jour de le datte de ceste ayvue et bien de tout chou que [[dis]] dit est li dit conjoint se sont tenu (et) tiennent pour content (et) a payet (et) a ceste quitance faire furent com(m)e juret [[...]] Gilles de Moustioel (et) Martins dou Moustier et par nom de juret (et) par nom de tesmoing confurent appiellet che fu fait l'an mil IIII^c (et) VI le XIIIe jour dou mois de novembre.

fol. 8 v.

Sachent tous chil qui cest escript veront <o>u oront que venerables (et) disires sire Claix de Wegheest prestre a ce jour cappellains a tres haulte (et) poisans madam(m)e la dusse de {de} Bayvier comtesse de Haynn(aut) (et) de Hollande est comparus personnellement en le p(re)se)nce des esk(iev)ins chi dessous nom(m)es et de se bome (et) f<r>ancque volonte sans contrainte a souffissant com(m)is (et) estaublit pour lui (et) en sen nom sire Jehan des Arbies prestre Requies de le Bare Martin dou Moustier (et) Umchant de Wauvrin yaux tous <o>u les aucuns ensa(m)ble (et) cascun diaux p(ar) lui seul (et) pour le tout pour demander requierte cachier (et) recevoir toutes les debtes censes leuwe rentes (et) revenue (et) tout cou entirem(en)t que on lui puet (et) polra devoir a causes de benefices (et) capplemes (et) aultrem(en)t tant de vens le ville et banlieue de Valenschiennes com(m)e dehors p<ar>tout et par qui que soit pour a journee sui les hiretaiges (et) lieux que rente <o>u aultres redevances lui puent (et) poront devoir ayuwe a celle cause <o>u en aultres maniere faire recorder (et) sour ce clamer (et) loy poursieuwir (et) a decendre et meismes as dis hiretai[[...]]ges <o>u a l'un diaux vetrairre (et) revenir par loy (et) a defaute de rente se li cas si offre et yceulx arrier baillier (et) vendre anouuel rente acrit (et) a recours par le maniere (et) ensi que bom leur semblera pour le mieux pour ses maison t(er)re (et) hiretaiges donner (et) cognoistre a ce(n)sse <o>u a leuwier <o>u a une p(er)sonne <o>u a plusieurs tant elle terme que il lidit estaublit li aucun <o>u li uns diaux veront que bom sera et de pour (et) ou nom de lui prendre (et) recevoir toutes convenences (et) obligat(i)on crans a vous (et) asennes donner tous dons quins services (et) paines sur le defallans de payem(en)t semondre de crant (et) enforchit chiaux <o>u celle qui a lui le dit sire Claing sont (et) seront tenu de plaidier pour lui dire proposer (et) allegier toute manie(re) de raisons (et) deffence soit en demandant <o>u on dessendant par devant tous juges (et) justices de loire d'offiche par le manier (et) ensi que li quas le requera dire admers de vendaige se li quas si offre (et) les recevoir apries loy de d[.]tte (et) de congnoistre (et) baillier quitance de tout cou que des cost dittes (et) ou nom dudit sire Claix il feront receveront et executeront coment ne en quel maniere que soit [[...]] et meismes leur a lidis sire Claix donnet (et) donne par le teneur de ceste aywe souffissant pour (et) plaine auctoritet de ses hiretaiges (et) rente hiretaige [....] | (et) estans en le ville (et) banlieuwe <o>u les aucuns diaux vendre (et) werpir (et) admeree acrit (et) a receures et toutes cosses y fumes (et) seloncq loy faire (et) passer avoecque le demers recepvoir (et) ossi de pour (et) ou nom de lui faire acqueste d'iretaiges remploties de demers a une fois ou a plusieurs loisauwem(en)t (et) en telx lieux villes [[...]] <o>u justice que li cas esquera soit pour le singuleur personne de lui le dit sire Claix <o>u pour a telx danins siens lenessises capplemmee <o>u aultres par especial de tels demers que il (et) aucun sien compaignon <o>u complise curet (et) cappelain de l'eg(li)se Sainte Ysabel en le dite ville de Valenschiennes ont et avoir puent <o>u doivent a certain conge a yaux <o>u a leur benefices appertenans (et) par chertaine action a cause (et) par le trespas de le demis(sielle) Loumelle (et) generalm(en)t pour est choses dittes aultres concquirans le dit estaublisem(e)t (et) qui de ce de prendre se puent ottant (et) otelle faire user (et) exploitier com(m)e le dis sire Claix de Wegheest meismes feroit (et) faire poroit se p(re)se)ns y estoit et tout cou que par les dis estaublis les aucuns <o>u l'un diaux en sera fait [[q]] recupt quittet vendut accepter (et) exploitiet coment ne en quel manier que soit il a promis (et)

aewe couvent a tenir (et) a avoir ferme (et) estable a tous jour sans aucunement aller contre par lui ne autrui et meismes promis (et) encouvent lesd(its) establis a aquiter (et) porter warqus de tout coux frais que en celi ocquison il poroient avoir soustenu <o>u recepvoir sur le obligat(i)ons de ses b(ie)ns partout sauf le bom compte (et) rensongnement que ledit estaublit en sont (et) seront tenu de faire a lui le dit sire Claix <o>u a sen comand et ce p(re)se)nt pooir durant jusque a sen rapiel souffissanm(en)t fait entendut que toute qui endevant le dit rapiel en aroit estet (et) seront fait uset deveroit y estre (et) demoree estable (et) en viertu a tous jours a cest establisem(en)t faire si que dit est furent com(m)e esquiev(i)n de le ville de Valench(ie)nn(es) Willaumes de Quarouble a dont prevost Jehans de le Motte Pierars Huriaux Jaquemars Farons Grars Frequins Colars de le Cauchie Estieuenars Brohons et Coliers de Moyeneville (et) par men d'esquivin et par non de tiesmoing en furent appelle che fu fait l'an mil IIII^c et VII le XVIIIe jour dou mois de juillet.

Sacent tout chil qui cest escript veront <o>u oront que com(m)e demisielle Maigne Monnarde bhegins qui fu ewuist en sen vivant donnet en sen pure don souffissanm(en)t a prendre (et) lever tantost apries sen deches a sire Estieueue de Fontenielles sire Gille Carpentier prestre et Jehan Monnart frere a le d(i)te demis(ielle) Maigne com(m)e ses executeurs tout tels b(ie)ns meuble debtes jouiaux (et) cateux enterem(en)t que elle avoit (et) avoir poroit audit jour de sen trespas pour payer ses debtes (et) rendre ses tors fais ossi les frais de se sepulture et obsecque et a complir ses lais (et) ordonnances en le manier quel leur avoit dit <o>u lierkiet fust de boucque <o>u par escript et pour tous les dis b(ie)ns meubles dettes joiaux (et) cateux faire tout le bom pourfit et plaine volente sans des dis executeurs en . . .

XV

Acquit d'une cense de moellin p(ar) l(ett)res

fol. 9 r.

Nous Jehans Pickoix dis Machons Jacquemars de Trêt et Jehans li Hiraux hom(m)es de fief (et) c(etera) se comparut personnelment Maignes de Fravierres vesue de Andrieu Mavin a ce jour demorans a Saint Sauve (et) la endroit dist et congneult que vertu de loial secours tenu (et) passee dewement en le d(i)te ville d'Ausnoit a III cops de baston fuist demoret a cense a elle avoecq Rogier Marron a de present demoret a Ausnoit et Pierart de Fravierres sen frere a dont demorant a Denaing (et) le dess(us) d(it) Andrieu Nairon sen marit qui fu qui est trespases de ce siecle le moellin (et) voisine a yauwe estant en o le d(i)te ville d'Ausnoit apperten(ans) a hault (et) noble se tres honnoure damois(ielle) Ysabel Dengien dame dudit lieu d'Ausnoit (et) des appendances pour tenir III ans com(m)enchans au jour Saint Jehan Baptiste darain passet que fut l'an mil IIII^c (et) XXVIII et a cause se fuissent (et) soient lesd(its) nom(m)es Maigne de Fravierres Roger Nairon (et) Pierart de Faviers tenu lyet convenenchiet (et) obligiet (et) cascun diaux pour le tout par deviers le d(i)te damasoiel Ysabel Denghien si com(m)e ses choses avoecq aultres app(ar)ent plus plainement par aywe faite (et) passee par devant juret de catel de le ville de Valench(ie)nn(es) (et) l(ett)res seellee des seaulx de III hom(m)es de fief a nod(ite) t(res) redoubtee dame lesquelles aywes (et) l(ett)res sont en datte delle an et jour de ces p(re)se)ntes assavoir est a tous que li dess(us) nom(m)ee Maignes de Fravierres de se bome (et) francque volente sans nulle ne aucune contrainte a dit (et) congneult que ce que li dess(us) nom(m)et Rogier Nairon (et) Pierart de Fravierres sont obligiet avoecq elle en le cense dudit moellin se ne leur touchene compete ne revarde en riens fôr seulement que par proxinetet (et) courtoisie el en sont demororet crans (et) pleiges pour (et) avoecq elle et pour tant le d(i)te Maigne les enpruist a acquitter despaicier et delivrer si et par telle maniere que jamais poursui nen sont et se poursieuvoit en estoient lidite Maigne cest a ce lye convenenchie (et) obligie que elle si hoir (et) reman(an) soient atteint (et) enquew(e) par deviers a yaux l'un diaux (et) le porteur de ceste l(ett)res en ottant de som(m)e d'argent que ce dont poursieuvoit s(er)oroient poroient monter tant des retenues doud(it) moulin com(m)e de se payemens payer et tout coulx fraix et damages avoec rendre que lesd(its) Rogier Nairon (et) Pierars de Fravierres li uns diaux <o>u li porteur de cestes aroient <o>u feroient en celui ocquison doud(it) tout par led(it) du porteur de cestes sans aultres proeve faire et sour le quing denier que li desus nom(m)es Rogier Nairon (et) Pierars de Fravierres li uns diaux <o>u li porteur de ces l(ett)res donner poroient sour le d(i)te

fol. 9 v.

Maigne de Fravieres (et) sour ses biens de tout chou dont elle desaulroit diaux <o>u l'un diaux acquiter coment que ce fust en tout <o>u empartie avoecq des coux (et) frais pour chou fais <o>u encourus auquel sign(eu)r <o>u justice que mieus lui plairoit pour le d(i)te Maigne de Fravierres ses b(ie)ns hoirs (et) sucess(eur) constraindre (et) faire constraindre a tenir (et) acomplir to<u>ttes d(i)tes convenences (et) cascunes d'elles sans de rien aler a l'encontre (et) quant a tout cou q(ue) devant est dit tenir acquiter faire (et) acomplir b(ie)n (et) entirment lidit Maignes de Fravieres en a oblegiet (et) obleige souffissanment par deviers lesd(its) Rogier Nairon (et) Pierart de Fravieres l'un diaux (et) le porteur de cestes li messives ses hoirs | sucesseur reman(an) (et) tous ses b(ie)ns les b(ie)ns de ses hoirs scucess(eur) (et) reman(an) meubles et non meubles p(re)se(n)s (et) advenir partout <o>u qu'il soient (et) poront y estre sceut (et) trouvet et les a mis (et) mette en toutes loy (et) abandons par deviers tout signeurs juges (et) justices pour d'iceux b(ie)ns tant prendre (et) executer (et) vendre (et) partout sans meffait que jusques a la co(m)plissement de toutes ces d(i)tes convenences (et) de cascade d'elles renonchans le ditte Maigne par se foy a tout cou entierement qui contre le teneur de ces l(ett)re le poroit aidier <o>u valloir <o>u sen reman(an) et le dess(us) nom(m)et Rogier Noiron (et) Pierars de Fautrier l'un diaux <o>u li porteur de cestes grever <o>u mure especialment au droit reprochant general renonchiat(i)on (et) si retienne(n)t lesd(i)tes p(ar)ties par leur fois (et) sermens fais soplelnelm(en)t en le p(re)se(n)ce de nous lesd(its) hom(m)es que li titles a cause de ceste acquit si estoit (et) est boms justes (et) loiaux (et) que il ne li aucun diaux ne l'aroient fait ne faisoient pour quelque personne voloir frauder bareter ne de sen droit eslongier en manier nulle en tiesmoing de ce nous li hom(m)es de fief dess(us) nom(m)et en avons as p(re)se(n)tes l(ett)res seelees de n(ost)re seaulx che fu fait l'an mil CCCC et XXVII le XVIIe jour dou moix de dece(m)bre.

XVI

Debte par aywe

Sacent tout (et) c(etera) que Wautier de Reumont a ce jour demorant a Saint Martin empries biermeraing Jehans Bulettes (et) Pierart Boulenghiers aud(it) demorant a p(re)se(n)t a Vendegie sour Escalion sont comparut personnelment par devant le jures de catel de le ville de Valench(ie)nn(es) chi desoulx nom(m)es et la endroit de leur bonnes volentes sans contrainte ont dit (et) cogneult que pour fer chiertain et aimable prest a eux fais a leur tres grant besoinge affaires (et) necessates par Jehan Barat recepveur de Quieuraing dont il s'estoient (et) sont tenu (et) tien(n)e(n)t plainement pour b(ie)n comptent il devoient estoient tenu (et) redeuable prom(m)isent (et) eubent enconvent a rendre (et) payer com(m)e proppre debte bome (et) loial (et) cascun diaux pour le tout audit Jehan Barat a sen reman(an) <o>u com(m)ant le som(m)e de XLVIII l(i)b(res) t(ournois) monnoie coursale (et) forgie en Valench(ie)nn(es) a payer toute ceste som(m)e en ycelle ville en sauf lieu (et) a leur frait au XVe jour dou mois de fevrier prochain ven(ant) que sera l'an mil IIII^c (et) XXVII et f(air)e par le defaulte (et) c(etera) et sour le quing deniers jures Jehan Machous (et) Amouris Morielle che fu fait IIII^c et XXVII le XVe jour dou mois de fevrier (et) c(etera).

XVII

Censse par aiuwe

fol. 10 r.

Sacent tout (et) c(etera) que Colars Galoumaux (et) Thumas Moriaux a ce jour de demor(ant) a Som(m)aing en Ostrevant sont comparut personnelment par devant les jures de catel de le ville de Valench(ie)nn(es) chi desoulx nom(m)es et la endroit disent | que il avoient (et) ont pris a cense bien (et) loialment a religieux abbes (et) convent del egl(is)e Sanct Calixt de Chisoing XV nvis de t(er)res <o>u environ que lesd(its) religieux abbe et convent ont seans (et) gisans en pluseur pieces (et) a III royes ou tieroit de le d(i)te ville de Chisoing som(m)aing et la entours pour tenir par yaux lesd(its) censeur (et) leur reman(an) se diaux deffaloit del yssue dou mois d'aost qui fut l'an mil IIII^c (et) XXV en IX ans prochains enss[.]s appries commues (et) acomplis que a dont lid(it) censs(eur) (et) leur reman(an) pase(n)t (et) trouvere(n)t toutes lesd(i)tes t(er)res vuides (et) entieres

a esteulle de blet (et) demars (et) ensi les doive(n)t il (et) ont enconvent a rendre (et) laisier enfin (et) allisir de me d(i)te cense et tenir cascune roye III bles III mars (et) III versaines ite(m) ne pore(n)t lid(it) censier nulle ne aucunes d'icelles terres desroier (et) froissier (et) laisier en ries tout le terme durant au chois les doivent (et) ont enconvent a la hasner pourssuivir la bon[.]r (et) assem[.]r enchier des bonnes (et) loiaux semences de point de saison item doivent lid(it) censeur (et) ont enconvent a fumer toutes lesd(i)te(s) t(er)res b(ie)n (et) souffissanment ensi que a loial cense appartient ossi b(ie)n les lointaines que les prochaines (et) sans fumer une pieche deux foix (et) ment tourner les siens enterre si l[.] aront monstret b(ie)n (et) deuvement par preudom(m)es a ham(m)ers a ce congnsans par quoy sa admender y avoir que il le feissent pour le quelle cense devant dite li d(it) cens(eur) doit et ont enconvent a rendre (et) payer com(m)e leur proppre debte bome (et) loial (et) cascun diaux pour le tout asd(its) religieux abbe (et) convent <o>u a leur com(m)ant cascun an ycelle cense durant III VIII lib(res) t(ournois) monn(oie) courseule ou pays (et) comte de Haynn(aut) as jours des payemens a payer en II termes en l'an cest assavoir le moiet au jour de Noel qui fu l'an mil III^c (et) XXVII darain passet (et) li second payemens pour premiere anee que acomplie en esquera au jour Saint Jehan Baptiste mil III^c (et) XXVIII et ensi dan en an a celi terme poursieuwanm(en)t tant (et) si longhement que lid(it) payem(en)t de le d(i)te cense seront plainem(en)t payes finet et acomplis et f(air)e par le deffaulte des payemens (et) convent dess(us) dit <o>u d'aucuns d'iceux lid(it) religieux abbe (et) convent <o>u leur com(m)ans avoit damages <o>u faisoit coulx fraix <o>u despens com(m)ent que ce fust rendre (et) solre les doivent lid(it) cens(eur) dou tout par le simple parolle desd(its) religieux abbe (et) conve(n)t <o>u de leur com(m)ant sans aultre proesue faire et sour le quing demer que donner on poroit sour lesd(it) censeur sour cascun diaux pour le tout (et) sour leurs b(ie)ns de toute le deffaulte qui s(er)oit es payemens susd(it) en auc(u)ns d'iceux <o>u des aultres convenenches acomplir avoecq des coux (et) fraix pour cou fais <o>u encourus auquel sign(eu)re <o>u justice que mieux lui plairoit | pour lesd(it) censeur (et) cascun diaux pour le tout leurs b(ie)ns hoirs et scicesseur constraindre (et) faire constraindre a tenir et acomplir toutes ces d(i)tes convenences (et) cascunes d'elles sans ycelle de riens admeurir de tout cou que dit est ont lid(it) censeur loet (et) greet que on sen tiengne a yaulx (et) au leur partout (et) a cascun diaux pour le tout com(m)e de leur debte (et) dou catel de le d(i)te eglise (et) tous ces couvens ont lidit censeur prom(m)is (et) enconvent a tenir (et) acomplir loialm(en)t par leurs fois sans de riens aller a l'encontre par yaulx nul diaux ne par aultui et avoecq ce sont (et) demeurent obbligiet en le main desd(its) religieux abbe (et) convent (et) de leur com(m)ant tout li bien profit et despoulle qui cascun an venroit (et) croisteroit de sour lesd(ites) terres ouquel soient <o>u s(er)ont a camps <o>u a ville en granch <o>u dehors (et) les poee(n)t (et) poront <o>u leur com(m)ans par tout prendre (et) faire prendre (et) mettre main autas (et) warde et estaultit touttefois qu'il leur plaira dou tout au coust (et) frait des b(ie)ns desd(its) censs(eur) ossi b(ie)n devant payem(en)t esqueut com(m)e de puis pour faire tout le bom profit de le dit eglise jusques a la complisement de tous les payemens dess(us) (et) convens dess(us) dis des arierages scacuns en y avoit (et) c(etera) (et) des coulx fraix qui fais (et) encourus en s(er)oient et se pal y avoit par faire et [[le]] acomplir les doivent lid(it) censeur a yaulx (et) au leur partout (et) a cascun diaux pour le tout (et) sour otel don (et) obligation que dess(us) es dit a ces convent furent com(m)e juret sire Aymeri Grebiers Laisnels Engrehans bonnes dis li boms (et) Jehans li Hiraux et par non de juret (et) par non de tiesmoing en fur(ent) appiellet che fu fait l'an mil III^c (et) XXVII le XXVIe jour dou mois de jenvier (et) c(etera).

fol. 10 v.

XVIII

Aiuwe de tenure de rente vendue
par loy (et) sans descompt

Sacent tout (et) c(etera) que com(m)e pour avoir estet pasnes (et) desuagies a cause des rentes hiretables et pluis(eurs) frais fais (et) encourus par loy (et) par conseil d'esquievins Grars Havesnes se fust (et) soit I jour passet mis (et) bouttes a tenir par loy (et) sans descomptes une maison gardin hiretaige et piece de terre qui fu Jaquemart de Saint Amand ycelle seaus (et) gis[.] en le Rue d'Ausnoit hors de le porte Cambrisienne t̃r̃n d'une part a I aultre hiretaige qui fu le dit Jaquemart

fol. 11 r.

de Saint Amand (et) d'aultre a l hiretaige qui du Jaquemart d'Ansaing ainssi que tout ce avoecque plusieurs aultres choses | y servans apparoy poeult ad plain par chertaines aiuwes pour cou faittes en datte de l'an mil IIII^c (et) XXIII le IXe jour dou moi de march assavoir est a tous que li dess(us) nom(m)es Grars Havesnes est comparus en le p(re)se)nce des esquievins chi desoulx nom(m)es et de se bome volente san contrainte a dit (et) congneult que par my certain (et) juste pris a lui delivret en dem(er)s comptans et dont il se tenoit (et) tient comptens (et) payes il avoit (et) a vendut quittet transportet (et) clamet quite souffissanment a Colart de Pois demorant a Sepmeries la p(re)se)ns (et) a sen com(m)ant tout tel droit (et) action entierement que il avoit (et) avoir pooit (et) devoit entenir par loy sans descompt le dit hiretaige (et) pice de terre le som(m)e des demers a celui cause laywe de ce faisans mennai que la endroit il mist balla (et) delivra en le main doudit Colart de Pois et riens ne aucune cose ils lid(it) Grars Havesnes n'y a retenu ne retienne(n)t mais a nul jour pour lui ne altrui anchoix agreeet consenti et acordet que lid(it) Colars de Pois <o>u ses ayans cause puist le d(i)te som(m)e de deniers requerre cachier demander poursuiwir recevoir (et) quitter aywes faire recorder s'il besongne (et) que lid(it) hiretaige il tieng par loy (et) sans descompt (et) que de tout cou facent (et) puist faire sen bom proffit (et) volente tottefois (et) ensi que bom lui samblera come de le sienne cose sans personne nulle appieller meismem(en)t si avant que lid(it) Grars Havesnes feyst et peuwist avoir fact en devant le jour de le datte de ces p(re)se)nt escipt se lesd(i)tes ayuwes lui fuissent demourres en main a ceste vendaige (et) transport faire si que dit est furent com(m)e esquievin Ernouls de Lesaulx et Jehans Rasoirs jadis fils Jehan Razoir et par nom d'esquievin (et) par nom de tiesmoing en furent appiellet che fu fait l'an mil IIII^c et XXVI le XXIIe jour dou mois de juing.

XIX

Recepisse

fol. 11 v.

Jou Lanselos Bastars de Bierlaymont a ce jour bailleux a noble hom(m)e (et) men tres honnoure seigneur Hue de Lisle sign(eu)r de Frasn(e) et de Geullesin escuyer fay savoir a tout que le XVIIe jour dou mois de march mil IIII^c (et) XXVI maistre Jacque Vrediaux bourgeois de Valench(ie)nn(es) com(m)e maris et avoes de demis(i)elle Nicaise Hurielle se espeuse releva a my com(m)e baillieux a men d(it) tres honnoure seigneur I fief ample a XXX s(ous) de relief a lui apperten(ant) de p(ar) se d(i)te fem(m)e ycellui de tenu se sen castiel de Frasn(e) liquels se co(m)prent gist (et) sestent en XIII willees de t(er)res a Haimables <o>u environ gis[.] en II pieces estieriox [[q]] de kaicuraing (et) de baisieu qui poelt valoir de revenue cascun an VII l(ibres) t(ournois) <o>u environ com(m)e il appert par le | denombrem(en)t que il men a fait (et) delivret ycellui seellet de sen seul (et) dou quelle (et) c(etera).

XX

Censse par l(ett)res

Nous Jehans sign(eu)re de Presiel (et) Jehan de Morchipont escuyer hom(m)es de fiefs faisons savoir a tous (et) c(etera) se comparut personnelment Jehan Dousart a ce jour demorant a Presiel et la endroit de se bome volente sans constraint a dit (et) cogneult [[de]] que par viertu de loial recours tenu (et) passee deuwem(en)t par III jour soplempnels lui estoit demorez c[.]e au plus hault don(n)ant (et) darain refreant I tierage qui se prent sour pluis(eurs) terres a Hanables estans en le ville (et) tierroy de Presiel que on dist le tierage de Montaubent apperten(ant) a Marie dou Mur fille Jaquemart dou Mur qui fu (et) se prent chi li ris tirages ou fief Saint Audeghon est a entendre que ou quart dou t(ie)rage d'icellui fiefs que prendre on i doit fait a roster de III [[i]] garbes l'un(e) appe<r>tent(ant) a Sandrart de Haussi pour icellui terrage apperten(ant) a le d(i)te Marie tenir par le d(it) Jehan Doussart (et) sen reman(an) se de lui deffaloit dou jour Saint Jehan Baptiste mil IIII^c (et) XXVII darain passe en III ans ensieuwans ap(p)res pour ycelui cachier prendre (et) despoulier en ycelle saison en le fourme (et) maniere anchiennement a coustumes pour le quel t(er)rage susd(it) lid(it) Jehan Dousart doit (et) encouvent a rendre (et) payer com(m)e se propre

debte bome (et) loial a Colart dou Rousiel (et) Jehan de le Longhe Ville com(m)e manbours pour sauver (et) varder aoels (et) proffis de le d(i)te Marie IIII aynis II huitteux de bled (et) I ayni VII witteux I res (et) de IIII dane[.] cesd(its) grains tels que doudit t(er)rage venront b(ie)n areet (et) apparelliet de şlayel (et) de ʏan (et) yceux livrer en Valench(ie)nn(es) a celui mes(sir)e partout <o>u que li dit manbours <o>u li porteres de cestes volra mais que on y puis caryer a payer cascun an au jour Saint Andrieu (et) dont li premiers payem(en)s en esquera au jour Saint And(rieu) prochain ven(ant) qui sera l'an IIII^c (et) XXVII et ensi dan en an po{o}ursieuwanment otel grains que dit sont dess(us) tant (et) si longhement que le d(i)te cense ara a durer (et) se par le defaulte desd(its) payem(en)s <o>u de p(ar)tie d'iceux lesd(its) manbours li uns diaux <o>u li porteur de cestes avoient damages <o>u faisoient coulx fraix <o>u despens coment que ce fust (et) c(etera) rendre (et) solre leur doit lid(it) censeur dou tout par leur dit sans aultre proesue faire et sour le quing demer que lesd(its) manbours li uns diaux <o>u li porteur de cestes don(n)er poroient sour le dit censeur (et) sour ses b(ie)ns de tout le defaulte qui seroit ou paiement de ceste cense cascun an avoecq des coulx fraix pour ce fais † ou encourus a quel sign(eu)r <o>u justice que mieux leur plairoit pour led(it) censeur ses b(ie)ns hoirs (et) sucesseur constraintre (et) faire constraintre a tenir (et) acomplir toutes cesd(i)tes convenenches (et) d'icelles (et) sans ycelle de riens admenrir et qu(an)t a tout cou que devant esd(i)tes tenir payer (et) acomplir b(ie)n (et) entiere(m)ent lid(its) censsiers en a oblegiet (et) oblige souffissanment par deviers lesd(its) manbours (et) li porteur de cestes lui mysme tous ses b(ie)ns hoirs (et) reman(an) les b(ie)ns de ses hoirs sucesseurs (et) reman(an) meubles (et) non meubles [[et non]] p(re)se(n)s (et) advenir portout <o>u qu'il soient et poront y estre sces (et) trouvet (et) les a mis (et) mette en toute loix (et) abandans par deviers tout sign(eu)r's juges <o>u justices pour d'iceux b(ie)ns tant prendre executer (et) vendre partout sans messant que jusques a la complisem(en)t de toutes cesd(i)tes convenences (et) de cascade d'elles renonchant par se foy a tout cou entiere(m)ent que contre le teneur de ces p(re)se(n)tes lui poroient aidier <o>u valloir <o>u sen reman(an) (et) lesd(its) manbours laiant en ce cause <o>u le porteur de cestes gre[.]s especialmem(en)t au droit reporchant en tiesmoing de cestes . . .

fol. 12 r.

XXI

Rente a vie a raport

Sacent tout (et) c(etera) que Jaquemart Rouise Brasseres a ce jour demorant [[a Fom(m)aing]] a Boncham<p> a vendut b(ie)n (et) loialment par my ciertain (et) juste pris douquel il sest tenus (et) tient absols comptois (et) payes a Piere le Poivre bourgeois de Valench(ie)nn(es) c s(ous) t(ournois) blancque monn(oie) cousaule faitte (et) forgie en Valench(ie)nn(es) de rente (et) penc(i)on cascun an tout le cours des vies de demis(sielle) Margherite Bongiere fem(m)e (et) espeuse aud(it) Piere le Poivre (et) Jehan (et) Piere Boughier frere a le d(i)te demis(sielle) Catherine (et) a le vie dou darain vivant diaux trois le quelle d(i)te rente lids(its) venderes doit (et) a encoñvent a rendre (et) payer com(m)e se proppre debte bome (et) loial au dit Piere le Poivre a sen reman(an) <o>u au porteur de cestes chierograffe tout a I seul paym(en)t en le d(i)te ville de Valench(ie)nn(es) en sauf lieu (et) seur au coust (et) frait doud(it) vend(ere) au second jour dou moi d'octembre dont li premiers paiem(en)t en esquera au second jour d'octembre prochain ven(ant) qui sera l'an mil IIII^c (et) XXIX et ensi dan en an a celui terme poursieuwanm(en)t le cours desd(its) viages (et) dou darain vivant en quel estat <o>u a vit que il soie(n)t (et) seront [[et]] <o>u uns diaux en religion dehors haitiet <o>u malade sauf ce que li d(it) venderes <o>u ses reman(an) poelt et polra ceste rente racater puis ore en avant touttefois qu'il lui plaira a une foix en le d(i)te ville de Valench(ie)nn(es) en sauf lieu a sen frait par deviers le dit Piere le Poivre <o>u le porteur de cestes chierograffe dou pris de X d(eniers) le denier qui monte L lib(res) t(ournois) telle monn(oie) que d(it) est dess(us) par my payant avoecq celui pris le ditte † rente a l'avan(ce) dou temps de l'anee que il le racateroit (et) les arierges sacuns en y avoit et tout si tost que li darains vivans des III viagees dess(us) nom(m)es sera trespasse de ce siecle en quel tamps que ce soit lid(it) venderes (et) ses reman(an)s sera de puis la en avant a tous jours quittes (et) delivres de ceste rente (et) de tout le pris que recupt en a pour celui cause par my payant l'avan(ce) dou temps et les arierges saucuns en y avoit a dont demorez a payer et se par le defaulte de ces convens lid(it) Piere li Poivre ou li porteur de cestes chierograffe

fol. 12 v.

avoit damages <o>u faisoit coulx fraix <o>u despens com(m)ent que ce fust rendre (et) solre les doit lid(it) vend(ere) dou tout par le dit dou porteur de cestes chierograffe sans aultre proesue faire de tout cou que d(it) est a lid(its) vanderes loet (et) greet que on sentiengne a lui (et) au sien par tout (et) de se debte (et) dou catel le d(it) Pierre le Poivre (et) tous ces convens a lid(it) vendeur prom(m)is (et) acomplir loialm(en)t par se foy sans de riens aller allemontre par lui ne par altrui (et) en plus grant scuret de le d(i)te rente bien payer cascun an (et) de tous aultres (et) de tous ces convens acomplir si com(m)e dit est dess(us) lid(it) vend(eur) de se bome volente en point tenus que b(ie)n feus[.] Je le pooit en a raportet souffissanm(en)t par ram (et) par baston en le mant de Colart le Cordier [.] dont mayeur de le dite ville de Bouchain une mais(on) hiretaige grange marestauchier jardin (et) y estre nom(m)ue l'ostel alisquiquiet gis[.] en le d(i)te ville de Boncham au dehors le porte qui va a Douyay ten(ant) d'une part a liretaige bonne foy daymeries (et) de tous aultres costes au waureskix de le ville douquelle hiretaige susdit tout ensi qu'il est gis[.] (et) se setent de tous costes entre les bon[.] as lid(it) vend(eur) de se bome volente sans com(m)un com(m)e dit est sest des hiretes (et) des mestis nuem(en)t et la weurpit quittet (et) clamet quitte b(ie)n et soffiss(an)m(en)t une foix aultre (et) tierch [[et]] com(m)e en nom de cran̄t daboult (et) de especial assenne (et) contre paīt de le ditte rente sur tel fourme (et) par tel manier que se lid(its) venderes deffaloit de le d(i)te rente payer de tout ou empartie le terme d'un moix prochain apries jour de paym(en)t esqueut quant que ce fust lid(it) Pierres li Poivres (et) li porteur de ceste chierograffe ou nom de lui se polroit traire (et) venir par loy a devant le d(it) hiretaige en tel point [[de]] que . . .

XXII

fol. 13 r.

Obligat(i)on p(ar) l'acat d'un cheval

Nous Prierars Candillons Jehans Cares Simomies Cares faisons savoir a tous que par devant nous qui pour ce especialment y fumes appellet com(m)e hom(m)e de fief a t(re)s hault et t(re)s puissant prince no t(re)s redoute seign(eu)r le ducq de Bourg(oig)ne et de Brabant comte de Haynn(aut) et de Holl(and)e se comparut personnelment Huars Estrickiaux Combiers demorant a Mons et la endroit de se bome volente sans contrainte dist et congneult que pour cause d'un brun bay cheval a longhe queuwe qu'il avoit euwt et accattet a Colart Valut demorant a Vivy dou quel il se tenoit et tint pour livret il estoit a ceste cause tenus et redenables com(m)e se proppre debte bome et lealle par deviers le dit Barlut en le som(m)e de XXIX livres quinze sols tourn(ois) monn(oie) courseale en Haynn(aut) au jour de payemens le quelle som(m)e d'arge(n)t enthirement lidis Huars doit prom(m)ist et eult encovent a rendre et payer audit Colart Barlut a sen ayant cause <o>u au porteur de ces l(ett)res le moietit dedens le prumier jour du mois de decembre proisine ven(an)t et l'aut(re) moietit de dens le jour de g(ra)nt Pasques prochain ensieuwant appries qui sera l'an mil quatre cens trentechincq avoecq(ue) ossi prom(m)ist il a rendre et restorer tous les coustes et fraix qui fais s(er)oient a le deffaulte de sen paiement et convens dessus dis <o>u par celly ocquison et pour le quind denier de dom de toute le deffaulte qui y s(er)oit pour ycelly deffaulte avoecq(ue) lesdis coulx et frais a requere et faire avoir et sans ces convens admeurir et q(ua)nt a tout chou que dessus est dit tenir payer et acomplir b(ie)n et enthirement lidis Huars Estrickiaux debteres en a obligiet et obleige lui meisme ses hoirs {ses hoirs} se reman(an) tous ses b(ie)ns de sesdit hoirs et reman(an) meubles et nom meubles p(re)se(n)s et advenir partout ou qu'il soient et seront et se fissent lesdittes parties s(er)ment que ceste obligat(i)on estoit faite a bome cause et sans fraude en tiesmoing de ce nons lid(i)te hom(m)e de fief avons ces p(re)se(n)s l(ett)res seellez de nos seaulx che fu fait le XXIXe jour de septembre en l'an mil IIII^c et XXXIII.

XXIII

L'establisement de bailly

A tous cheux et c(etera) tels sires de t[.] sachent tout que nous avons fait et establit et par ces p(re)se(n)s l(ett)res faisons et establissons no chier et b(ie)n amet [.] tel a y est(re) no baillis ens es t(er)res et signouries et justices que nous avons et devons avoir en tel lieu auquel no baillieu

dev(an)t dit nous avons donnet et don(n)ons plain pouvoir et especial mandement de nos hom(m)es de fief semonre et conjurez pour tous cas de loy en s(er)vices taxer recepvoir et quitter toutes fois qu'il esqueront de chierquemanaige de boner et no hiretaige warder cont(re) no marchissant toutes fois que li cas si offo[[e]]rā de faire creer mayeurs et esth[.]s sergans forestiers et mayeurs yceulx des mettre ault(re) en leur lieux creer et remetre toutesfois et en le manie(re) que bom(me) leur samblera de recepvoir tous quins dont paines et fourfaitures qui eskeir y poroient de p(re)ndre et faire p(re)ndre saisir et arriester et de tenir | tous malfauteurs et malfaitresse qui en nos dittes t(er)res et justices poront y estre sceut (et) trouvet de yceulx coregier et faire pugnir seloncq le cas de leur meffait et generalment lui avons donnet et donnons plain pouvoir et mandement especial de faire et exerser tout chou enthirement que a offissce de baillieu ainsi estaulit peult et doit appertener a faire si mandons et com(m)andons a nos hom(m)es de fief que a le semonce et (con)jurement de nodit bailliu jugement et facent loy toutesfois que de lui requis et [[ri]] semons en seront et avoecq mandons et com(m)andons a tous nos subges que a lui obeissent en tous cas prions et requero(n)s a tous aultres q(ue) a nodit baillieux sachens et doive(n)t conseil confort et aide toutesfois que mestiers en ara sen office faisant en le manie(re) qu'il feroient et volroient faire pour nous car tout chou q(ue) par nodit baillieu s(er)a fait exploittiet ex(e)rset et accordet q(ua)nt as choses dessus d(i)tes nous le prom(m)etons et avons enconvent a tenir et avoir pour sane et pour estable sauf n(ot)re hiretaige et droitures en toutes choses par my faisant a nous <o>u a p(er)sonne de {de} par nous de tout ce dom et compte durant I ce pooir jusques a no rappiel par le tiesmoing et c(etera) che fu fait le penñecisme jo(ur) dou mois de march en l'an mil IIII^c et XXXIII.

fol. 13 v.

XXIV

Estaulisem(en)t de recev(eu)r

A tous ceux qui ces p(re)ntes l(ett)res veront <o>u oront Fastres sires d'Esclebbes ch(eva)l(i)e(r) fay savoir a tout que je ay com(m)is et estaulit et pour le tout de ces d(i)tes p(re)ntes donnez [[p]] et establich Ville(n) Estieuen(es) bourgeois de Mons a y est(re) recepveures q(ue) j'ay et p(re)nt avoir en le d(i)te ville de Mons en Haynn(aut) et la entour auquel recepveur je ay donnet et donne plain pouvoir auctoritet et mandement especial de ou nom de ny mes dis b(i)ns recepvoir (et) censir vendre leuwer g<et>ter taxer (et) accorder s(er)vices apperten(ant) de chierq(ue)maner a bonner de plaintes faire ce servas et donner loys par les rebelles et deffallans de payer et generalment et especialme(n)t de tout ce faire et exploittier que a offissce de recepveur ensi estaulit peult et doit seloncq le costume doudit pays de Hann(aut) app(er)tenir pria[.]t a tous ceux qui a my sont <o>u seront tenu et redenable que a me d(it) receveur voellons payer et faire en le manie(re) et si avant q(ue) par my feroient se p(re)ns y estoie car ce q(ue) par lui en sera recupt leuwt vendut et getter <o>u en ault(re) manie(re) exerse lid(i)te offissce faisant je le prom(m)enche et eulx enconvent a tenir et avoir ferme et pour ensamble sour l'obligat(i)on de tous ces b(i)ns p(re)ns et advenir parmy le bom comte q(ue) lidis recepveures en doit et sera tenu de faire a my toute qu'il me plura et q(ue) requis en sera par le tiesmoing de ces l(ett)res seelee de men seel durans en viertut jusques a men rappiel fut fait et donnee l'an mil IIII^c XXXIII le premier jour dou mois d'apvril (et) c(etera).

XXV

A tous chiaux qui ces p(re)ntes l(ett)res veront <o>u oront Henris de Haing e<t> c(etera) ch(eva)l(i)ers fa savoir a tous que par devant nous qui pour chou especialment y fusuier appiellet com(m)e hom(m)e de fief a t(re)s hault et t(re)s puissant prince mon t(re)s chier et t(re)s honnoure seign(eu)r mons(igneur) le ducq de Bourg(og)ne comte de Haynn(aut) et de Hollande se comparut personnellement que com(m)e ou propre jour de le datte de ceste p(re)nte euwissent vendut Jehan Massart de Mons XXVIII l(ivres) X s(ous) monn(oie) de Haynn(aut) forgie en Valenchiennes de penc(i)on par an as vies de lui le dit Jehan Massart de demis(ielle) et c(etera) se fem(m)e (et) tel leur fil esq[[e]]aut celly pent(i)on a payer ceste moitie au (et) c(etera) et l'aut(re) moitie au e<t> c(etera) et a racat de XII d(eniers) le denier ensi que ces choses avoecques pluseurs aultres a chou

fol. 14 r.

s(er)vans sont <o>u doivent y est(re) plus ad plain contenus (et) es l(ett)res pour chou faittes et qui sont dottel datte et ensi seellees que ces p(rese)ntes assavoir est a tous que jou ou nom de fin de crand de plus ent(re) scourtet de le rente pent(i)on devant d(i)te b(ie)n payer et avoir des convens pour ce fais mieulx acomplir et en ay de me main bailliet et delivret et transportet es mains de Colart clercq ou nom doudit Jehan Massart et pour ce absensse de me bome volente et sans contrainte les parties de jeuwiaux et baissielle d'argent que sens(s)er) t c'est assavoir une corioie et c(etera) lesquelx jeuwiaux et baissielle dev(an)t esclarchis je ay transportes si q(ue) dit est en le main dudit Colart Ghenet a tel fait q(ue) se je ou mes remanans estoie en deffaulte de le d(i)te rente et pent(i)on payer en tous <o>u empartie <o>u d'aucuns pour chou fais acomplir ensi q(ue) es d(i)tes l(ett)res est craitenut en quelq(ue) man(i)er) e ne de combien q(ue) ce fust q(ue) lidis Jehans Massart <o>u li porteres de ces l(ett)res puist tantos le dessus d(i)te deffaulte advennee <o>u encourus de la en avant a se volente vendre ou faire vendre par moyen de justice <o>u aut(re)ment ensi q(ue) bom lui sambleroit tous les dessus dis jeuwiaux et <o>u cass[...]re <o>u p(ar)tie diciaux jusques au plain de l'acomplissem(en)t de l(ett)re faisan ment(i)on de le rente et pent(i)on dev(an)t d(i)te et ou cas q(ue) lidis vendaiges ne poroit tant monter q(u)e pour ledit Jehan Massart <o>u le porteres de ces l(ett)res avoir acomplissement de ce q(ue) dit est dessus je prom(m)ech et ay enconvent a p(ar)faire et acomplir a my et au mien partout le deffaulte que y s(er)oit p(ar) my q(ue) se il y avoit sour crois au des[.]Je doud(it) Jehan Massart <o>u dud(it) poteur comptentet il devoit et devera a my app(ar)tenir et si n'est mies a obligiers q(ue) non obstant ce p(rese)nt transport et scourtet p(ar) ce ne doit demorer que lidis fils Massart <o>u ces ayans cause ne se puyt par le vertu des d(i)tes l(ett)res de pent(i)on traire et par quind donn(er) sur my et sour mes b(ie)ns p(ar) le deffaulte des payement se elle y estoit sans ce q(ue) pour celly cause trayre lui congnist a se d(i)te scourtet et t(ran)sport ne ycellui mett(re) a merci en oult(re) certefie loialment par me foy sour ce juree q(ue) as dis jeuwaux ne say cose q(ue) p(ar) coy je ne puisse f(air)e aud(it) Massart bome scourtet | et q(ue) ce q(ue) jou en fach et aich fait est a bome et juste cause et non une pour aultrui voloir frauder eslongier ne bareter et lidit Colars Ghenes chers pour et ou nom doudit Massart si que dit est devant dist et jura sen serment que pour ne oster a se main ne ny demandroit p(ar) ledit Mass(ar)t aucun droit tiesmoing ces l(ett)res seelee de men proppre seel si prie et requierch a mes chiers et boms amis tels et tels que il q(ue) qui ont estet p(rese)nt et p(ar) chon especialment yfusmes appiellet com(m)e hom(m)e de fief a t(re)s hault et c(etera) tres puissant prince men chier et t(re)s redoubte seigneur le ducq de Brabant et de Lembourcq comte de Haynn(aut) et de Holl(ande) le <o>u je fich le transport dess(us) dit voellent mett(re) et apprendre leur seaulx a ces p(rese)ntes l(ett)res avoecq(ue) le mien en tiesmoing de veritet et nous lidit hom(m)e de fief p(ar) chou q(ue) nous fusmes p(rese)nt hucquiet et appiellet com(m)e home de fief doudit no t(re)s redoubte seign(eu)r et prince la <o>u nobles hom(m)es mons(igneur) Henris de et c(etera) dessus nom(m)es ch(eva)l(i)er fist le t(ran)sport et nous a se pryere et requestes a ces p(rese)ntes l(ett)res mis et appendus nos seaulx avoecq(ue) le sien en tiesmoing de veritet che fu fait l'an mil IIII^c XXXV.

fol. 14 v.

XXVI

Estaulissement de mayeur et de recep(v)eur
seel de l'establi(ssa)nt (et) p(ar) dev(an)t hom(m)es a mons(igneur) de Haynn(au)t

A tous chiaux qui ces p(rese)ntes l(ett)res veront <o>u oront Willes Darmenudes sires duichie et de dugnes escuyers salut et cognissance de verittet sachent tout et c(etera) que j'ay com(m)is fait et establit fach commech et establich Henry le Flamencq a[...] maistre de toute me t(er)re joustice et seignourie condist de le Longhe Rue et de appendances a ycelles en quel membre et partie que ce soit ne puist y est(re) et lui ay donnet et donne plain pouvoir auctorittet et mandement especial de mes esk(i)evins en me d(i)te justice et seignourie et conjurer p(ar) tout cas de loy passer des hiretaiges a hiretances de chierkemaner dabonner et mes hiretaiges warder cont(re) mes marchissans de estaulir luiten(ant) de mayeur en sen nom ossi esk(i)evins serg(eant) forestier et mesiers et [...]des en leur lieux creer et remettre) toutesfois et en le manie(re) q(ue) bom lui samblera et q(ue) mestiers sera de p(re)ndre et recevoir tous dons quind(es) services pañies fourfaitures <o>u amendes qui venront a se congnessances en me d(i)te justice et seignourie

encore coy com(m)is et establit et p(ar) le teneur de ces l(ett)res com(m)ech et establich le d(it) Henry le Flamencq a y est(re) recepveur de tous t<err>es b(ie)ns rentes censes et warisons et revenues que je ay et puis avoir en toutte me d(i)te t(er)re et appendaiges de le Longe Reue et le ay donnet et donne plain pooir censir vendre leuweur | quitter taxer et acorder s(er)VICES a my appertenans pour cause de hiretaige de main ferme de donner loix et amendes pour les rebelles et deffallans de payer et constraintre et au sourplus ay g(e)n(er)alment et especialment donnet et donne plain pouvoir audit Henry le Flamencq que faire exerer tout cou que a offisce de mayeur et de recepveur ensi establit peult et doit seloncq le coustume dou pays et comtet de Haynn(aut) app(er)tenir et faire si mande et com(m)ande a tous nost(re) dis esk(ievi)ns q(ue)conques le soient <o>u s(er)oient q(ue) a men dit mayeur et recepv(eu)r obbeissent et jugent a cause de sen dit offisce de maire a se semonse et conjurement et sacent en autant en fes dis offisces faisant com(m)e pour my meismes feroient se p(re)nt y estoient compte ce que a lui s(er)a fait des choses d(i)tes je prom(m)ich le bom compte qu'il en doit et devera faire a my le tenray p(ar) ferme et pour estable sauf n(ot)re hiretaige et droitures en {en} toutes asses se pooir durent jusques a no rapoꝛt par le tiesmoing de ces l<ett>res seellee de men seel et sa prie et requierch a mes chiers et boms amis Gille Parent et Colart dou Mares que yaulx qui y ont la <o>u je com(m)ich et establich le dessus dit Henry le Flamencq es dis offisces de mairie et recepte par le manie(re) devant d(i)te devisee voelle(n)t mett(re) et appendre leur seaulx a ces p(re)ntes l(ett)res avoecq(ue) le mien en approbation de veritet et nous lidit hom(m)e de fief p(ar) ce q(ue) nous fusmes p(re)nt a ce par especial appiellet a t(re)s hault et t(re)s poissant prince no t(re)s chier et t(re)s reiwte seign(eu)r le ducq de Braibant comte de {C} Haynn(aut) et de Holl(ande) la <o>u sage et honnourable escuyer Ghille Darmamde sires et c(etera) dev(an)t nom(m)es com(m)ich et establich le dev(an)t nom(m)es Henry le Flamench a y est(re) sen maieur et recepveur par le manie(re) devant ditte et devisee en avons nos seaulx avoecq(ue) le seel dud(it) Gille Darmamde en tiesmoing desquelles cosses dessus d(i)tes nous lid(its) hom(m)e en avons ces p(re)ntes l(ett)res seelleez de nos seaulx che fu fait l'an mil III^c XXXIII le XIIIe jour de march.

fol. 15 r.

XXVII

Raviestissement de e<t> (cetera)

Sachent tout chil qui cest escript veront <o>u oront que par devant les esk(ievi)ns de le ville de Mons chil soulx nomes se comparut personnelment tel demorans a Monstruel a Maires a telle qui fu fille teleꝛ de Kieuraing et la endroit de se bome volente sans contrainte dist et congneult q(ue) il voloit q(ue) tous les b(ie)ns meubles et cattel enthirement q(ue) ils se d(i)te som(m)e avoient p(ar) le p(re)nt et avoir poroient en tamps advenir | fuissent et appertenissent au darain vivant diaux le dis congnois et q(ue) chieux dis darrains vivans liquelx que ce soit en puist faire toutte se bome et francq(ue) volente com(m)e ses proppres b(ie)ns sans debat et sans calenghe en quel point <o>u estat q(ue) il soit a ces convens ensi deviser et ordonner q(ue) dit est dessus fure(n)t p(re)nt com(m)e esk(ievi)n tels et c(etera).

fol. 15 v.

XXVIII

Tiestament

El nom dou pere et dou fil et dou Saint Esprit jou Jehan Kanaert bourgeois de Mons pensans et recordans presentement convient q(ue) pal le aye fait ou tams passet par le pitit discret(i)ons et congnaissance de my a cou que en cest siecle nest chose si certaine apries Dieu q(ue) de le mort naturelle q(ue) de le mort recepvoir par toutte humaine creature ne mains chiertaine delle a heure d'icelly mort et pensans et recordans ossi de vrai sentement et entention de venir a glore q(ue) n(ot)re sire Dieu Jhesu Crist vray fournieres et tireres de toutes choses et creatures en chiel et en terre visibles non visib<l>es me a fourmet et creet avoecques ses ault(re)s creatures raisongnaubles a se preciese et douche samblanche et ymage ay a men bom sens vraye memore et congnaissance et pour le plus g(ra)nt pourfit et salut de men ame rappiellet rappielle toutes devises

fol. 16 r.

et ordonnances que fait avoie <o>u q(ue) pour fait avoir pour cause de men tiestament et daraine volentet en dev(an)t le datte de ce ces p(rese)ntes l(ett)res et toutes convenenches et obligat(i)on q(ue) elles soient <o>u puist y est(re) e pour cause de ycellui fait arroient coment et en quelq(ue) manie(re) que chi appries sensieult je [...] je rench et recom(m)ande men alma a n(ot)re Dieu Jehu Crist men douch creature com(m)e dit est et lui prie com(m)e pouvres peckieres et de vray sentement encore recongnissans que disues nen sui mie que quant elle se p(ar)tira de men corps il le voelle de se douche vraie et pitteuse misericorde ne une de righueux de justices par ses angles et vrais amis messaiges faire recevoir et mett(re) en le sainte compagnie des almes de ses eslieux et appries je voel et ordonne que mes coprs soit mis et ensevelis en l'eglise et chimetiere de Saint Germaing de ou lieu que my executteur chi desouls nom(m)es [[g]] saront que me volentet est et que acquis laroie item voel et ordonne que tantos appries et le plus tost q(ue) on polra unnement mes obsecques soit fl.]ais en le sainte egl(is)e de Saint G(er)main de vegille et de messe a notte raisonnables sans veuuant a l'ordonnances de mesdis executteurs iten q(ue) sairlanver[...]t et prumiers que soit fais ung obsecqs en le gl(is)e de N<ot>re Dame Sainte Waudrut de Mons item voel et ordonne que a tous priestres qui s(er)ont a mesdis obsecques soit donnet V s(ous) t(ournois) et par my tant soient tenu de cascun diaux | dire s(er)vice <o>u depuis se a dont tout ne se pooit faire item que a castun clerchon qui sera seront a mesdis obsecques soit donnet XVIII d(eniers) t(ournois) item que pour le jour de mesdis obsecques as pouvres et ce destribuet a l'ordonnances de mesdis executteurs X lib(re)s t(ournois) appries voel jou et ordonne q(ue) mesdis obsecques fait et laix devant dis acomplis tous je mes {mes} loyaulx debtes soient payes et m̄itort fait rendut si avant que midit executteurs poront savoir de veritet que je y seray <o>u polray y estre tenus et en le manie(re) que je voroient que p(ar) yaulx en tel cas voroient cou feist fait appries laisse jou et ordonne au curet de le d(i)te egl(is)e de medame Sainte Waudrut de Mons pour ses paines de conve[.]strer mes sacremens XX s(ous) au cappelain d'icelly egl(is)e X s(ous) au clercq d'icelly egl(is)e pour otel X s(ous) appries voel jou[[e]] et ordonne que de mes b(ie)ns soit par mesdis executeres et le plus brief que fait se poroit se fait ne l'avoie en men vivant as mise le som(m)e de XXXIII lib(res) t(ournois) de rente par an hiretablement pour ycelle rente demourer et appartenir a l'ospittal que de nonnielle ay fait [.]desyer en Biertaimont dalles Mons pour et c(etera) item laise jou ah[.]nnete me fille ou cas quelle seroit amariet au jour de men t(re)spas III livres t(ournois) et avoecq(ue) plus(eur)s aultres ordenances montans t(re)s g(ra)nt som(m)e lesquelle il mefu paine d'eschre et les darreanes ordonnances qu'il laise et donne cest qu'il dist appries laisse jou et ordonne a cascun de mes executteurs pour le verp avis et travel de mend(it) tiestament mett(re) affin et a <o>u a y est(re) cause de payer p(ar) men ame I han[.] d'arge(n)t de le valeur de V couronnes de France et si voeil jou et ordonne que tous li reman(an)s de mes b(ie)ns meubles appries les ordonnances dev(an)t d(i)tes acomplies soient et demeurent a Jehane de main recewt me fem(m)e tant et si longhem(en)t que elle se tenra a marier et si com(m)e elle se rieulera honnerablem(en)t par le conseil de ses amis sans ce quelle les peuwist a leuwer ne sour faire descongnablem(en)t et s'il advenoit que elle se remariast <o>u q(ue) elle se rieulast despendesist <o>u allieuwast lesdis b(ie)ns aut(re)ment qu'il n'appertenroit <o>u que une preudefem(m)e doit faire que tantos ces [.] ses eskewes VIII livres delles je voel et ordonne [[quelle]] que doudit remain de mes b(ie)ns soit bailliez et delivreez a cascun de mesdis III enfans le som(m)e de nulles t(ournois) encores voel et j'ordonne et s'il advenoit que se [[un li yitroit]] li un li deux de ses trois enfans devant dis si com(m)e Hanette Quentin et Jacquemin et se Jacq(ue)min t(re)spassoit <o>u t(re)spassoient de ce siecle amchois qu'il fuissent mariet et espouset par sainte egl(is)e q(ue) tout ca enthirement q(ue) leur [[]] ay ordonnet reskiech plainement a celluy <o>u cheulx diaux qui a dont s(er)oit vivant | et nom ailleurs je jour toutes lesquelles ordonnances dev(an)t d(i)tes et contenues en ces p(rese)ntes l(ett)res mettre a bome fin et a execut(i)on deuwe je ay pris et eslieut prech et eslid(is) a executteurs de cest men tiestament et ordonnanches Simon Nockart Jeh<an> dou Sourdit Jehan Nockart et Colar Ghenet et leur prie que pour Dieu purement et pour ceur de misericorde il leur plaise de leur honte et amistet en p(re)ndre le fais et quierque de ceste meme ordonnance et testament executtez a leur pooir au coust et au frais de mes b(ie)ns et pour ycelly ordonnance et tiestament complir de mes b(ie)ns en le manie(re) que midit executteur veront que bom sera seloncq leur bomes discret(i)ons et consciences dont je ay en yaulx toute et parfaite fiance je leur ay mis et mech en main tous mes b(ie)ns meubles et nom meubles p(re)se)ns et advenir tant

fol. 16 v.

debte que on me peult devoir com(m)e en aut(re) manie(re) et en ay quant a tous yciaux obligies et oblege et submech pour p<re>ndre et faire p(re)ndre saisir ariester et detenir par mesdis executteurs come leurs proppres b(ie)ns pour faire et acomplir mes ordonnances dev(an)t d(i)tes sour par moyen de justiche <o>u ault(re)ment ensi que bom leur samblera et pour chou q(ue) aucun de mesdis executteurs coment a le fois pour cause necessaires aller <o>u est(re) hors <o>u en {en} aultre manie(re) princhipal y est(re) occupes je voel et ordonne affin delle execut(i)on de mendit tiestament y est(re) plus avanchie et haustre que li trois <o>u lievy de mes executteurs dessus nom(m)es puissent p<re>ndre lever et recepvoir mesdis b(ie)ns et ycaulx destrubues et ychaulx en acomplissant les ordonnances de mendit tiestament et soit ce que par y aux [[soit q]] sera fait de otel pooir auctoritet en tout et par tout que chou par yaulx et si nest mies a oublyer que je ay retenut et retigne en my plain poroir tant que je vivray des cases devant d(i)tes toutes <o>u emparties cambahier inner esbargier cooist admeurir rappieler et mett(re) aument toutes les fois et en le manie(re) que bomme samblera et si voel et ordonne que chou qui en app(ar)oit y est(re) fait et escarchit fuist en adjoustant et diminuant pour une cedulle <o>u plusieurs cases <o>u onneres de men seel tant seulement et infickie par my ces p(re)ntes <o>u par ault(re) manie(re) souffissanment soit tenu et a vail ottant qu'il fuist contenu et expresset en mend(it) tiestament lequel je voel y est(re) vaillable com(m)e vray tiestament ordonnances et d[.]rramis volente et se ensi ne pooit <o>u devoit valleur y estre tenu si voel jou qu'il vaillie et soit tenu par voie de che dichille (o)u en tous aultres mend(it) manie(re) qu'il poeult et q(u)il poeult et doit porra et devera mieulx valloir et y est(re) tenu soit par droit par raison et p(ar) loy ou p(ar) coustume en tiesmoing desquelles choses devant d(i)te et de cascune d'elles Jehan Kanaert dessus nom(m)es ay ces . . .

XXIX

Guillames, par la grasce Dieu, comtes pallatins, ducq de Rin, dux de [[pay]] Haynn(au) et ducq de Baiviere, Hollande et Zellande et sires de Frises. Savoir faisons a tous que, com(m)e il soit loisables et appertenans a nous et a n(ost)re signourie de entendre, pourveir, ordonner et sougnier dilliganment au bien et honneur de nos pays, en comdempnant et destruisant mavais rieuille et usaiges, s'il y estoient, et en ce lieu remettre et constituer boins termes et raisonnables, pour n(ost)re peuple et subget tenir et warder en droiture et en raison, et il soit p(re)ntement venu a n(ost)re congness(an)ce que en le loy de l'eskievinaige de le d(i)te ville de Mons en Haynn(au), tant a ce que li eskievin d'ycelle ville en jugent com(m)ent qu'il en donnent en kierke as jugem(en)s qui a yaux viennent et doivent venter a conseil et a kief lieu, il avoient depiecha eus, et qui encores duroie(n)t aucuns rieuilles et termes entendus pour loy prouver qui g(ra)ndement estoient contre droiture et raison, et ossi que en ceste loy estoient enbatus aucuns usaiges que plusieurs avoient tenu et tenir volloient pour lui plainement, cont(re) le b(ie)n com(m)un et cont(re) raison et droiture: sur quoy toutt(es) loy doivent y est(re) fondees, usees et maintenues; assavoir est que, a tous que appries ce que des fais dessus dis avons estet plainement et veritablement infourmet par boines gens nos fiables a ce congnessans, avons, par ces deliberat(i)on de n(os)tre conseil souverainetet, signourie et poissanche, avoecq(ue) n(ost)re grace especyal, pour voloir pourveir as griefs et inconveniens dessus dis, ce et le b(ie)n et augmentat(i)on de n(ost)re d(i)te ville de Mons et les aultres villes ce et lieux qui sont et y est(re) doivent dou kief et resort d'icelle, addies mouteplyet, ordonnet et acordet, ordonnons et acordons que, de ce jour en avant p(er)petuelment, soit fait, maintenu, uset et jugiet en le d(i)te loy tout ce qui en ces p(re)ntes l(ett)res est contenu et deviset, et c(etera).

fol. 17 r.

Escript trouvan en ung voire.
Quant gens o(n)t soif ils veulle(n)t boire.

Disce fortuna(m) bene ferre magnam.

Qui proficit in scientia
et deficit in moribus
plus deficit qua(m) proficit.

Prumiers, que la <o>u il a estet uset en le d(i)te loy, de g(r)ant et anchien tamps, maintenut et jugiet, com(m)e pour I principal t(er)me de loy et de quoy on usoit plainement au jour de[[s]] ces p(re)se)ntes, que les fille de loial mariages n'avoient aucun droit de subcessions es hiretaiges de main ferme qui demoroient et esqueoient p(ar) le t(re)spas [[de]] et subcessions de leurs peres et meres, s'ensi estoit que chil conjoint euwist enfans malles, I ou pluseurs freres giermain as d(i)tes soers, mais appartenoit toutes ces subcessions appries le t(re)spas de leur pere, a ces fieulx ou a leurs hoirs, et par che advenoit souvent que chil fil u leur hoir en estoient riche et aisiet, et les filles povres, dont al le foit enqueoient en aucuns estandelles que point ne fesissent, se aucune chevanche euwissent par droit de subcession [[es hiretaiges de main ferme qui demoroient et eskeoient]]; nous ordonnons, constituons et confremons a tous jours en le d(i)te loy que d'ores en avant une fille de loial mariage, soer giermanie a sen frere, ara en le subcession des hiretaiges de sen pere et mere tel droit que le moittiet de ottant que ses freres en ara, si com(m)e I tierche en tout; se II filles y a, elles arront ent(re) elles II en le droite moitt(iet) de le subcession [[de]], et leur dis freres seulx et a par lui l'aut(re) moittiet; se plus(eur)s fieux y a et il n'euwissent que une suer, ceste soeur ara en se parchon le moittiet de ottant que li uns de ses freres ara, et se plus(eur)s filles y a, cascune d'elle n'ara q(ue) le moittiet de le parchon de l'un des freres, car en tels subcessions le II filles ne vauront que un fil. Et ensi par celly manie(re) [[de]] en devera y est(re) de subcession de tayon et de taye [[en]] et en desoure a droite ligne, et ossi de freres et de seurs. Et tenront li enfant de ces filles les lieus des subcessions de leur mere t(re)spasses en dev(an)t le jour qu'elles esqueoient, com(m)e li enfant des fieux font a p(re)se)nt cont(re) leur oncles et leurs antes, s'il les ont. Et soit ordonanche et constitute(i)on de loy ne com(m)enche a avoir lieu ne vertut au p(our)fit desd(i)tes filles, fors a celles qui, au jour de ces p(re)se)ntes avoient pere et mere vivans et qui amariet.

Item, aucun parastre as jouenes enfans qu'il avoient en gouv(er)ne, mettoient hors de leur pain les filles a XII ans et les fieux a XV ans, et puis les faisoient loer vendaiges d'iretaiges, quitter leurs parchons et fourmorture, et obligyer ensi qu'il leur plaisoit, et tout ce souffroit li lois et le tenoient vaillable, pour quoy lid(it) enfant en estoient povre et desiert de chevanche, ainchois qu'il euwissent sens ne congnaissance. Si avons sur ce, ordonnet et constitue en le d(i)te loy fremons et constituons que, de ce jour en avant, uns parastre ne puist tels enfans mett(re) hors de pain, se ce n'est par [[cest]] le conseil et accort de III eskievins dou lieu et jugement ou il seront demorant, et dou gret et sceut d'aucuns leurs proismes et amis de linage, se il en y a en celly jugement, et que li cause pour coy chieux parastre volroit chou faire soit par lieu remonstret asdis eskievins et proismes, par quoy selle semble juste et raisonnable, accordet li soit a faire; et se ensi n'apert et que chil ne se tiengnent comptent, refuset li soit a faire si q(ue) faire ne le puist.

Des maisons et hiretaiges qui estoient mes et donnees
a rente par acun parast(re) ou [...] des enfans de leur fe(m)mes

Item, il a estet uset en le loy que uns parast(re) pooit donner a rente a tous jours les maisons et hiretaiges de se fem(m)e; se advenoit souvent q(ue) aucun le faisoient par cautielle et sans besoins, et [[et]] en estoient chil enfant eslongiet, qui leur estoit estraine, car mieux amoient les maisons et hiretaiges de par leurs peres et meres q(ue) le rente a coy il estoient mis. Si ordonnons et constituons que, pour tant que il est boin et pourfittable aucune fois que parast(re) puissent faire, et ault(re) fois malvais et desraisonnables, que ensi soit que tous parast(re) qui volroient chou faire, viennent remonstrer le cas a le loy dou lieu, et par le conseil d'icelle, en appiella(n)t lesdis enfans, se eagiet sont, et aucuns de leurs proismes et amis, en soit fait et uset, et ault(re)ment nom.

Escript en ung voire.

Escript trovay en ung voire.

Qua(n)t gens ont soyf ils veulle(n)t boire.

Sour tel fait des vesues fem(m)es qui chou faisoient
ossi ou prejudisce de leurs enfans

fol. 18 v.

Item, une vesve fem(m)e ayans enfans usoit de tels arentemens faire. Si ordonnons que des hiretaiges qui ne venront point de sen costet ou acquest de sen marit, li convigne telle soplempnitet faire si com(m)e il est dit par chi dev(an)t q(ue) parast(re) faire doit.

Com(m)ent les maisons et hiretaiges de le ville de Mons
doivent y est(re) mis a rente ossi palmyet et com(m)e(n)t
li recours se doivent sour che passer

Item, en le d(i)te loy et meismement en no d(i)te ville de Mons, qui est li kief d'icelle loy, avoit I rieuille et usage sur l'estat des maisons et hiretaiges que on y bailloit a rente hiretauble, qui trois damagables estoit a ceulx qui bailloient [[a]] et a ceulx ossi a cui il demoroient, pour les grans vins que on y metoit hors raison, et ossi plus(eur) gens ne se savoient com(m)ent rieuiller pour savoir q(ua)nt chil hiretaiges devoient demorer, par coy li aucun en demoroient despourvet et en laissoient allieurs a faire leur pourfit. Et advons sur ce ordonnet et constituet en le d(i)te loy de Mons tel arentement soient congneultes des parties par devant le loy, et que li marchans qui p(re)ndra a rente aucun hiretaige paye a le d(i)te loy, pour sen vin, v s(ous) t(ournois), pour rav(oir) le double a cellui acui il demoroit, com(m)e il a estet uset jusques a ore. Si sera ceste marchandise ferme dou dimenche prochain ens(suiwant) apries ycelles ensi congneulte, en VI sepmaines apries ens(suiwant): chou entendu que chou que ce ceste marchandise et paulmyer se fait en jour de dimenche, adont deveront lesdittes VI sepmaines commenchier. Tout le quel t(er)me, a cascun dimenche, publicquem(en)t sen doit faire ensi que on fait p(re)ntement; en dedens le quel et ycellui dur(an)t, cascun qui y volra referir, le polra faire par dev(an)t deux eskiev(in)s dou mains, chou quil lui plaira, mais q(ue) v d(eniers) y ayt par an cascun cop. Et au darain de ces VI dimenches lidit, esk(ie)v(i)n et leur clerq avoecq(ue) yaux en tenront le recours | a le maison de le paix, par candaille allumee b(ie)n et loialment, a telle heure que al hissue de viespre. Et al heure que aller y deveront, feront sonner le clocque accoustumee a sonner as jours de leurs enquestes, et as plais de le ville, par coy les bonnes gens le puissent savoir pour y marchander se boin leur sambloit. Se soit entendut et ensi uset que chil qui y refreeront ou t(er)me doudit recours, ne payeront a ce faire asdis esk(ie)v(in)s quelconques vin ne solaires, mais quant li recours s(er)a ferme et que on vera et escripra ou pappier de no d(i)te ville le fuer et pris a coy ce s(er)a demoret, chils qui ara estet darrains reffreans payera as esk(ie)v(in)s la p(re)ns, pour cascun XII d(eniers) en hiretaige que ceste marschandise sera hauchie, VI d(eniers) t(ournois) pour une fois paier, et ensi al adven(an)t, et se nuls ny avoit refrut, lidit esk(ie)v(i)n aro(n)t pour leur vin de tenir le dit recours, [[es]] v s(ous) t(ournois), lesquels v s(ous) devera [[donner]] payer chieux qui ledit hiretaige ara donnet a rente. Encores doit et devera chils donnant a rent payer au clerq et au cryeur de no d(i)te ville tels sollaires qu'il s'ensieult, c'est assavoir: audit clerq, pour le cryee et les reffrues escripre, III s(ous) VI d(eniers), et au cryeur, pour ce publyer, II s(ous), et avoecq(ue) ce, pour le solaire de cellui qui sonnera le clocque et pour le candaille que il livera, [[le clocq(ue)]] XII d(eniers). Et se en tamps advenir ni anoit point de clocque ou que elle ne fuist mie en point de sonner a l'eure dou recours, lidis crieres deveroit ce recours publyez a l'entree de le maison de le paix, en appiellant {en appiellant} chieux qui oir le poroient. Et se doudit recours lidit marchans u li uns diaux voellent avoir [[et]] et demander chirograffe, payer les deveront recepvoir sans ault(re)s vin ne sollaire avoir que ce {que ce} qui ces dev(a)nt est dis.

fol. 19 r.

Sour tels fait sour les
plas villaige

Item, des recours qui pour tels et sanlablles cas se feront hors de no d(i)te ville de Mons, es metter d'ycellui kief, nous ordonnons qu'il ensi maitenut et uset que ceulx de no d(i)te ville de Mons, sauf et {sauf et} reservet tant seullement que es plas villaiges li heure dou recours sera le dimenche al y l'yssee de messe de le peroste ou on a acoustumet des recours passet, es boines villes li heure en

sera telle q(ue) a p(re)se)ns et p(ar) chou que elles n'ont point de clocquecques ordonnees a chou faire, li crieur <o>u s(er)gant <o>u cryeur | de ces lieux les deveront publyer de bouche es lieux doudit recours, et c(etera).

Des drois d'esk(ie)v(i)ns sur vendaiges d'iretaiges de plus(eur)s
tenances puis que convens sen fait ensamble

Item, quant aucun faisoit vendaige de plusieurs parties de sen hiretaige qui tenut estoient de plusieurs sigenurs fonssiens, li eskievin avoient uset dou p(re)ndre de cascune tenanche V s(ous) pour leur vin, qui estoit tors, car pour toutes tenanches ensi ne doivent avoir, pour leur vin, que V s(ous), puis que hiretaiges et convens s'en faisoit et pooit faire ensamble et a I heure, et que li convent s'en pooient mett(re) en I chirograffe. Si ordonnons et volent q(ue), d'ores en ava(n)t, en soit ensi fait et uset q(ue) darrainement est dit.

Des sermens que doivent faire ceulx qui voelle(n)t vendre
hiretaiges de p(ar) leur femes et ossi chil qui l'acattent

Item, pour chou q(ue), souvent te foye, chil qui accattent a aultrui hiretaiges que li vendeures avoient de par leurs fem(m)es dont il avoient hoirs, estoient par ces hoirs poursieuwit, en disant que li vendeur avoient hiretaiges de par yaux a celui jour, pourquoy detruisoient ces vendaiges moult souvent a g(ra)nt cautelle, et a t(re)s g(ra)nt anoy et damaige des accatteurs ou de leurs hoir; nous ordonnons, constituons et confremons que, d'ores en avant a tous jours, chil vendeur a leur vendaige fachent serment soplemnies es mains de le loy q(ue) point d'iretaige de main ferme, ven(ans) de par yaulx et de leur acquestes, il n'ont es mettes doud(it) kief lieu de Mons. Appries feront s(er)ment li accatteur que dou contraire il ne saront riens et quil creront que ensi soit. Et ces s(er)mens ensi fais, se li eskievin ou jugeur ne sevent mie que au contraire en soit, chil convent et hiretaige se polront et deveront passer et tenir vaillable a tous jours, supposet que en tamps advenir fust trouvet dou contraire.

Encores de ces meismes

Item, se de tels vendaiges et accas en devant le datte ces p(re)se)ntes et dont questions ne soit com(m)enchie au jour d'icelly datte, li vendeur et acatteur font tels | sermens que dit est, et ossi que li jugeur des ces hiretaiges desissent que il ne scewisent riens au contraire; nous ordonnons ces dis vendaiges valoir puis que li vendeu<r> a celui s(er)ment faire seront en ottel estat p(our) loy faire com(m)e il estoient au jour de leur vendaiges.

De pooir faire plaintes a loy kiefs d'eglises u aut(re)s
sign(eur)s hauls justiciers par procurat(i)on generalles ou especialles

Item, que s'il est mestiers que, ou nom et de par aucuns eglises ou ault(re) qui soie(n)t sign(eu)r hault ou ault(re)s justicques, plaintes ce fache(n)t par dev(an)t mayeur, esk(ie)v(in)s, ostes I tenaule doudit kief lieu de Mons, et en le mette d'icellui, pour quel que realtet u chose que che soit demander ou requere, ou q(ue) mestiers leur soit de faire par dev(an)t chiaux aucune responce par loy; nous ordonnons que, pourtant que les kief d'ycelle egl(is)e et lid(it) signeur ne sont mees adies bien able de ce faire en leur personnes, et que y est(re) ny polroient pour malladie et pour ault(re) cas, et ossi que les matteres sont allefois si pet<i>tes que {1} point ne [[a b]] valle(n)t a biauxcop pries les frais que par ces kief d'egl(is)e et sign(eu)rs y convient faire que, aucuns de par ycelle egl(is)e et sign(eu)r souffissament estaublit par com(m)issions de procurat(i)ons generalles ou especialles b(ie)n seeleez y fache(n)t a recepvoir, et soient tels choses vaillables com(m)e se les dite kief estoient.

Coment fraix de plaintes et responces avoecq tax
d'esk(ie)v(i)n et de clerq payer se donne(n)t ent(re) p(resen)tes

prochedant a loy et quel li sollaire des d(i)tes
 plaintes et responces f(air)e escripre sont

Item, que on voit souvent que aut(re) scevent b(ie)n que leurs hiretaiges doivent rentes et si ne les
 voelles payer quant chil leur | demandent mais leur denient tant qu'il puellent pour les demandeurs
 mett(re) au frait des fair plaintes et de preduire tiesmoins sachans que riens n'en renderont s'il
 dequielle(n)t ainchois en escapperont p(our) payer une pair de loix tant seulle si en laissent aucun
 leur droit a poursieuwir car les parties de leurs demandes ne vallent riens allefois les frais ou un pal
 avoecq(ue) . . .

fol. 20 v.

Ma tres honnoure et bien ames
 les baillius, esquevins del ville de . . .

Overzicht van grafelijke vazallen tijdens de late middeleeuwen

In de onderstaande lijst wordt een gedetailleerd overzicht geboden van de verschillende *hommes de fief* die actief waren in de periode tussen 1345 en 1467 binnen het graafschap Henegouwen. Daarbij wordt telkens de volgende informatie meegegeven: de naam van de leenman in kwestie, het aantal akten die hijzelf van zijn persoonlijk zegel heeft voorzien, de begin- en einddatum van zijn optreden, alsook de plaats(en) waar hij destijds actief was. Wat betreft de schrijfwijze van de namen werd geopteerd voor een 'hedendaagse' en uniforme spelling, op basis van Wymans' repertorium. Leenmannen die eveneens in dat bewuste werk werden opgenomen, werden overigens aangeduid met een asterisk. De jaartallen zijn gebaseerd op respectievelijk de oudste en meest recente akten die de grafelijke vazallen hebben voortgebracht. Indien Wymans reeds een datering naar voren had geschoven, werd deze overgenomen, al dan niet aangepast op basis van **bijkomend bronnenmateriaal**. Aanpassingen zijn tussen vierkante haakjes weergegeven. Tot slot zijn de plaatsnamen afgeleid van de toponiemen die werden beschreven in de akten. Wederom werden de plaatsen overgenomen indien deze zijn vermeld in de voornoemde publicatie, eventueel met toevoeging van andere die eveneens in de bronnen verschenen. Desgevallend werd dit opnieuw tussen vierkante haakjes geplaatst.

ALLART Nicaise	(2)	1431		Maubeuge
ALYEN Martin	(1)	1346		Enghien
AMBROSE Jean	(1)	1432		Le Quesnoy
AMOURETTE Hanin	(2)	1431	1436	Binche
* ANGO Colart d'	(2)	1362	1368	Bergen
ANIO Jean d'	(3)	1384		
ANSIAU Jean	(2)	1432	1434	Bergen
ARBRE Jean d'	(1)	1401		Ath
* AUBRY Guillaume	(2)	1375	1418	Bergen
AUBRY Pierre	(1)	1366		
AUPAIX Jean	(1)	1449		
AUSNOIT Guillaume de l'	(1)	1434		
* AUSNOIT Jean de l'	(1)	1408	[1431]	Lessines, [Valenciennes]
* AUSQUILLOIS Huart	(1)	1378		[Bergen]
BARAT Guillaume	(1)	1354		Bergen
BARBENÇON Guy de	(1)	1431		
* BARRET Jaquemart	(1)	1359	1367	Bergen
BAUDANNE Mathieu	(1)	1455		Ath
* BEAUMONT Gérard de, dit Lancelot	(1)	1366	1379	Bergen
BÈGUE Gérard le	(1)	1456		Bergen

BELOUVRIER Jaquemart le	(1)	1451		
* BERMERAIN Piérard de	(3)	1354	1391	Bergen, Crespin
BERREY Jean de	(1)	1376		Fumay
* BERTAİMONT Jean de	(3)	1428	[1451]	Bergen
BIEGIERS Jean	(1)	1414		Bergen
* BIENAMET Ansiau	(4)	[1436]	1459	Bergen
* BIRNART Jean	(1)	1453		Valenciennes
BLEU Colart le	(1)	1428		
BOERELET Watelet	(1)	1463		
BOISTIAU Colart	(1)	1427		
* BOS Jean du, dit de Hurtri	(1)	1362	1368	Bergen
BOS Lyonnet du	(4)	1426	1428	Bergen
BOSKIELLE Jean de le	(2)	1432	1433	Bergen
BOUBAIS Colart de	(3)	1433	1436	
BOUCHE Gérard de le	(1)	1437		Hal
BOURDON Frastré	(1)	1437		
* BOURDON Guy	(6)	1424	1466	Bergen
* BOURDON Jean	(4)	[1402]	1470	Bergen
* BOUSSU Gilles de	(1)	1391	[1425]	Bergen, [Le Quesnoy]
* BOUVIER Jean le, dit Malapert	(2)	1407	[1428]	Bergen
* BRAIBAND Pierre de	(1)	1351		Bergen
BRASSAULS Nicaise	(1)	1429		Cielle
BREGIER Ghislain	(1)	1451		
* BROKET Jean	(1)	1331	1375	Bergen
* BRONGNART Gérard	(3)	[1428]	1452	Bergen
BRONGNART Michel	(1)	1426		
BROUTIAU Piérard	(3)	1431	1432	Chimay
* BRUNEAU Jean	(1)	1387		
BRUSNEAU Mathieu	(2)	1420	1423	Maubeuge
BRUXELLES Guillaume de	(1)	1434		Bergen
BRUXELLES Jean de	(2)	1451	1466	Bergen
BRUXELLES Raoul de	(3)	1434	1451	Bergen
BUIGNIES Jean de	(2)	1448		
* BUIGNIES Julien de	(1)	1444	1466	
BUISSERET Jean	(2)	1458	1459	Saint-Ghislain
BULTET Laurent	(1)	1402		
BUSTIAU Gérard	(1)	1461		
* BUSTIN Gilles	(1)	1452	1470	Bergen
* CACHETTE Jean	(1)	1455		
CAMBE Nicaise de le	(1)	1437		Maubeuge
CAMBIER Arnould le	(1)	1400		Lessines
CAMPION Martin	(1)	1400		Lessines
* CANDILLON Piérard	(1)	1434	1456	Bergen, Gent
* CANNEBUSTIN Jean	(4)	1358	1381	Bergen
CAPPE Hanin	(1)	1418		
* CARDENAUL Jean	(2)	1344	1379	Bergen
CARLIER Jaquemart	(1)	1438		Bergen
CARLIER Jean	(2)	1420		Bergen
CASTAIGNE Hanin	(1)	1450		Bergen
CATTHENI Claes de	(1)	1437		Hal
* CATTOIRE Baudouin de le	(1)	1461	1466	
* CAUDRELIER Gilles	(4)	1354	1362	Bergen, [Frameries]

* CAZET Simon	(2)	[1430]	1454	Bergen
CHARLART Jean	(1)	1454		
CHAWET Jean	(1)	1434		
CHISAIRE Jaquemart	(2)	1426		
CHISAIRE Jean	(1)	1428		Bergen
* CLAUWET Godefroid	(1)	1421	1438	Bergen
CLERCQ Jean le	(1)	1463		
COGNIES Godefroid de	(1)	1421		Bergen
COISPIEL Jaquemin	(2)	1444		
* COLLERIS Collart	(1)	1365		[Jumet]
COMPÈRE Jaquemart	(1)	1449		
* COMTE Jean le	(2)	[1402]	[1461]	
* COROSTY Jaquemart	(1)	1459	1492	Bergen
COURT Baudouin de le	(1)	1446		Bergen
* COURT Colart de le	(1)	1376	1428	Bergen
* CRASPOURNIENT Ansiau	(1)	1331	1351	Bergen
* CRASPOURNIENT Jean	(3)	1359	1385	Bergen
* CRESPE Aubert le	(3)	1414	1436	Bergen
CRESTE Simon	(1)	1366		
* CROHIN Jean de	(2)	1414	[1451]	Bergen
CROHIN Piérard de	(1)	1423		
CROIX Jean de la	(2)	1450	1454	Bergen
CROLIÈRES Jean de	(2)	1426		
CUESMES Gaspard de	(1)	1444		
CUESMES Sausset de	(1)	1437		Bergen
DASSONLEVILLE Willaint	(1)	1459		Saint-Ghislain
DAUSSAY Jean	(1)	1463		
DESCAMPS Michel	(1)	1435		
DESLERS Jaquemart	(1)	1434		Bergen
DESLERS Jean	(1)	1395		
* DESSUS Colart	(1)	[1450]	1487	Bergen
DIEST Jean de	(2)	1423		Beaumont
DONT Colart de	(1)	1431		Valenciennes
DORENNIS Ansiau	(5)	1443	1456	Bergen
DOULX Hanin le	(1)	1428		Bergen
DOULX Jean le	(2)	1354		Bergen
DRUET Hanin	(1)	1460		
* ECAUSSINNES Oste d'	(1)	1400		Ath
* ÉCLUSE Jean de l'	(1)	[1414]	1429	Bergen
ÉLOUGES Étienne d'	(1)	1467		
ENGHUERANT Grart	(2)	1426		
ENGHUERANT Guillaume	(1)	1428		Le Quesnoy
ERNOULD Jacques	(1)	1419		Maubeuge
ERNOULD Jaquemart	(3)	1420	1431	Maubeuge
* ESCAUPONT Andrieu d'	(1)	1414	[1439]	Jemappes
ESPILLET Thierry	(1)	1430		
ESTORET Hanin l'	(1)	1452		
FÈBVRE Jean le	(1)	1423		
FERNET Hacquinet de	(1)	1448		
* FERNET Jean de	(1)	[1451]	1483	Condé-sur-l'Escaut
FÈVRE Piérard le	(2)	1439	1451	
FONTAINES Hanin des	(3)	1444	1453	Bergen, Valenciennes
FOREST Jean de	(1)	1434		
FOSSET Hacquinet de	(1)	1466		Bergen

* FRANCHOIS Guillaume le, dit Foukart	(1)	1368	1392	Bergen
* FROIDCHAPELLE Jean de	(1)	1388	1414	Bergen
FROIDCHAPELLE Richard de	(1)	1368		Bergen
* FROIMONT Jean de	(2)	1409	1459	Bergen
FRUITIER Gilles le	(2)	1435	1436	Bergen
* GAGES Jean de	(2)	1400	1412	Ath
GAILLART Colart	(1)	1439		Chièvres
GAMBLER Colart	(1)	1427		
* GEMBLOUX Colart de	(2)	1391	[1417]	Bergen
* GEMBLOUX Colart de	(1)	[1443]	1462	Bergen
GEMBLOUX Collinet de	(1)	1437		
GERMES Jean de	(2)	1448		
GESSUIN Baudouin	(1)	1465		
* GHAUKIERS Jean des	(1)	1402		
GHELET Hoste	(3)	1446	1448	Bergen
* GHELET Jean	(1)	1413	1434	Bergen, Gent
* GHILIN Simon de	(2)	1362	1379	Bergen
GIBECQ Jean de	(1)	1448		
GIBECQ Rasse de	(1)	1408		
GLISUELLE Huart de la	(1)	1379		Beaumont
GLORE Hanin de	(3)	1427	1429	Bergen
GOEGNIES Gilles de	(1)	1428		
GOLLAISE Jean	(1)	1434		Bergen
GOSSIAU Gérard	(1)	1453		
GREBIERS Jaquemin	(1)	1431		Valenciennes
* GRENIER Jean	(3)	1439	1466	Ath
* HAIGNET Colart	(1)	1377	[1405]	Bergen
* HAINAUT Josse de	(2)	1426	[1427]	Bergen
HANIN Enguerran de	(2)	1436		
HANNART Jaquemart	(3)	1431	1432	Chimay
* HANNECART Jacques	(3)	1413	[1430]	Bergen
HANNECART Jaquemart	(2)	1427	1430	
HANNEQUINE Obelet	(1)	1460		
HASPRES Gérard de	(1)	1430		Maubeuge
HASPRES Jean de	(4)	1430	1437	Maubeuge
HAULCHIN Mickieux de	(1)	1375		Bergen
HAYE Ansiau de le	(1)	1354		Bergen
HAYE François de le	(1)	1351		Bergen
HEGHE Guillaume de le	(1)	1451		
HELLIN Guillaume	(1)	1434		Bergen
* HELLIN Piérard	(4)	1407	1442	Bergen
HÉRUT Amaris le	(1)	1368		Bergen
HEURART Jean	(2)	1448		
HOCEDY Colart	(3)	1436	1437	
* HOMBRUECQ Jean de	(1)	1400		Ath
* HON Jean de	(2)	1391	1399	Bergen
* HOSTE Jean '1	(1)	1367		Bergen
* HOSTON Gilles	(6)	[1423]	[1444]	Bergen
HOVE Jaquemart de le	(1)	1455		Ath
HUY Jean de	(1)	1379		Beaumont
* HYON Jean de, dit Sarrasin	(2)	1356	1383	Bergen
* HYON Piérard de	(1)	1378		[Bergen]

* JENLAIN Druon	(1)	[1426]	1448	Binche
JOYE Gobert	(1)	1352		
* JOYE Gobert	(1)	1414	[1434]	Bergen
* JOYE Gobert	(2)	[1451]	1461	Bergen
* LALAIN Simon de	(1)	1351	[1379]	[Beaumont], Bergen
LANGLET Michelet	(1)	1465		
* LECQUEPOT Huart	(2)	1373		Bergen
LESTRÉE Daniel de	(1)	1400		Lessines
* LEU Jean le	(2)	1457	[1458]	
LEURENT Guillaume	(1)	1428		Bergen
* LEURENT Jaquemart	(1)	1443	1454	Valenciennes
LEURENT Jean	(2)	1436	1437	
* LIESSIES Guillaume de	(2)	1359	1379	Bergen
LOBBES Godefroid de	(1)	1400		Lessines
LOGE Baudouin de le	(2)	1448		
LOGE Colart de le	(2)	1448		
LOGE Gérard de le	(2)	1448		
* LOGE Guillaume de le	(1)	1407	1443	Bergen
* LOGE Jean de le	(1)	1391	[1420]	Bergen
LOGE Raoul de le	(1)	1448		
LOROIT Guillaume du	(2)	1435		Bergen, Maubeuge
LOUVIAU Jean	(1)	1444		
LOYS Thomas	(1)	1430		Maubeuge
* MACHON Jean le	(4)	1384	1400	[Ath]
MACKÉ Thierry	(2)	1435	1436	Bergen
MAFFLES Julien de	(1)	1455		
MAHIEU Guillaume	(5)	1428	1465	Bergen, Le Quesnoy
MAHIEU Thierry	(1)	1426		
MAIE Ansiau le	(1)	1427		Bergen
MAIEUR Nicolas	(1)	1379		Beaumont
MAINSENT Étienne	(1)	1402		
MAIRE Hanin le	(2)	1435		Bergen, Maubeuge
MANSART Étienne	(1)	1461		
MARBAIX Jean de	(1)	1467		
* MARBREAU Colart	(3)	[1437]	1470	Bergen
* MARBRIAU Jean	(1)	[1423]	1454	Bergen
MARCHANT Piérard	(1)	1367		Bergen
MARCHUEL Nicaise	(1)	1387		
MAREZ Colart du	(2)	1426	1443	Bergen
MARIN Daniel	(1)	1439		Chièvres
MARKE Jean de	(1)	1395		
MARQUE Jean de la	(1)	1346		Enghien
* MARQUETTE Jean de, dit des Pers	(1)	1421	[1434]	Valenciennes
* MARTIN André	(3)	[1423]	1479	Bergen
* MASELANT Colart	(2)	1456	1458	Bergen
MASELANT Jean	(1)	1432		Le Quesnoy
* MASNUY Tassart de	(1)	1351		Bergen
* MASSELOT Jean	(3)	[1438]	1469	Beuvrages, [Bergen]
* MATHIEU Amand	(2)	[1450]	1470	Bergen, [Saint-Ghislain]
* MATHIEU Jaquemart	(1)	[1420]	1436	[Bergen]
MAURAGE Bertrand de	(1)	1411		
* MAURAGE Jean de	(1)	1429	1454	Bergen
MEURISSE Thierry	(1)	1419		Maubeuge

MICHIEL Jacques	(1)	1438		
* MOCHIN Jean	(1)	1402		
MONS Jean de	(3)	1418	1428	
MONTBLIART Ghiot du	(1)	1423		Maubeuge
MONTIGNY Jean de	(1)	1431		
* MOREAU Guillaume	(5)	1440	1466	Bergen, [Valenciennes]
MOREAU Jaquemart	(1)	1454		
MOREAU Jean	(1)	1434		Bergen
MORIAU Guillaume	(2)	1436		Bergen
* MORTIER Jaquemart du	(1)	1353	1375	Bergen, Crespin
* MOTTE Jean de le	(1)	1421	1436	[Binche], Valenciennes
MOTTOIS Jaquemart	(1)	1455		Ath
MOULIN Jean du	(1)	1453		
* MOUTON Colart	(1)	1359	1379	Bergen
MUISSART Jean de	(1)	1366		
NAMUR Robert de	(1)	1379		Beaumont
NASIN Jean	(1)	1373		Bergen
* NOCKART Simon	(1)	1417	1443	Bergen
* NOIRCHAIN Guillaume de	(1)	1454		Bergen
* NOIRCHAIN Jean de	(1)	[1373]	1387	[Bergen], Le Roeulx
OISY Henri d'	(1)	1428		
* OSTREWICQ Thierry de l'	(4)	1418	1452	Bergen
OUTRELEAUE Gautier d'	(1)	1367		Bergen
PAPILLON Anthonin	(1)	1454		
PARCQ Christophe du	(1)	1434		Bergen
PARCQ Hanin du	(1)	1428		Bergen
* PAUMET Lambert	(10)	1406	[1428]	Bergen
* PAWILLON Jean	(6)	[1427]	1457	Bergen
* PEISSANT Jaquemart de	(1)	[1434]	1454	Bergen
PEISSANT Jean de	(2)	1434	1451	Bergen
PIKET Nicaise	(1)	1405		Bergen
* PINCHON Jean	(1)	1391	[1426]	Bergen
PINCHON Robert	(1)	1426		
* PLANCQUE Jean de le, dit Huichelin	(1)	1376	1392	[Beaumont], Bergen
PLANCQUES Josse des	(1)	1400		Lessines
* PLANCQUES Simon des, dit Huart	(1)	1400	1402	Flobecq, Lessines
* POLLÉ Colart	(2)	1366	[1378]	
PONCHIAUL Hanin du	(1)	1446		Bergen
* PONCHIAUL Jean du	(2)	1429	1452	Bergen
* PORTE Colart de le	(2)	1352	1375	Bergen
PORTE Jean de le	(2)	1374		Bergen
* PORTE Jean de le, dit Bridoul	(1)	[1395]	1429	Bergen
* PORTE Jean de le, dit d'Audenarde	(1)	1359	1393	Bergen
* PORTE Lothaire de le	(1)	1366	1379	[Beaumont], Bergen
PORTE Piérard de le	(1)	1438		
* PORTE Piérard de le, dit d'Audenarde	(1)	1411	1418	Bergen
* POULLET Gilles	(4)	1414	[1446]	Bergen
POULLET Hanin	(3)	1429	1434	Bergen
POULLET Jean	(4)	1433	1443	Bergen

PREUX Colins de	(1)	1435		Bergen
* PRISCHES Jean de	(1)	1443	1508	Bergen
* PUCHE Andrieu	(5)	1407	1442	Bergen
PUREUR Nicaise	(1)	1455		
QUAIRUBE Guillaume de	(1)	1438		
QUARTES Sandrart de	(1)	1425		Le Quesnoy
* RAPE Englebert	(1)	1434	1437	Hal
RASOIR Gautier	(2)	1433	1434	
* RENAULT Colart	(8)	1359	[1383]	Bergen, [Frameries]
RENTY Guillaume	(1)	1431		Valenciennes
* RESTEAU Henri	(4)	[1438]	1480	Bergen
REVELART Jaquemart	(1)	1423		Bavay
REVELART Ostellart	(1)	1467		
ROCQUE Jean de	(1)	1423		Bavay
ROGIER Oliffart	(1)	1433		Blaton
ROGIER Thierry	(1)	1433		Blaton
* ROLLANT Jean	(2)	1414	1440	Bergen
ROSIÈRE Jean de le	(1)	1455		Ath
* ROUSSIAUL Colart	(3)	[1426]	1458	
ROY Carsin le	(1)	1456		Bergen
* ROY Jean le	(7)	1418	1443	Bergen
ROYER Bernard	(1)	1366		
* SAINT-GHISLAIN Jean de	(6)	1424	1444	Bergen
SAINZELLES Baudouin de	(1)	1428		Bergen
SANDRART Baudouin	(1)	1427		Bergen
* SARS Colart de	(2)	1351	[1354]	Bergen
* SARS Jean de	(2)	[1423]	[1426]	Bergen
* SARTIAUL Jean	(3)	1373		Bergen
SAUCH Jean de le	(3)	1419	1432	Le Quesnoy
* SAUCHOIT Jean du	(1)	1457		
SEBILE Nicaise	(2)	1419	1438	Maubeuge
SÉMERIES Colart de	(1)	1400		Lessines
* SÉMERIES Gilles de	(1)	1391	1420	Bergen, [Lessines]
SEUWIN Gérard	(3)	1443	1466	Bergen
SOHIER Piérard	(1)	1423		
SOLRE Jean de	(2)	1451	1452	
* SOMMAING Guillaume de	(1)	1333	1366	Bergen, Condé-sur-l'Escaut
* SOREBRUECQ Jean de	(1)	1392	1413	Lessines
TEMPLOUX Jean de	(3)	1437	1438	Beaumont
TERNE Hanin du	(1)	1437		
TERNE Jaquemart du	(1)	1460		
* TERNE Jean du	(1)	1442	1452	Bergen
TESTART Jean	(1)	1458		
THIERAISSE Jean de	(1)	1366		
THIEULLIER Colart le	(1)	1429		
THIROU Hanin, dit Brassot	(1)	1420		
* THIROU Jean, dit Brassot	(2)	[1436]	1456	Bergen
TOILIER Jaquemart le	(1)	1427		Bergen
* TOUR Jacques de le	(1)	1421		Bergen
* TRUILLE Mathieu de	(1)	1367	1368	Bergen
* TURCK François	(2)	1354	[1374]	Bergen
* VAILLANT Jean le	(1)	1427	[1428]	Bergen

VAL Godefroid de le	(3)	1384		
VENANT Hanin	(1)	1428		
VENANT Jean	(2)	1431	1449	Binche
VENDEGIES Robert de	(1)	1411		
VENIEL Grart	(1)	1446		Bergen
VIANE Jaquemart le	(1)	1434		Bergen
VIGNON Huart le	(1)	1379		Beaumont
VIGNON Hugues le	(3)	1437	1438	Beaumont
VIGREUX Jaquemart	(2)	1423		Beaumont
VILLETTE Jean de	(1)	1433		
* VIVIEN Jean	(1)	1400	1422	Bergen
* VOILIER Gérard le	(2)	1424	1452	Bergen
WADRUPONT Philippe de	(1)	1429		Cielle
WALLET Hanin	(1)	1438		
WANNOEL Jean de	(1)	1459		Saint-Ghislain
WARGNIES Mathieu de	(1)	1455		Ath
* WATTIGNIES Gilles de, dit Louppart	(1)	1376		Fumay
WAUDART Jacques	(1)	1376		
* WIART Nicaise	(3)	[1444]	1452	Bergen
WILLIES Colart de	(1)	1437		Maubeuge
WILSEN Piérard	(1)	1420		
WINECHIER Henri le	(2)	1424	1431	Binche
* WINECHIER Piérard le	(1)	1365		[Jumet]

Zegelrepertorium van Henegouwse leenmannen

Dit zegelrepertorium bevat de zegels en wapenschilden van *hommes de fief* die tussen 1345 en 1467 in het graafschap Henegouwen actief waren, en is samengesteld op basis van Wymans' repertorium uit 1980 en de digitale zegelcollectie van het **Algemeen Rijksarchief** te Brussel. Telkens wordt de naam van de leenman in kwestie meegegeven, alsook de plaats waar en de periode waarin hij destijds actief was. Zie daarvoor overigens het overzicht hogerop. Naast afbeeldingen van de zegelmatrijs- en afdruk, is tevens een reproductie toegevoegd, indien beschikbaar, van het wapenschild dat op het zegel wordt afgebeeld. Hoewel iedere grafelijke vazal die werd geïdentificeerd, over een persoonlijk zegel beschikte waarmee hij akten valideerde, zijn slechts van zesentachtig onder hen de zegels nog intact gebleven.

ANGO Colart d'
(Bergen, 1362-1368)

AR.I347 – 293; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 141 (nr. 9).

AUBRY Guillaume
(Bergen, 1375-1418)

AR.I347 – 16467; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 143 (nr. 33).

AUSNOIT Jean de l'
(Lessines en Valenciennes, 1408-1431)

AR.I347 – 8284; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 144 (nr. 44).

AUSQUILLOIS Huart
(Bergen, 1378)

AR.I347 – 16483; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 144 (nr. 45).

BARRET Jaquemart
(Bergen, 1359-1367)

AR.I347 – 228; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 146 (nr. 67).

BEAUMONT Gérard de, dit Lancelot
(Bergen, 1366-1379)

AR.I347 – 9590; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 147 (nr. 79).

BERMERAIN Piérard de
(Bergen en Crespin, 1354-1391)

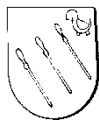
AR.I347 – 318; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 148 (nr. 96).

BIENAMET Ansiou
(Bergen, 1436-1459)

AR.I347 – 9494; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 149 (nr. 107).

BOURDON Guy
(Bergen, 1424-1466)

AR.I347 – 9678; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 155 (nr. 170).

BOURDON Jean
(Bergen, 1402-1470)

AR.I347 – 10966; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 155 (nr. 171).

BOUVIER Jean le, dit Malapert
(Bergen, 1407-1428)

AR.I347 – 18383; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 157 (nr. 194).

BRAIBAND Pierre de
(Bergen, 1351)

AR.I347 – 16445; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 157 (nr. 199).

BRONGNART Gérard
(Bergen, 1428-1452)

AR.I347 – 16927; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 158 (nr. 211).

BRUNEAU Jean
(s.l., 1387)

AR.I347 – 10966; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 160 (nr. 232).

BRUXELLES Raoul de
(Bergen, 1434-1451)

AR.I347 – 1140.

BUIGNIES Jean de
(s.l., 1444-1466)

AR.I347 – 33610.

CANNEBUSTIN Jean
(Bergen, 1358-1381)

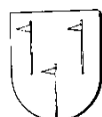
AR.I347 – 25015; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 165 (nr. 289).

CARDENAU Jean
(Bergen, 1344-1379)

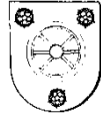
AR.I347 – 1615; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 165 (nr. 297).

CAUDRELIER Gilles
(Bergen en Frameries, 1354-1362)

AR.I347 – 8234; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 166 (nr. 311).

CAZET Simon
(Bergen, 1430-1454)

AR.I347 – 2172; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 167 (nr. 314).

CLAUWET Godefroid
(Bergen, 1421-438)

AR.I347 – 9492; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 168 (nr. 330).

COLLERIS Colart
(Jumet, 1365)

AR.I347 – 8126; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 169 (nr. 343).

COROSTY Jaquemart
(Bergen, 1459-1492)

AR.I347 – 9470; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 170 (nr. 358).

COURT Colart de le
(Bergen, 1376-1428)

AR.I347 – 316; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 171 (nr. 368).

CRASPOURNIENT Ansiau
(Bergen, 1331-1351)

AR.I347 – 7901; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 173 (nr. 385).

CRASPOURNIENT Jean
(Bergen, 1359-1385)

AR.I347 – 205; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 173 (nr. 386).

ECAUSSINNES Oste d'
(Ath, 1400)

AR.I347 – 7114; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 180 (nr. 476).

ÉCLUSE Jean de l'
(Bergen, 1414-1429)

AR.I347 – 16972; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 180 (nr. 477).

FRANCHOIS Guillaume le, dit Foukart
(Bergen, 1368-1392)

AR.I347 – 3922; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 187 (nr. 560).

FROIDCHAPELLE Jean de
(Bergen, 1388-1414)

AR.I347 – 36310; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 189 (nr. 578).

GAGES Jean de
(Ath, 1400-1412)

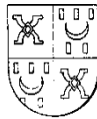
AR.I347 – 8205; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 189 (nr. 584).

GEMBLoux Colart de
(Bergen, 1391-1417)

AR.I347 – 8301; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 191 (nr. 602).

GHELET Jean
(Bergen en Gent, 1413-1434)

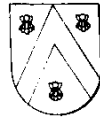
AR.I347 – 2567; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 191 (nr. 612).

GHLIN Simon de
(Bergen, 1362-1379)

AR.I347 – 8231; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 192 (nr. 614).

HAINET Colart
(Bergen, 1377-1405)

AR.I347 – 36304; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 197 (nr. 674).

HELLIN Piérard
(Bergen, 1407-1442)

AR.I347 – 2580; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 201 (nr. 723).

HOMBRUECQ Jean de
(Ath, 1400)

AR.I347 – 8203; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 202 (nr. 741).

HON Jean de
(Bergen, 1391-1399)

AR.I347 – 36311; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 202 (nr. 744).

HYON Jean de, dit Sarrasin
(Bergen, 1356-1383)

AR.I347 – 6307; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 204 (nr. 766).

HYON Piérard de
(Bergen, 1378)

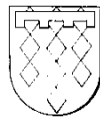
AR.I347 – 16484; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 204 (nr. 766).

JOYE Gobert
(Bergen, 1414-1434)

AR.I347 – 1138; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 206 (nr. 791).

LALAING Simon de
(Beaumont en Bergen, 1351-1379)

AR.I347 – 9588; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 207 (nr. 804).

LEU Jean le
(s.l., 1457-1458)

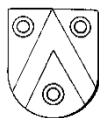
AR.I347 – 9491; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 211 (nr. 844).

LIESSIES Guillaume de
(Bergen, 1359-1379)

AR.I347 – 8230; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 213 (nr. 867).

LOGE Guillaume de le
(Bergen, 1407-1443)

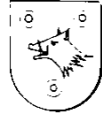
AR.I347 – 16974; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 213 (nr. 874).

MARQUETTE Jean de, dit des Pers
(Valenciennes, 1421-1434)

AR.I347 – 248; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 220 (nr. 951).

MARTIN André
(Bergen, 1423-1479)

AR.I347 – 2604; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 220 (nr. 954).

MASELANT Jean
(Le Quesnoy, 1432)

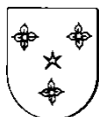
AR.I347 – 16317.

MASNUY Tassart de
(Bergen, 1351)

AR.I347 – 9662; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 221 (nr. 963).

MASSELOT Jean
(Bauvrages en Bergen, 1438-1469)

AR.I347 – 16360; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 221 (nr. 965).

MOCHIN Jean
(*s.l.*, 1402)

AR.I347 – 8274; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 225 (nr. 1012).

MONS Jean de
(*s.l.*, 1418-1428)

AR.I347 – 25012.

MOREAU Guillaume
(Bergen en Valenciennes, 1440-1466)

AR.I347 – 16421; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 226 (nr. 1031).

MORTIER Jaquemart du
(Bergen en Crespin, 1353-1375)

AR.I347 – 26643; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 227 (nr. 1037).

MOUTON Colart
(Bergen, 1359-1379)

AR.I347 – 8232; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 228 (nr. 1054).

NOCKART Simon
(Bergen, 1417-1443)

AR.I347 – 8290; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 229 (nr. 1066).

PAUMET Lambert
(Bergen, 1406-1428)

AR.I347 – 9561; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 232 (nr. 1098).

PAWILLON Jean
(Bergen, 1427-1457)

AR.I347 – 2544; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 232 (nr. 1100).

PEISSANT Jaquemart de
(Bergen, 1434-1454)

AR.I347 – 2415; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 232 (nr. 1102).

PINCHON Jean
(Bergen, 1391-1426)

AR.I347 – 230; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 234 (nr. 1123).

PLANCQUE Jean de le, dit Huichelin
(Beaumont en Bergen, 1376-1392)

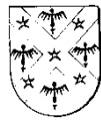
AR.I347 – 232; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 235 (nr. 1135).

PLANCQUES Simon des, dit Huart
(Flobecq en Lessines, 1400-1402)

AR.I347 – 8212; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 235 (nr. 1136).

POLLÉ Colart
(s.l., 1366-1378)

AR.I347 – 8188; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 236 (nr. 1145).

PORTE Jean de le, dit Bridoul
(Bergen, 1395-1429)

AR.I347 – 18394; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 237 (nr. 1154).

PORTE Jean de le, dit d'Audenarde
(Bergen, 1359-1393)

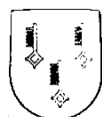
AR.I347 – 9574; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 237 (nr. 1153).

PORTE Lothaire de le
(Beaumont en Bergen, 1366-1379)

AR.I347 – 206; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 237 (nr. 1155).

PORTE Piérard de le, dit d'Audenarde
(Bergen, 1411-1418)

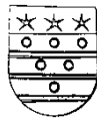
AR.I347 – 9574; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 237 (nr. 1156).

POULLET Gilles
(Bergen, 1414-1446)

AR.I347 – 9563; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 238 (nr. 1168).

PRISCHES Jean de
(Bergen, 1443-1508)

AR.I347 – 9683; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 239 (nr. 1181).

PUCHE Andrieu
(Bergen, 1407-1442)

AR.I347 – 1137; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 239 (nr. 1183).

RAPE Englebert
(Hal, 1434-1437)

AR.I347 – 16329; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 242 (nr. 1213).

RENAULT Colart
(Bergen en Frameries, 1359-1383)

AR.I347 – 8225; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 242 (nr. 1216).

RESTEAU Henri
(Bergen, 1438-1480)

AR.I347 – 19761; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 242 (nr. 1221).

ROLLANT Jean
(Bergen, 1414-1440)

AR.I347 – 29189; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 245 (nr. 1249).

SARS Colart de
(Bergen, 1351-1354)

AR.I347 – 16447; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 247 (nr. 1280).

SARS Jean de
(Bergen, 1423-1426)

AR.I347 – 32705; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 247 (nr. 1281).

SÉMERIES Gilles de
(Bergen en Lessines, 1391-1420)

AR.I347 – 2572; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 249 (nr. 1298).

SOMMAING Guillaume de
(Bergen en Condé-sur-l'Escaut, 1333-1366)

AR.I347 – 1613; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 250 (nr. 1318).

TERNE Jean du
(Bergen, 1442-1452)

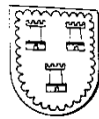
AR.I347 – 29275; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 252 (nr. 1334).

THIROU Jean, dit Brassot
(Bergen, 1436-1456)

AR.I347 – 27889; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 253 (nr. 1345).

TOUR Jacques de le
(Bergen, 1421)

AR.I347 – 18514; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 253 (nr. 1352).

TURCK François
(Bergen, 1354-1374)

AR.I347 – 7817; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 254 (nr. 1366).

VAILLANT Jean le
(Bergen, 1427-1428)

AR.I347 – 16977; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 255 (nr. 1370).

VENDEGIES Robert de
(s.l., 1411)

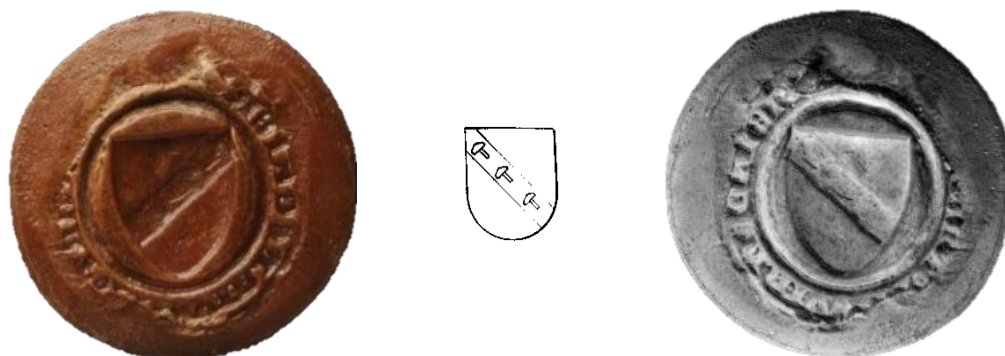
AR.I347 – 251.

VOILIER Gérard le
(Bergen, 1424-1452)

AR.I347 – 16948; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 260 (nr. 1431).

WINECHIER Piérard le
(Jumet, 1365)

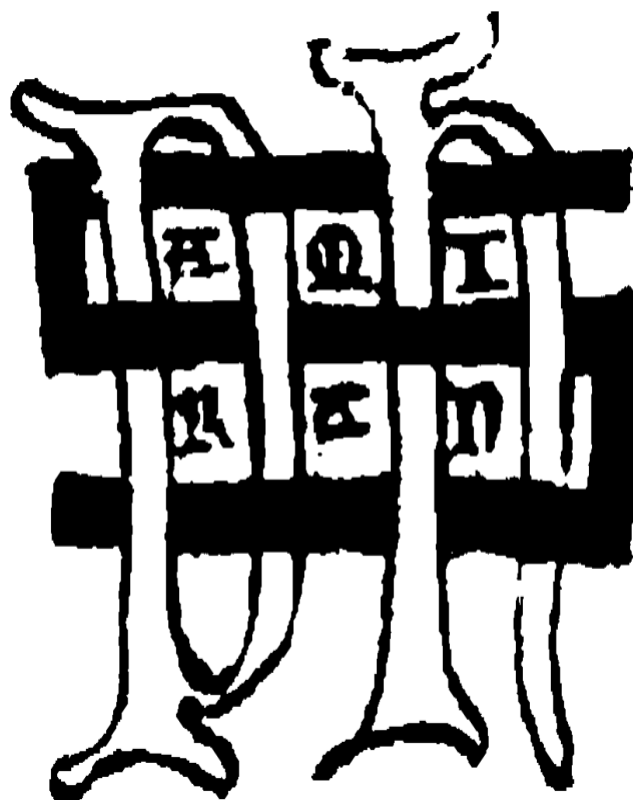

AR.I347 – 8125; Wymans, *Répertoire d'armoiries sur sceaux*, 264 (nr. 1477).

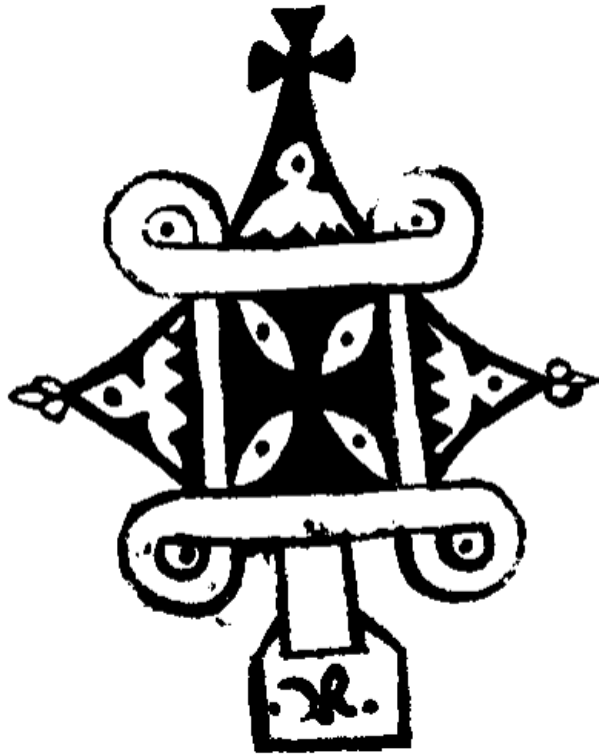
Reproducties van notariële handwaarmerken

In het onderstaande overzicht zijn de notariële handwaarmerken weergegeven van eenentwintig **openbare notarissen** die tussen 1345 en 1467 binnen en rond het graafschap Henegouwen werkzaam zijn geweest en wier instrumenten werden aangewend in het kader van dit scriptieonderzoek. Steeds betreft het reproducties van de *signa* zoals die in de originele akten werden teruggevonden. Boven de illustraties wordt telkens weergegeven wie de notaris is alsook waar hij precies vandaan komt (diocesis en eventueel de residentie) en rond welke periode hij ongeveer actief is geweest.

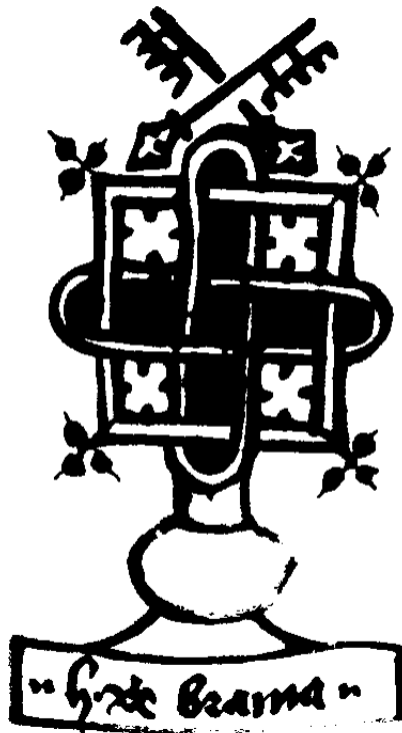
AMIRAN Philippe
(Maubeuge, *Kamerijk*, 1366)

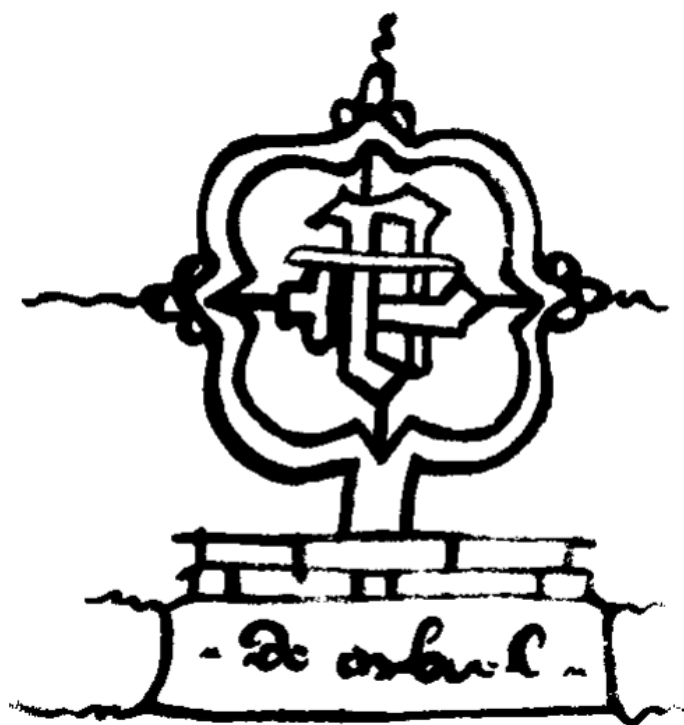
ANDRELUT Rasse
(Bossuit, *Kamerijk*, 1458)

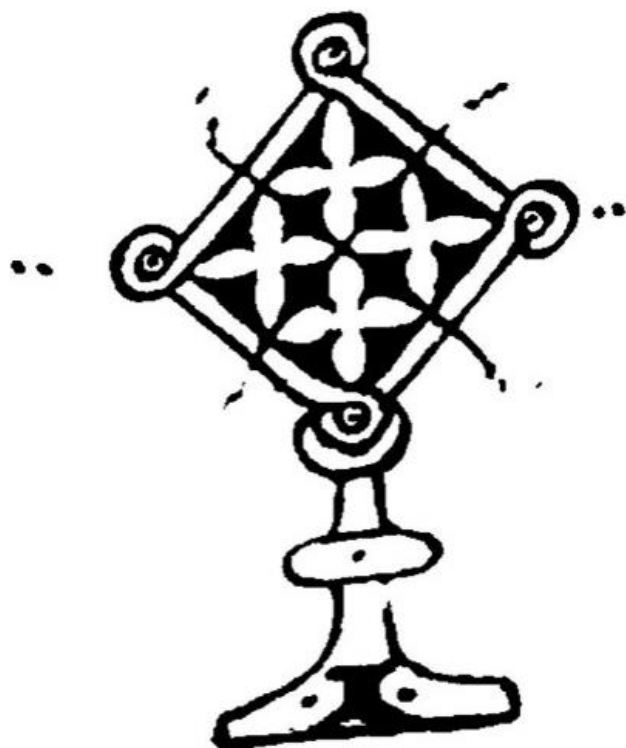
BRAINE Hugues de
(Bergen, *Kamerijk*, 1419)

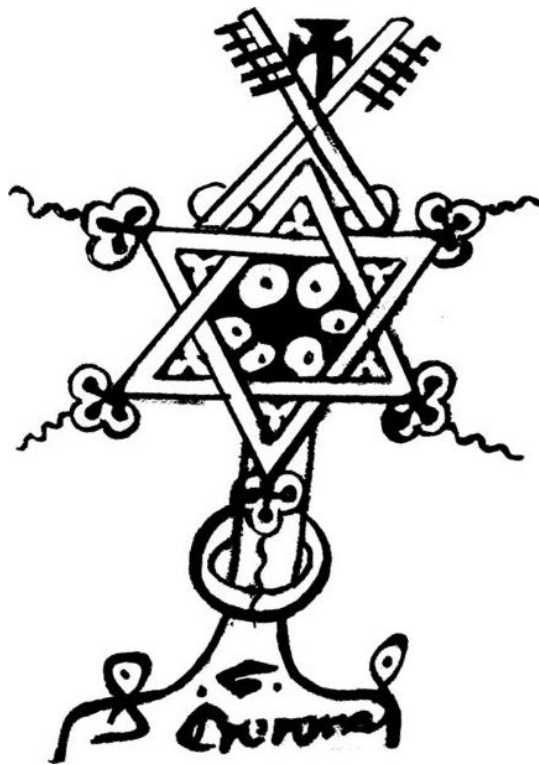
CABIEL Ratgherus de
(s-Hertogenbosch, *Luijk*, 1426)

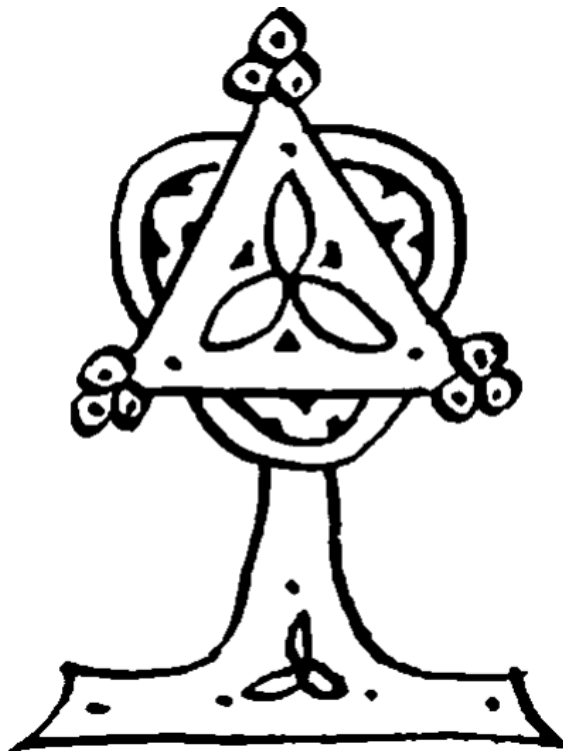
CHIMAY Jean de
(*Kamerijk*, 1353-1354)

CRETON Gilles
(Kamerijk, 1389)

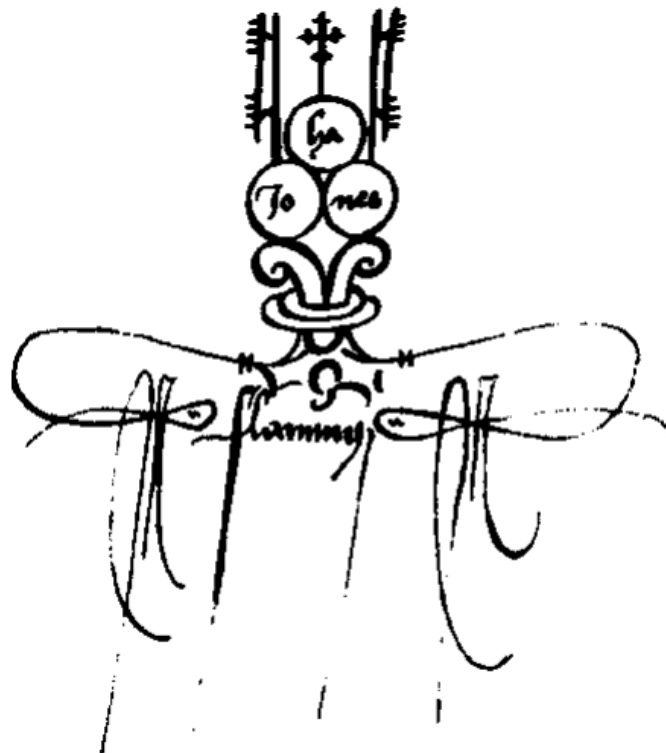
ESCAUVAUT Jean
(Doornik, 1357)

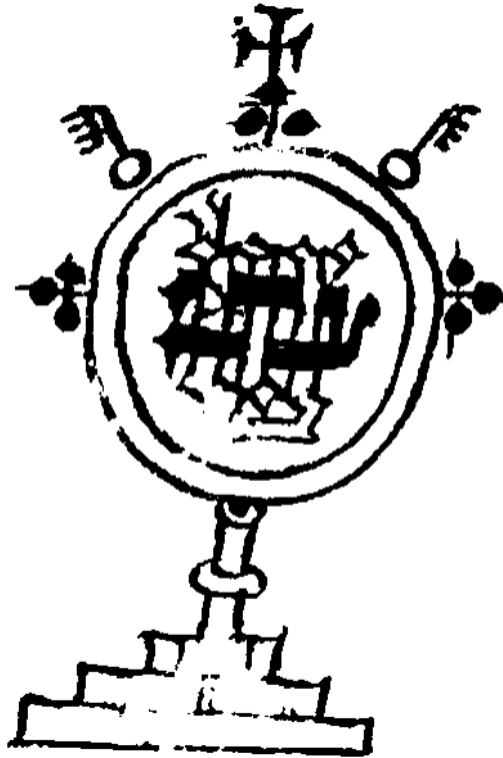
FIELVÉS Jacques
(Kamerijk, 1373)

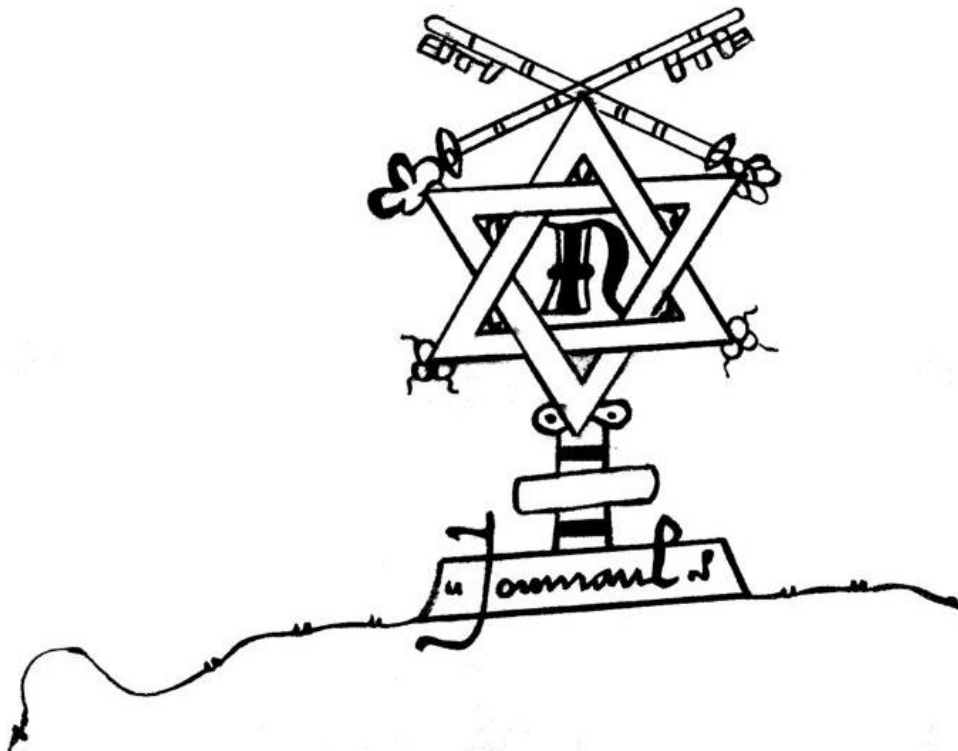
FLAMINGI Jean
(s.l., 1453)

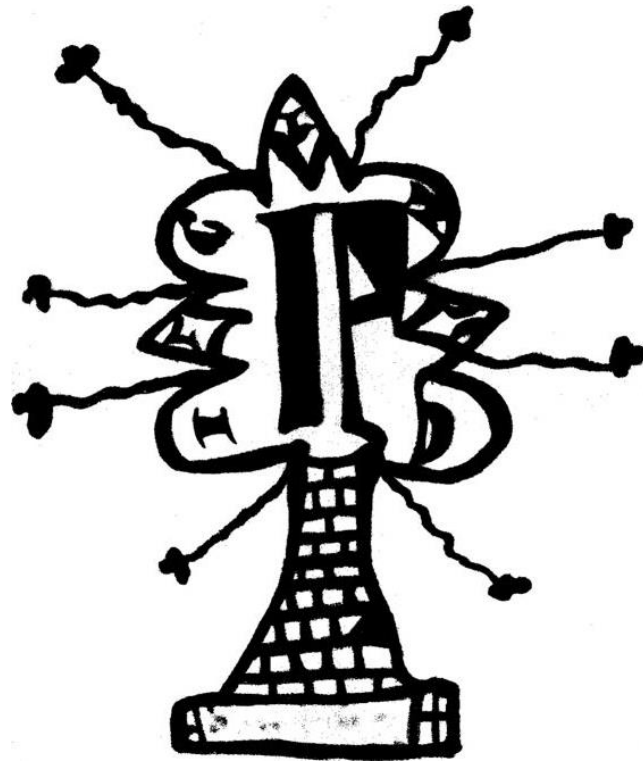
GOBINIEL Jean
(Kamerijk, 1431)

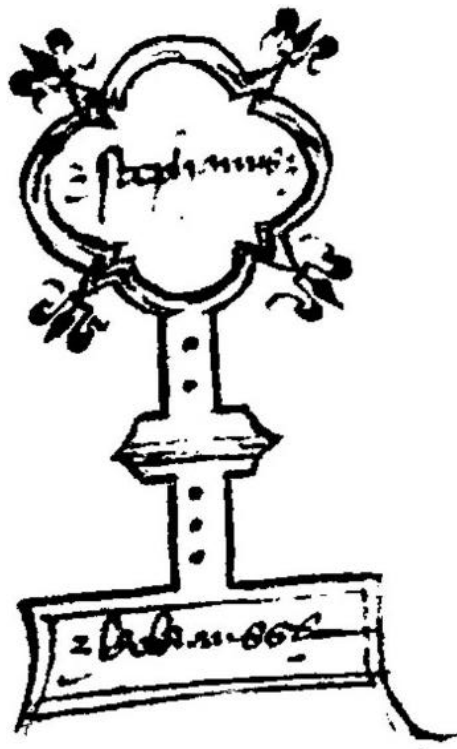
JONNIAU Nicaise
(Kamerijk, 1374)

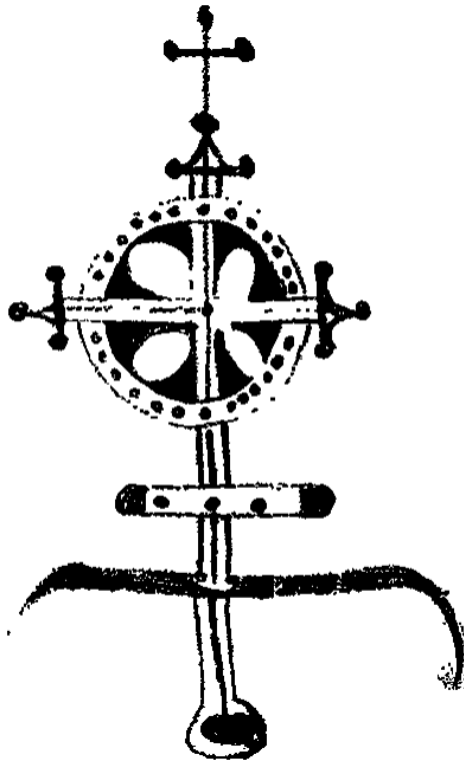
KAR François du
(Terwaan, 1373)

KOKIAU Étienne
(Kamerijk, 1353)

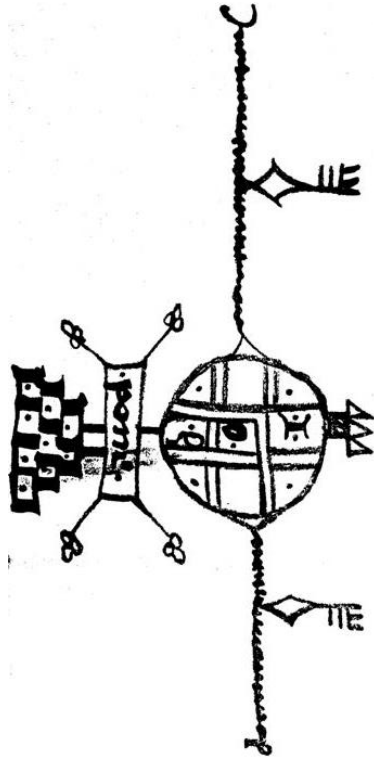
LOBBES Simon de
(Kamerijk, 1364)

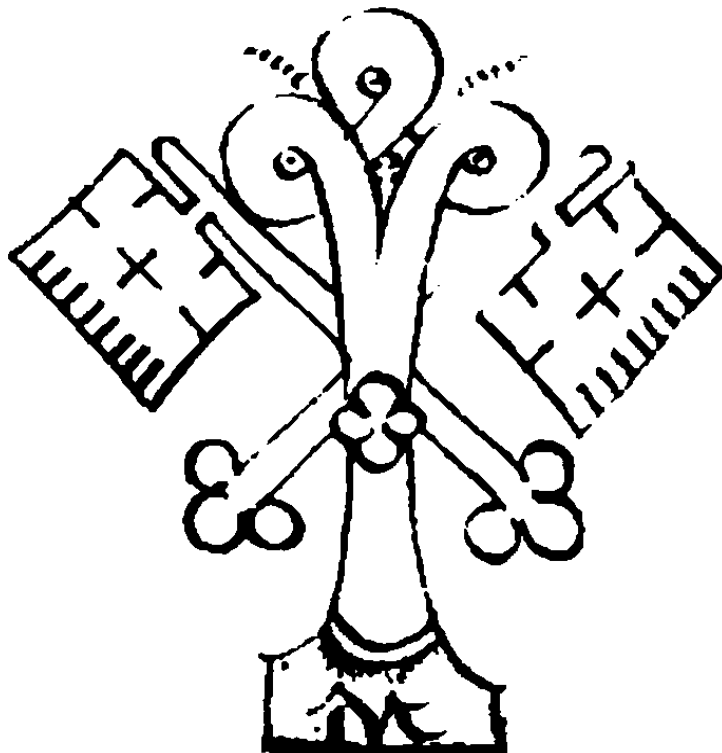
NAZARDI Jean
(Kamerijk, 1357)

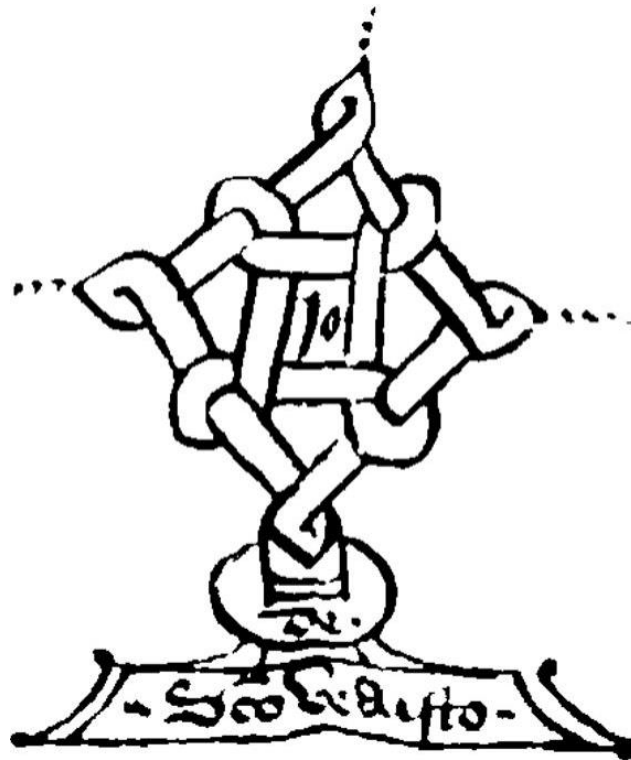
PONTE Jean
(Kamerijk, 1424)

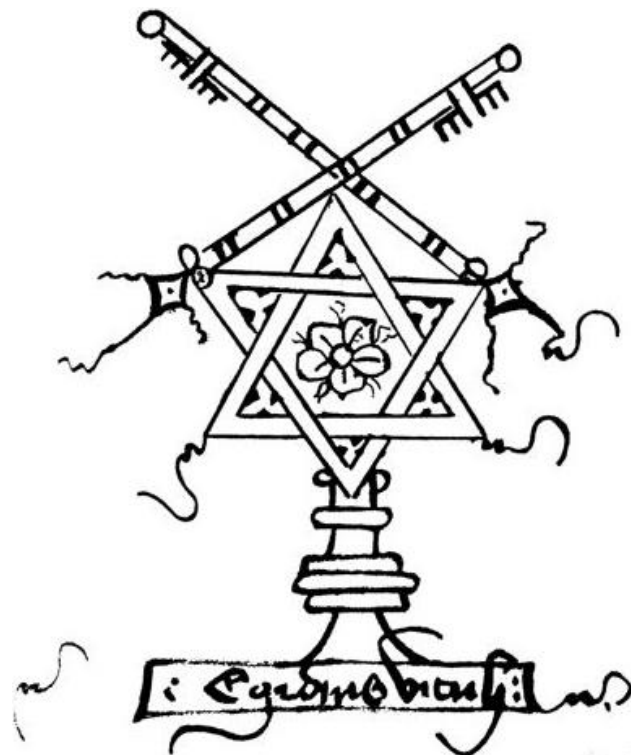
ROBAILLE Michel
(Kamerijk, 1431)

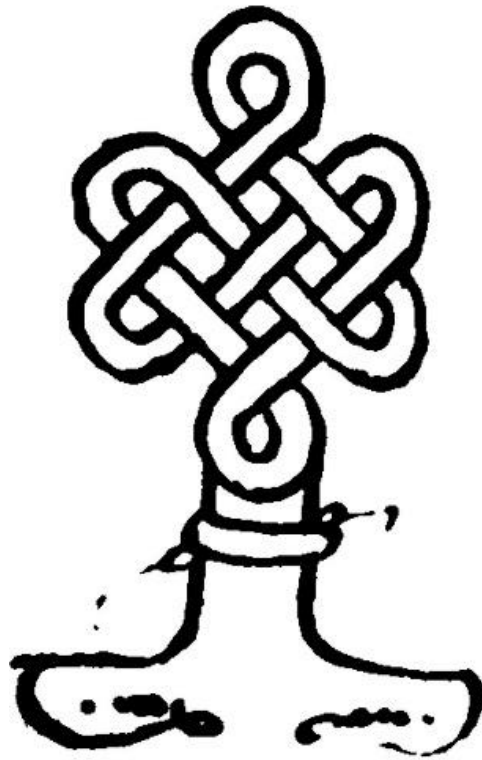
SAINT-VAAST Jean de
(Kamerijk, 1408)

VITULI Gilles
(Kamerijk, 1388-1390)

WIARD Étienne
(Tongeren, *Kamerijk*, 1391-1419)

ZOEMEREN Martin de
(*Luik*, 1426)

